QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

ANCIENT LAND

International online scientific journal

aem.az

AEM

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

Cild: 6 Sayı: 4

ANCIENT LAND

International online scientific journal

Volume: 6 Issue: 4

Bakı – Baku
2024

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
"Azerbaijan" Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© https://aem.az
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5274-0356

Redaktor

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
nigar_veliyeva@yahoo.com

Editor

Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
nigar_veliyeva@yahoo.com

Redaktor köməkçisi

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com

Assistant editor

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Gülçöhrə ALIYEVA, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Gulchora ALIYEVA, Azerbaijan State Marine Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fazil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Təhminə ƏLİYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Tahmina ALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vaqif SOLTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALİUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Yaqub BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYILOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANOV, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, “İdrak” liseyi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aynel MƏŞƏDİYEVA, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Univetsiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Taleh XƏLİLOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərqanə ƏLİYEVA, DİN-nin Polis Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila CAVADOVA, İqtisadiyyat və Hüquq üzrə Pedaqoji Kollec / Rusiya, Dağıstan Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Şəhla ƏHMƏDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Rəşad SADIQOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HƏŞİMOV, Dağıstan Dövlət Universitetinin Dərbənd filialı / Rusiya, Dağıstan Respublikası

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vagif SOLTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Yagub BABAYEV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mubariz SULEYMANOV, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, The Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aynel MASHADIYEVA, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Taleh KHALILOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Fargana ALIYEVA, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila JAVADOVA, Pedagogical College on Economy and Law / Russia, The Dagestan Republic
Assoc. Prof. Dr. Shahla AHMADOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia
Assoc. Prof. Dr. Rashad SADIGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HASHIMOV, Derbend branch of Dagestan State University / Russia, the Dagestan Republic

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/6-11

Günay Məmmədova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
gunaymammadova6565@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6072-7135

TÜRKİYƏNİN İĞDIR VƏ QARS BÖLGƏLƏRİNİN FOLKLORUNDA UNUDULMUŞ MÖVSÜM MƏRASİMLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Türkiyənin İğdır və Qars bölgələrində qədim zamanlarda keçirilən mövsüm mərasimlərindən bəhs edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi araşdırmaya cəlb edilən mərasimlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini və müasir dövrümüzdə icra edilməsi və ya unudulmasını ortaya çıxarmaqdır. Tədqiqata məhz bu bölgələrin cəlb edilməsinin əsas səbəbi bölgənin folklorik xüsusiyyətləri baxımından zəngin olması və müasir dövrdə də müəyyən mənada bu xüsusiyyətlərin qorunub saxlanılmasıdır. Araşdırma zamanı məlumat toplama vasitəsi kimi müvafiq mənbələrdən, internet reasusrlarından məlumatlar əldə olunmuş, eyni zamanda müsahibə metodundan istifadə edilmişdir. İnformatorlardan əldə edilən məlumatlar elmi ədəbiyyatlarda yazılanlara daha yaxşı işıq tutmaq üçün önəmli vasitə olmuşdur. Tədqiqatda əsas problem olaraq İğdır və Qarsda icra edilən mövsüm mərasimləri və bu mərasimlərdə ifa olunan nəğmələrin əsas xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Qədimdə icra edilən mərasimlərdən “Kepşegelin”, “Üzərliksalma”, “Dodu”, “Musalla”, “Hıdır Ellez” kimi mövsüm mərasimləri Azərbaycan türklərinin yaşam tərzində önəmli yeri olan ayinlər olmuşdur.

İğdır-Qars bölgəsinin folklorunun, xüsusən məişət və mərasim ayinlərində istifadə edilən ayrı-ayrı janrların dil, forma, ifa üslubları onların musiqi ilə sıx bağlı olmasını üzə çıxarır. Ona görə də bu bölgələrin, ümumiyyətlə götürüldükdə Türkiyənin Şərq bölgəsinin zəngin və rəngarəng ənənəvi mədəniyyətinin araşdırılıb üzə çıxarılmasında folklorun öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *folklor, İğdır, Qars, Dodu, Kepçegelin*

Gunay Mammadova
Nakhchivan State University
Doctor of Philosophy in Art Studies
gunaymammadova6565@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6072-7135

Forgotten seasonal ceremonies in the folklore of Igdir and Kars regions of Turkey

Abstract

In the article, seasonal ceremonies performed in ancient times in the Igdir and Kars regions of Turkey are described. The main purpose of the research is to reveal the characteristic features of the ceremonies subject to the research, whether they are performed or forgotten in our modern age. The main reason for including these regions in the research is that the region is rich in folklore characteristics and these characteristics are preserved in a certain sense in the modern period. During the research, information was obtained from relevant sources and internet sources as a data collection tool, and an interview method was also used. The information obtained from the informants has been an important tool in shedding better light on what is written in the scientific literature. Seasonal ceremonies performed in Iğdır and Kars and the basic characteristics of the songs performed in these ceremonies are considered the main problems of the research.

Seasonal ceremonies such as "Kepchegelin", "Uzerliksalma", "Dodu", "Musalla", and "Hidir Ellez" were held in ancient times and have an important place in the lifestyle of Azerbaijani Turks.

The language, form, and performance styles of the folklore of the Igdir-Kars region, especially the individual genres used in home and ceremonial rituals, reveal their close connection with music. Therefore, folklore studies have special importance in researching and revealing the rich and colorful traditional culture of these regions, especially the Eastern Region of Turkey.

Keywords: *folklore, Igdir, Kars, Dodu, Kepchegelin*

Giriş

Xalqın qədim mədəniyyətinin əsas güzgüsü hesab edilən xalq yaradıcılığı müəyyən tarixi-ictimai şəraitdən asılı olmuş, real məzmun daşıyaraq həmişə xalqın həyat şəraiti və məişəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Folklor xalqın bütöv keçmişini, yaşadığı zamanın səciyyəvi xüsusiyyətlərini, insanların arzu və istəklərini özündə ehtiva edir. Bu nümunələrdən bir çoxu əsrlərdən bəri ağızdan-ağıza, nəsildən-nəsilə keçmiş, cilalanaraq zəmanəmizə qədər gəlib çatmış, bəziləri isə unudularaq icra edilməmişdir.

"Qeyri-Maddi Mədəni İrs şifahi ənənəyə əsaslanan, buna görə də variant və versiyalardan təşkil olunan və yaşadılan canlı irs sahəsidir. Maddi mədəniyyət abidələrində olduğu kimi, qorunmalı olan sərhədləri var, eyni zamanda yenilənə bilən unikal və orijinal irs olmaqla yanaşı, yenidən yaradıla bilən bir mirasdır" (Gürçayır, 2011: 7).

Sayaçı sözləri, əmək və mərasim nəğmələri, holavarlar əcdadlarımızın əmək fəaliyyətini, ayinlərini, təbiətə, ətraf aləmə qarşı təsəvvürləri əks etdirir.

"Şifahi xalq yaradıcılığının inkişaf tarixində türk xalqları arasında olan mədəni əlaqələr, həmçinin qarşılıqlı münasibətlər və soykökündən gələn ənənələr böyük rol oynamışdır. Mərhələli şəkildə yüksələn bu inkişafı professor A.Nəbiyev 3 qrupa – ibtidai folklor, əsatir dövrü və orta əsr folkloru və yeni dövr folklor yaradıcılığı kimi qruplara bölmüşdür.

Əski türk qəbilələrinin formalaşdığı ən qədim və mürəkkəb dövr ibtidai folklor yaradıcılığının yarandığı dövrdür. "İbtidai folklor yaradıcılığı əsatir dövrü folklor yaradıcılığının başlanması üçün zəmin hazırlayır. Onun məqsədi aydındır. Bu dövrdə yaranan Azərbaycan əsatirlərinin tədqiqi xalqın tarixi inkişafında folklor ənənəsinin ümumiliyindən doğur. Əsatir yaradıcılığından sonra yaranan janr müxtəlifliyi də bu cərgəyə aiddir. Xalqların bədii yaradıcılığından yaranan bu janrlar spesifiklik təşkil edir, mövzu və ideyası ilə qarşılıqlı əlaqədə olur" (Əliyev, 2014: 13).

Qədimdə icra edilən mövsüm mərasimləri: İğdır və Qars folklor mühitində musiqi folkloru janrları xalq məişətində geniş, rəngarəng formalarda təmsil olunmuşdur. Xalqın məişət və mərasim folklorunda elə bir sahə yoxdur ki, xüsusən də yerli kənd, şəhər folklorunda musiqi janrları özünü qabarıq şəkildə göstərməmiş olsun.

Hələ qədimdən insanların həyatında ən önəmli hadisələr müxtəlif mövsüm və məişət mərasimlərin icrası ilə intişar tapmışdır: insanın anadan olması, toy-büsatı, ölümü, fəsillərin dəyişməsi, quraqlıqla mübarizə, günəşi çağırma mərasimləri və s. bütün bunlar müxtəlif xalqların folklorunda fərqli ayinlərdə əks olunaraq onların yaşayışından, keçib gəldiyi inkişaf yolundan xəbər verir (Acar, 2010).

Köçəri həyat yaşayan, daha çox əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan türklər üçün yağış bolluq, bərəkər, həyat və yaşam simvolu olaraq dəyərləndirilirdi. Quraqlıq isə fəlakət demək idi. Bu fəlakətin qarşısını almaq üçün insanlar bir sıra ayinlər və dualar icra edərdilər. Bunlardan biri və demək olar ki, ən qədimi **"Çömçəli gəlin" (Kepçegelin)** adlı mərasim idi. Bu mərasim Naxçıvan bölgəsində "Çömçəxatun" adı ilə mövcud olmuşdur. Uşaqların birlikdə həyata keçirdikləri oyun-mərasim Türkiyənin Anadolu bölgəsində də ta qədimdən var olan bir mərasim olmuşdur. "Bu oyuna Bişkek'te, Ahıska Türkleri arasında "kepçe hatun"; Türkistan'da "sust hatın", "süt hatın", "çele hatın"; Türkmenler arasında "syuyt gazan", "syuyt hatın"; Tacikler arasında "sust mama", "sust hatın", "aşağlan"; Sürhanderya'da "boz hatın", "sust hatın"; Kaşkaderya'da "söz hatın", "ceyle kazak"; Türkistan şehrinde "çele hatın", "kösem kösem", "sûr hatın"; Dağıstan'da "gudu gudi", "paşapay"; Musul-Kürkük'te "çemçele kız"; Yugoslavya'da "demir dodele"; Anadolu sahasında

ise; “bodi bodi”, “bodi bostan”, “cici ana”, “çalı gezme”, “çaput adam”, “çomça gelin”, “çömçeli gelin”, “çullu kadın”, “dodu”, “dodi dodi”, “eşek gelin etme”, “gelin gok”, “gode gode”, “godi godi”, “godu godu”, “göde göde”, “hucrik”, “kelis”, “kepçe kadın”, “kepçe gelin”, “kepçecik”, “mılla (molla) potik”, “ümmül gays” (Suriye Araplarında), “yağmur duâsı”, “yağmur gelin” vs. gibi isimler verilir (Şimşek, 2003: 80). Belə ki, ağacın bir budağı uşaqlar tərəfindən gəlin kimi bəzədilirdi. Bu ağacı uşaqlardan biri əlinə alar, digərləri isə əllərində torba uşaqlar qapı-qapı gəzərək nəğmə oxuyurmuşlar. Evlərdən yığdıqları ərzaqları torbanın içinə doldururmuşlar. İğdır bölgəsində yaşayan yaşlı nəslin nümayəndəsi Yakub Akpolad bu ayinin onlar uşaq ikən keçirildiyini xatırlayır.

Kepçe gelin ne ister?
Kaşık, kaşık yağ ister.
Yağ olmazsa un ister,
Bir sulu yağmur ister (Aydın, 1970: 97).

Uşaqların oxuduğu nəğmədən sonra ev sahibi, onların torbasına yağ, un, yumurta, qovurma, duz və s. kimi ərzaqlar qoyur, gətirdiyi suyu gizlicə “Çömcə gəlin”i gəzdirən uşağın üzərinə atır. Və beləliklə, insanlar bu oyun-mərasimdən sonra yağış yağacağına inanırlar.

Yağışı yağdırma mərasimlərindən biri olan Musallaya çıxmaq vaxtilə çox geniş yayılmış ənənələrdən idi. Kəndin mollası başda olmaqla yaşlı-gənc hər kəs dua etmək üçün yüksək bir təpəyə çıxar, molla və kənd camaatı orada dua edər, Allahdan yağış yağdırmasını istəyərdilər. Həmçinin bu zaman qurban kəsilər, imkansız ailələrə paylanırmış. İnsanlar Allaha dua etməklə Allahın onların səsini eşidəcəklərinə və bu duadan sonra quraqlığın bitəcəyinə inanırdılar (Aydin, Alin, Ozkaya, 2010).

Yağışın çox yağdığı günlərdə əkinlərin ziyan olmaması üçün insanlar qədimdə günəşi çağırma mərasimi də icra edirdilər. Bu, İğdır və Qars bölgələrində **“Dodu”** və ya **“Godi”** mərasimi (Naxçıvanda “Qodu-qodu”) adlanırdı. Bu mərasimdə bir ağac budağını, yaxud süpürgəni qız uşağı kimi geyindirər, ona rəngli şərflər bağlayar və beləcə Dodunu hazırlayardılar. Bu oyuncaq sanki günəşi xatırladardı. Dodunu əlinə alan uşaqlar dəstə ilə kənddəki evləri dolaşar, öz nəğmələrini oxuyardılar. Dodunu yetim uşaq əlində gəzdirməlidir, çünki inanca görə Allah yetimlərin duasını tez eşidirmiş. Uşaqların pay istəməsindən sonra ev sahibləri onların torbasını müxtəlif ərzaqlarla doldururmuşlar (Zeynel Abidin Makas, 1952).

Qars bölgəsində nəğməni belə oxuyurmuşlar:
“Godi godiyi gördün mü
Godi’ye selam verdin mi
Godi burdan geçerken
Bir tas suyun verdin mi
Ver Allah’ım ver, bir sürü yağmur” (Kalafat, 2010: 348)

Maraqlıdır ki, göstərilən nümunədə “Ver Allah’ım ver, bir sürü yağmur” ifadəsi işlənir. Ancaq məlumdur ki, “Dodu” (Godi) günəşi simvolizə edir. Elə təsadüfi deyil ki, həm Iğdır, həm də Naxçıvan bölgələrində də Dodu günəşi çağırma mərasimidir.

İğdır bölgəsinə məxsus olan folklor nümunəsi isə belədir:
Dodu, dodunu gördün mü?
Doduya selam verdin mi?
Dodu buradan gedende
Heç gün üzü gördün mü?
Çatma çatma çatmasın
Çatma yere batmasın
Herkes dodunun payını vermezse
Evinin goynunda yatmasın
Gara toyuh genedi
Kim vurdu kim sanadı (saydı)
Gedirdim gonşuluğa

İt baldırımı daladı
Dodu, dodunu gormezder,
Doduya salan vermezder.
Dodu burdan geşmese,
Heş gün üzü görmezder.
Dodu geldi doduya Salam Verdi.
Doduya Yağ veren hatın olsun,
Un veren gotur olsun (Öcal, 1970: 261-262).

Hıdırellez. Bu bayram hələ qədimdən Naxçıvanda "Xıdır Nəbi", "Xıdır" adı ilə fevral ayının ilk ongünlüyündə - yəni böyük çillənin bitib kiçik çillənin başlanğıcında qeyd olunduğu halda, İğdır və Qarsda may ayının 5-də keçirilirdi. Bu bayram "Hıdırellez" adlanırdı. Rəvayətə görə Hıdır Ellezin düşmənləri onun tutmaq istəyir, Hıdır Ellez onların əlindən qaçıb bir evə girir. Ev sahibləri onu gizlədir. Lakin deyilənə görə peyğəmbərlərin özünəməxsus bir qoxusu olduğu üçün Xıdır (Hızır) peyğəmbərin düşmənləri onu tapmasın deyə ev sahibi arvadından buğda qovurmasını istəyir. Arvad buğda qovurur, kişi düşünür ki, bu qoxu bir evdən gəlsə düşmənlər şübhələnər, ona görə arvadına deyir ki, götür buğdadan qonşulara da payla. Beləliklə onlar Xıdır peyğəmbəri düşmənlərdən gizlədə bilirlər. İnformatorların verdiyi məlumata əsasən deyə bilərik ki, Xıdır bayramında buğda qovurmaq adəti də buradan gəlirmiş. Buna "Qavurqa" deyirlər. Elə paylaşmaq ənənəsi də buradan gəlir. Çünki, bu bayramda oğlan uşaqları, gənclər qapı-qapı gəzərək qaöıları döyər, gizlənər, papaq atar və belə bir nəğmə oxuyaraq pay istəyərlər (Qars vilayəti. Mədəniyyət inventar, 2009):
Xıdıra Xıdır deyərlər,
Xıdırın payın verəllər.
Xıdırın payın verməyənin
Qapısından küsüb gedərlər. – bu misraları günümüzdə Naxçıvan şəhərində hələ də sevərək qeyd edilən Xıdır bayramında oxuyurlar. Lakin tədqiqatlar zamanı Naxçıvan bölgəsindən toplanılan məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, daha öncələri bu nəğmə nisbətən başqa cür oxunarmış:
Xıdıra Xıdır deyərlər,
Xıdıra çörək verərlər.
Mən Xıdırın nəyiyəm?
Ayağının nalıyam,
Xanım, ayağa dursana,
Yükün dalın açsana.
Torbanı doldursana,
Qonağı yola salsana.
Qara toyuğun qanadı,
Kim vurdu, kim sanadı?
Məhlənizə gələndə
İtlər bizi daladı (Cəfərli, Babayev, 2010: 105).

Qarsda Hıdır Ellez günü qapı pusub niyyət tutarlar. Həm də insanları inanardılar ki, həmin gecə Xıdır peyğəmbər gəlib evdəki bütün ərzaqlara əl basacaq və həmin il bərəkətli keçəcək. Bu bayramın ən məşhur yeməyi isə qovrulmuş buğdadan hazırlanan "Qavut" idi.

Xıdır bayramı qışın qurtarıb yazın başlanmasının xəbərçisi olaraq qeyd olunan mövsüm bayramıdır. Lakin digər tərəfdən bu bayramın adının Xıdır peyğəmbərlə bağlı olması onu bir növ dini mərasim kimi də dəyərləndirməyə imkan verir.

""Xıdır" sözü ərəbcə Əl-Xadır sözündəndir, daha çox isim olaraq işlədilən bu söz bir çox mənbələrdə ləqəb olaraq bilinir. Həmin söz də ərəbcə "Xadra//Hazra" sözündən olub kökü, "yaşıl, yamyaşıl, yaşıllıq" mənasında olan "Axdar//Axzar"la bağlıdır. Bəzi mənbələrdə "Əl-Xıdır", "Əl-Xadr" şəklində verilən "Əl-Xadır" sözünün Anadolu türkləri arasında "Hızır", "Hıdır", yaxud da Azərbaycanda "Xıdır", "Xızır" kimi işlədilməsi də çox güman ki, ərəbcə "yaşıl" mənasında olan "Xadra//Xazra" və "Hazra//Hadra" sözlərinin yazılışı və deyilişindən irəli gəlir. Xıdırnəbi, yaxud Xızırnəbi ifadəsi isə "Xıdır//Xızır" və ərəbcə "xəbərçi, peyğəmbər" mənasında olan "nəbi"

sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Xızırəlləz sözü də Xızır ilə İlyas adlarının birləşməsinin xalq arasında qısaldılmış formasıdır" (Məmmədova, 2014: 77).

Naxçıvanda bu bayram müasir dövrümüzdə də insanların böyük sevinclə keçirdiyi bayram olsa da, İğdır və Qarsda bu bayram artıq qeyd edilməməkdədir.

İstər "Dodu", "Çömçə gəlin", "Musalla", istərsə də "Hıdır Ellez" kimi ayinlər İğdır və Qars bölgələrində günümüzdə keçirilmir və hətta demək olar ki, unudulmuşdur.

Qədimdə insanlar çətin vəziyyətə düşdükləri zaman müxtəlif çıxış yolları axtarırdılar. Məsələn, kiminsə başına pis bir hadisənin gəlməsini istəmədikdə onu bədnəzərdən qorumaq üçün **"Üzərliksalma"** deyilən ayini icra edirmişlər. Bu, ən qədim ənənələrdən biridir. Əslində bu ayin müasir dövrümüzdə də yaşlı nəslin nümayəndələri tərəfindən həyata keçirilir. İnsanlar inanır ki, üzərlik yandıran zaman bəd nəzərlər məhv olur, hər şey daha xeyirli olur (Adgül Tacəddin qızı Türkmən, 1953).

Üzərliksalma mərasiminin mövsümlərlə əlaqəsi olmasa da İğdır və Qarsın folklorunda məişət nəğmələri arasında gözdən qorunmaq, yəni nəzəri dəf etmək ənənəsi ilə bağlı olaraq keçirilən ayin olmuşdur. Mətnin poetik-semantik strukturu üzərliyin təsir dairəsinin genişliyi və əhatəliliyini göstərir. "Min bir dərdə davasan" sözləri mətnin bədii və poetik strukturunun mahiyyətini, əsas semantikasını təşkil edir. Qeyd etmək istərdik ki, "Üzərliksalma" mərasimi təkcə Iğdır və Qarsda deyil, bütün Azərbaycan türklərinin məişətində var olmuş, və bu, bir ənənə olaraq öz arxaikliyini saxlamışdır (Çətin Adıgözəl Rəhim oğlu, 1963).

Qarsın Səlim rayonunun Bölükbaş kəndindən olan informator Adgül Türkmən bu ayini icra edən zaman belə oxuyur:

Üzərriyhsən havasan,
Yaman dərdə davasan.
Üzərriyh dənə-dənə,
Hərəsi bircə yana.
Qohum ola yad ola
Gözü bu odda yana.
Üzərriyh çırtda,
Yaman gözdər pırtda.
Üzərriyh hava-hava
Hərəsi bircə yana.
Nazarların həpsi getsin bizi istəmiyənlərə (İnformator: Türkmən, A.).

"Üzərliksalma" mərasimində oxunan nəğmənin adətən 7 hecalı olması və şeirin məzmunundan irəli gələn ahəngin sakit, lirik formada oxunması onu göstərir ki, reçitativ formalı bu havalar qapalı məkanda oxunardı. Bu sahədə aparılan araşdırmalar göstərir ki, üzərliksalma mərasimində oxunan nəğmələr qadınlar tərəfindən müşayiətsiz şəkildə ifa edilirdi. Adətən bu tip nəğmələr bir neçə qadının yığışıb üzərliksalma prosesində birsəsli formada olan nəğmənin kütləvi oxunması ilə icra olunurdu. Bu nəğmələr psixo-emosional baxımdan insanlara ümid vermə, onları bədnəzərdən qorumaq əhval-ruhiyyəsi aşıladığı üçün müsbət təsir edirdi. Mərasimin sonunda insanlar özündə müəyyən yüngüllük hiss etməklə, yüksək əhval-ruhiyyəyə sahib olurdular. Belə ayinlərdə həm musiqinin emosional təsir gücü, həm də mərasimin öz abu-havası insanlara yaşamaq eşqi aşılayırdı (Şaziye Çelik Sedi qızı, 1960; Yakub Akpolad Həbib oğlu, 1936).

Nəticə

Mədəniyyət ümumi olaraq inanclar, adət və ənənələr, insan tərəfindən yaradılan hər şeydir. Başqa sözlə desək, mədəniyyət ulu babalarımızdan bizlərə miras qalan maddi və mənəvi dəyərlərdir. Azərbaycan türkləri əsrlərdən bəri xalqın məişətindən, yaşam tərzindən irəli gələn milli mənəvi dəyərləri, inancları da öz folklorunda yaşatmışdır.

Tədqiqatlar nəticəsində aydın olur:

✓ İğdır və Qarsda yaşayan soydaşlarımız öz milli köklərindən uzaqlaşmamış, folklorumuza, qədim adət-ənənəmizə sahib çıxmış, mümkün olduqca yaşatmağa çalışmışlar.

✓ Qədimdə icra edilən mövsüm mərasimlərinin bir çoxu – Xıdır Ellez, Musalla, Dodu, Kepçegelin kimi ayinlər artıq həyata keçirilmir.

✓ Üzərliksalma mərasimi yalnızca evlərdə yaşlı nəslin nümayəndələri tərəfindən icra edilir.

✓ Tədqiqata cəlb edilən mövsüm mərasimlərində müəyyən diapazona malik melodik nəğmələrə rast gəlinmir.

✓ Oxunan nəğmələr adətən reçitativ üslubda olmuşdur ki, bu da onların arxaikliyindən xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. Gürçayır, S. (2011). "Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Qorunması Konvensiyasına dair Tənqidi Oxu". Qazi Universiteti Milli Folklor jurnalı, il 23, 92 s.
2. Əliyev, R. (2014). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 350 s.
3. Acar, Z.Z. (2010). Iğdır in every aspect. Ankara, 320 p.
4. Şimşek, E. (2003). Yağış duası əsasında Anadoluda oynanılan bir oyun: "Çömçe ilə gəlin", Milli Folklor, 15-ci il, 60-cı sayı.
5. Aydin, S. (1970). Kağızman Folklore. Erzurum: Unpublished Undergraduate Thesis. AUEF.
6. Aydin, S., Alin, K., Ozkaya, I. (2011). Kars region folklore research-I. Izmir, 128 p.
7. Zeynel Abidin Makas. (1952). İgdir.
8. Kəlafət, Y. (2010). Şərqi Anadoluda Qədim Türk İnanclarının İzləri. Genişləndirilmiş 6-cı Nəşr. Ankara.
9. Öcal, T. (1970). Iğdır Folklor və Etnoqrafiya (Nəşr olunmamış Bakalavr Tezi). AUEF, Ərzurum.
10. Qars vilayəti. Mədəniyyət inventar. (2009). Qars Qubernatorluğu İl Xüsusi İdarəsi. Ankara.
11. Cəfərli, M., Babayev, R. (2010). Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru I cild. Toplayıb tərtib edənlər. Naxçıvan, 388 s.
12. Adgül Tacəddin qızı Türkmən. (1953). Qars/Bölükbaş
13. Çətin Adıgözəl Rəhim oğlu. (1963). Qars/Mərkəz
14. Məmmədova, M. (2014). Azərbaycan və Anadolu folklorunda oyun və tamaşalar. Bakı, 213 s.
15. Şaziye Çelik Sedi qızı. (1960). Qars/Arpaçay
16. Yakub Akpolad Həbib oğlu. (1936). İğdır/Mələkli

Göndərilib: 12.02.2024 Qəbul edilib: 17.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/12-16

Türkan İsmayıllı
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ismayilliturkanmehrac@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-1687-6203

KOQNİTİV MODELLƏŞMƏ

Xülasə

Məqalə koqnitiv dilçilikdə əsas anlayışlardan biri olan koqnitiv modelləşmə və kateqoriyalaşma məsələsinə toxunmuşdur. Qeyd olunur ki metafor və metonimiya əsas koqnitiv mexanizmlərdir, bununla yanaşı koqnitiv modellər informasiya xəritəsidir. Göstərilir ki, tədqiqatlarda da freym anlayışına koqnitiv model kimi yanaşılır. Freym məfhumunun köməyilə leksik və frazeoloji vahidlər dərk edilir və insanın bilik dərəcəsi müəyyənləşir. Koqnitiv dilçiliyə görə dilin dərk edilməsi sadə bir proses deyil, idraki koqnitiv prosesdir.

Açar sözlər: *Koqnitiv modellər, konsept, paraqonlar, konseptual metafora, Leksik konseptlər*

Turkan Ismailli
Nakhchivan State University
PhD in Philology
ismayilliturkanmehrac@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-1687-6203

Cognitive modeling

Abstract

The article touched on the issue of cognitive modeling and categorization, which is one of the main concepts in cognitive linguistics. It is noted that metaphor and metonymy are the main cognitive mechanisms, and cognitive models are information maps. It is shown that the concept of frame is treated as a cognitive model in research. With the help of the frame concept, lexical and phraseological units are understood and a person's level of knowledge is determined. According to cognitive linguistics, language comprehension is not a simple process, but a cognitive cognitive process.

Keywords: *Cognitive models, concept, paragons, conceptual metaphor, Lexical concepts*

Giriş

Koqnitiv modelləşmənin ən aktiv sahəsini belə bir sual düşündürür. Biz qavrayış varlıqlarını necə öyrənirik. Məsələn, radioloqun rentgen şəkillərini, bioloqun isə vəhşi və zəhərli göbələkləri kateqoriyalaşdırdığı kimi insanlar da dil biliklərini necə kateqoriyalaşdırırlar. Koqnitiv model kateqoriyalaşmasını prototip modeli adlandırmaq olar. Bu modelə görə insan hər kateqoriyadan olan nümunələri ömür boyu öyrənir. Yəni bir hədəf təqdim ediləndə bu hədəfin bənzərliyi hər bir kateqoriya üçün ayrıca dəyərləndirilir və yaddaşda saxlanılır. Koqnitiv dilçilər üçün dilin dərk edilməsi sadə bir mental proses deyil. İnsan hər hansı bir nitqə qulaq asanda, bir mətn oxuyanda əks tərəfdə olan dinləyicidən tam fərqli prosesdə olur.

Koqnitiv dilçiliyə görə, linqvistik bilik və ensiklopedik bilik arasında aydın sərhədlər yoxdur. Məna xüsusiyyətcə ensiklopedikdir və ona görə də denotativ aspektləri konotativ olanlardan ayıra bilmərik.

Amerika dilçilərindən L.Blumfild və E.Sepir müxtəlif dillərə məxsus universal modellər yaratmaqla ilk cəhdləri etmişlər. E.Sepirə görə, "*insan dünyanı dərk etdiyi kimi, dil vahidi şəklində modelləşdirir"* (Imre, 2010: 128).

Lonqakerə görə, *"koqnitiv modellər semantik vahidi xarakterizə edən kontekstlərdir"* (Cambridge, 2008: 88). Lonqakerin klassik baxışına görə, "Monday" (bazar ertəsi) sözünün mənası bizim üçün həftənin günlərindən biridir. Amma biz bu sözü "week/həftə" konseptinə istinad etmədən təyin etməyə çalışsaq, bu tamamilə mümkünsüz olacaq. Yəni biz onları xüsusi konseptual mühitə yerləşdirməsək, onu "təyin etmə" prosesimiz çətin olacaq. Yalnız müvafiq konseptual idrak bizə lazımi bilik və informasiya gətirməyə kömək edir. Buna görə də Lonqaker vurğulayır, "*bütün linqvistik vahidlər müəyyən dərəcədə kontekstdən asılıdır. Əksər konseptlər digər konseptlərin presuppozisiyasıdır və gizli və ya aşkar şəkildə referantsız təyin edilə bilmir*" (Evans, 2016: 112).

Əsas hissə. Son zamanlarda koqnitiv dilçilikdə koqnitiv modellər gündəmdədir. Rumelhartın "sxemləri", Abelsonun "kod bloqları" biliyi təmsil etmək üçün vasitələrdir. Koqnitiv dilçilikdə araşdırılan kod sxemi, metafora, metonimiya və simvolik modellər kimi koqnitiv modellər də vardır (Imre, 2010: 117). Koqnitiv idrak məfhumuna oxşar Lakof və Filmorun də öz fikirləri vardır. Lakof onu ideallaşmış koqnitiv modellər (İKM), Filmor isə freymlər adlandırır. Onun fikrincə, freym və semantika ümumi və birgə anlayışlardır.

Fillmorun fikrincə, freymlər mətnin, diskursun idrakı prosesində şərh olunur. Freymin aktivləşdiyi durumda mətnin fraqmenti olan fikirlər üzə çıxarır. V.Demyankovanın fikrincə, "*freym anlayışı az və ya çox dərəcədə konvensional təbiətə malikdir və ona görə də mədəniyyətin xarakterini tipikləşdirir"* (Langaker, 1991: 112). Digər tədqiqatlarda da freym anlayışına koqnitiv model kimi yanaşılır. Freym məfhumunun köməyilə leksik və frazeoloji vahidlər dərk edilir və insanın bilik dərəcəsi müəyyənləşir. Ümumilikdə, koqnitiv modellər informasiya xəritəsidir. "İnsan və gül" sözlərini freym çərçivəsində düşünsək, o mənadadır ki, insan gənc çağında gül kimi təravətli olur, qocalanda isə gül kimi solur.

Lakofa görə 4 tipdə koqnitiv modellər vardır:

1)*"Propozisional modellər" elementləri, onların xüsusiyyətlərini və arasındakı əlaqələri səciyyələndirir. Lakof bunu Filmorun "freym"ləri ilə müqayisə edir;*

2) *"Kod-sxematik modellər" də sxematik görüntüləri, onların forması, tutum və trayektoriyasını səciyyələndirilir;*

3) *"Metaforik modellər" bir idrak cığırından digərinə köçürmə edir;*

4) *"Metonimik modellər" iki element arasında əlaqəni saxlayan vasitə kimidir.*

Metonimik modellər, həmçinin stereotiplər, sosial stereotiplər, tipik nümunələr, paraqonlar, yarım modellər olaraq prototip effektlərin mənbələridir. Bəzi hallarda 1 model sadəcə sözün mənasını təyin etmək üçün kifayət etmir. Ona görə də koqnitiv modelləri "zəncir" kimi təyin etmək lazımdır. Lakof bu modelləri *"cluster" ("salxım","kütlə") adlandırmışdır* (Croft, 2001: 143). Məsələn, "mother/ana" sözünün koqnitiv modeldə mənalarına baxaq. Ana sadəcə doğan, dünyaya gətirən şəxs deyil, həmçinin uşağa baxandır. Yəni "mother" sözünün idrak üçün bir neçə koqnitiv model zincirinə ehtiyacı var. 1) Doğum modeli (the birth model); Qadın modeli (the genetic model); Doyuran model (the nurturance model); Həyat yoldaşı modeli (the martial model); Genetik modeli (the genealogical model).

Metafora və metonimiya iki əsas təsəvvür etmə koqnitiv mexanizmidir. Onlar koqnitiv dilçilikdə nitq fiqurları deyil, konseptual modellər arasında "köçürmə" və ya "əks etdirmə"dir. Fərq ondadır ki, metaforada köçürmə müxtəlif təcrübi modellər arasında olur. Metonimiyada isə eyni idrak arasında baş verir.

Paraqonlar (nümunələr) – İndividual kateqoriya üzvləri olaraq idealları təmsil edir. Məsələn, Ronaldo, şübhəsiz ki, dünyanın ən yaxşı futbolçusudur, yaraşıqlıdır, zəngindir, xeyirxahdır, müsəlmanları da çox sevir. Yaxşı ata və uğurlu futbolçudur. Yəni dünyanın əksər yerlərində Ronaldo futbol paraqonunu təmsil edir.

Mersedes lüks maşındır və lükslüyü təmsil edir. Xomski generativ dilçiliyin görkəmli nümayəndəsidir. Paraqonlar bütöv bir kateqoriyanı təmsil edərək kateqoriyanın digər üzvlərinə qarşı normaları da təyin edirlər.

Görkəmli nümunələrdən olan Oksford universiteti ideal bir universiteti təmsil edir və koqnitiv modellərin bir nümunəsidir.

Nisbi modellər – Lakof bu termini "təsəvvür vasitələri" kimi yox, metafora və metonimiyadan fərqli olaraq faktiki bilgilərə əsaslanan ortada bir termin kimi də işlədir. Məsələn, bizim bilgimizdə restoranda yemək sifariş etmək ilə bağlı nisbi "qaydalar" vardır.

Koqnitiv bir modeldə hər bir element düşüncə kateqoriyasına uyğun gəlir. Koqnitiv bir model konsepti ya dərəcələndirərək, ya da dərəcələndirməyərək xarakterizə edilir. Koqnitiv modellərin ideallaşmış xarakteri də var. Modellər aydın sərhədləri və lazımi şərtləri olan kimi təyin edilir. Onlar prototip effektdən baş verdiyi üçün ideallaşırlar. Belə ki, mövcud vəziyyətdən ortaya çıxan çox ideallaşmış vəziyyətlərə uyğun olaraq təyin edilə bilirlər. Koqnitiv dilçilik üçün metaforanın izahı çox genişdir. Koqnitiv dilçilik iddia edir ki, metafora insan dili və idrakının mərkəzində yayılmış xüsusiyyətidir. Metaforalar duyğu motor domenlərindən gələn ənənəvi kodlamanın subyektiv təcübənin idrak cığırları üçün istifadə edilməsinə imkan verirlər. Beləliklə, konseptual metafora nəzəriyyəsi bir ideya və ya konseptual idrakın necə başqa birinin şərtləri altında dərk edilə bilməsini izah edir. İ.Riçards "Ritorikanın fəlsəfəsi" əsərində qeyd edirdi ki, "*metafora yalnız linqvistik fenomen deyildir, insanın düşüncə tərzidir"* (Langacker, 2001: 112). Riçardsdan ilhamlanaraq C.Ləkoff və M.Conson metaforanı yeni aspektdən izah etməyə çalışdılar. Onlar metaforanı insan düşüncəsi və davranışı ilə bağlı olan konseptual fenomen kimi təqdim etdilər.

Konseptual yanaşmada metaforalar mənbə idraki cığırından hədəf idraki cığırına keçiddir. Bəzən də leksik kodlamayı qoruyub saxlayır. Lakofa görə, "*konseptual metaforaların ən görkəmli xüsusiyyəti mənanı qoruyub saxlamasıdır"*. Love – sevgi, anger – qəzəb metaforik konseptlərdir. Bizim qavrayış sistemimizə xas olan konseptlər zaman/miqdar/vəziyyət/məqsəd/ modallıq və s. kimi metaforalar vasitəsilə dərk edilir. Bunlar elə konseptlərdir ki, onlara normal olaraq dillərin qrammatikləşməsi də daxildir. Əgər onlar, həqiqətən, təbiətcə metaforikdirsə, o zaman metafora qrammatikanın mərkəzi olur. Metaforanın xüsusiyyəti elə bir prosesdir ki, onun vasitəsilə biz mücərrəd konseptləri dərk edir və mücərrəd səbəbləri həyata keçiririk.

Happy is up (Xoşbəxtlik yuxarıdır, yəni xoşbəxtlikdən uçmaq. Burada xoşbəxtlik məfhumu "yuxarı" məkani anlamı ilə əlaqələnmişdir) (Langacker, 1991: 115). Metafora fundamental olaraq linqvistik yox, konseptualdır. Metaforik dil konseptual metaforanın səthi ortaya çıxmasıdır. Baxmayaraq ki, bizim konseptual sistemimiz metaforikdir, onun önəmli hissəsi qeyri-metaforikdir. Metaforik anlaşılma metaforik olmayaraq başa düşülməyə əsaslanır. Konseptual metafor sistemi avtomatik, biixtiyar baş verir və hiss edilməyən cəhdlə istifadə edilir. Bizim metafora sistemi təcrübəni anlamaqda mərkəz nöqtədir. Metafora bənzərlikləri daha çox bizim təcrübələrimizə əsaslanır və dilin qrammatika və leksikasında mühüm rol oynayır (Evans, 2016: 120).

Metaforik kodlamalar universaldır, bəziləri daha geniş yayılıb, bəziləri isə kultural əsaslıdır. Virtual olaraq insan biliklərinin formalaşdığı idrak insan bədənidir və bu metafora mənbə domeni kimi xidmət edir. Ümumi hədəf domenlər isə zaman, emosiyalar və vəziyyətlərdir (Evans, 2016: 280-281). Məsələn, körpələr bədənləri ilə "tutum" qavrayışları ilə tanış olurlar. Bir şeyləri ağızlarına qoyaraq təcrübə edirlər. Bu rutin olaraq davam edərsə, onlar əşyaları başqa konteynerlərə yerləşdirirlər. *In/out* konsepti ilə konsept bədəndən xaric obyektlərə köçürülür. Daha sonra bu konseptlər çoxlu başqa konseptlərə köçürülür (aşiq olmaq, çətinliyə düşmək, çətinlikdən çıxmaq və s.) Bu metaforik genişlənmələr idrak edilir və yüksək dil xüsusiyyətlidir. Metafora prosesinin özü də yayğın bir universal hadisədir və bütün dillər üçün geniş yayılmış fenomendir. Məsələn, faktdır ki, ingilis dilində *fire/yanğın* kodu qəzəbi başa düşən mənbə domenidir. *She is hot white with rage (qəzəbdən ağarmışdı*) (Imre, 2010: 27) o deməkdir ki, ümumi bilinən insan təcrübəsi olan qəzəbi alışqanla alovlandıra biləcəyimiz bir şeydən prototip olan metafora uyğun informasiya ilə motivə edilmişdir. O, mənbə domeyni barədə bir faktı açsa da, bəziləri bunu gizlədir. Metonimiya isə nəyisə bir şeyin bir hissəsini təmsil etməsidir. Dildə və mədəniyyətdə müəyyən metaforalar konvensiyallaşmışdır. İnsanlar üçün ən ümumi hal nəyisə bir şeyin ən asan dərk edilən və başa düşülən aspektini götürməkdir. Metonimik mənbələr prototip effektlərin əsas fenomenidir. Belə effektlərin əsas mənbəsi metonimiyadır. Metonimiya ona görə koqnitiv mexanizmadır ki, onun məqsədi "vurğulamaqdır". Metafora və metonimiya qrammatik məna və formanın, eyni zamanda leksikanın geniş bir hissəsini təyin edir. İmaginativ koqnitiv mexanizmlər olan metafora və

metonimiya sadəcə bədii üslub vasitələri deyil, onlar həmçinin mental əks olunmalardır (8). Yəni bir təcrübə cığırından fərqli təcrübə cığırına aparırlar və onlar normalda biixtiyarı şəkildə baş verirlər. Metafora zamanı ikinci təcrübi idrak cığırı qismən birincinin şərtlərində başa düşülür. Həkk olunma cığırı mənbə və ya "donor domen" adlanır, digəri isə hədəf və ya qəbul edən idrak cığırı adlanır. Əksər kateqoriyalar mücərrəd ideal hallarla şərtlənərək başa düşülür. İdeallar aktual əhəmiyyətli kateqoriyalardır. İdeallar vasitəsilə çoxlu kultural biliklər təşkil edilir. Bizim ideal evlər, ailələr, ideal işlər, işçilər və s. haqqında biliyimizdir. İnsanlar üçün bənzər, yaddaqalan, ya da önəmli nümunələri kateqoriya kimi dərk etmək çox ümumidir. Məsələn, dostumuz vegeteriandırsa, dostumuzu digər vegeterianlara ümumiləşdirməyə meyl edəcəyik. Lakof iddia edir ki, "*bəzi kateqoriyalar ideallar kimi başa düşülür"* (Croft, 2001: 148). Bunlar tipik və stereotipik nümunələrlə qarşılaşır. Məsələn, *siyasətçi – politician* kateqoriyası üçün bizim idealımız onun çalışqan, alturist biri olmasıdır. Bu siyasətçilər haqqında *eqoist, güc hərisi* stereotip fikirlə ziddiləşə bilər. Bizim ideallarımıza istinad edərək söylədiyimiz "He is a great politician" (O, əla siyasətçidir) pozitiv bir dəyərləndirmə kimi şərh edilsə də, bizim sosial stereotipimizdə eyni ifadə neqativ bir dəyərləndirmə kimi də şərh edilə bilər.

Koqnitiv modellər biliklərin "yerləşmiş" quruluşlarına da aid ola bilir, həmçinin bura daha mücərrəd varlıqlara bağlı biliklər aiddir. Sevgi/nifrət. Onlar müxtəlif səviyyələrdə detalları həyata keçirir.

Leksik konseptlər çoxlu koqnitiv modellərlə gerçəkləşə bilirlər. Koqnitiv modellər digər bir-biriylə əlaqəli olduğuna və başqalarından təsirlənə bildiyinə görə leksik konseptlər potensial olaraq şəbəkə konseptual biliklərlə əlaqəlidir. Leksik konseptlə implisit əlaqəli olan koqnitiv modellər ilkin koqnitiv modellərdir. İlkin koqnitiv modellərin alt yarımqrupu ikincili koqnitiv model adlanır. Bu cür ayırım ədəbi və məcazi dilin istifadəsinin ayırımı üçün vacibdir. Leksik konseptlə koqnitiv model profili arasındakı əlaqələri təsvir etməyin yolunu belə göstərmək olar.

Məsələn, *İngiltərə* leksik konsepti çoxsaylı koqnitiv modellərə çatmağı təmin edir. *İngiltərə – millət/dövlət/milli idman növləri/siyasi sistem/dövlət başçısı və* s.

Leksik konseptlərlə əlaqələnən koqnitiv modellər arasında ayırım etsək, ilkin koqnitv model profili aşağıdakı koqnitiv modellərdən ibarət olacaqdır. Coğrafi landşaft/millət/dövlət/mətbəx və s. Bu koqnitiv modellərin hər biri daha qarışıq bilgilərə çatmağı təmin edir. İngiltərədə insanlar müxtəlif idman növləri, futbol/reqbi/atletika ilə məşğul olurlar və s. Onlar bir çox Olimpiya oyunları və FİFA dünya kubokuna sahibdirlər. İlkin koqnitiv modellər ikinci koqnitiv modellərə yol açır. Məsələn, (*english electrota –ingilis seçki*) bir koqnitiv modeldir və (*political system – siyasi sistem*) koqnitiv modeli ilə əldə edilmişdir. Koqnitiv model bizim dünya ilə əlaqəmizdən, onu dərk etmək/hiss etmək qavrayışımızdan asılıdır. Leksik konseptlər linqvistik varlıqlardır. Linqvistik olmayan biliklərə çatmağı əldə edir. Situativ işlənmədə leksik konseptlər informativ xarakteri təmin edir. Bu isə mümkün semantik potensiallıqla əldə edilir. Koqnitiv dilçilikdə linqvistik konseptlər əsaslı şəkildə təcrübələrimizə dayanır (fiziki/sosial/kultural). Filmor, Lakoff və Lonqakerə görə linqvistik formalar sadəcə "ipuclarıdır". Bizim beynimizdə formalaşan konseptual strukturları aktivləşdirir. Mənalar bizim düşüncə və beynimizdə "yerləşmişdir" (Langaker, 1991: 46-47).

Leksik konsept seçimi məsələsi linqvistik və linqvistik olmayan xüsusi kontekst, yəni "doğru" bir leksik konsepti seçməli olan prosesdir:

The judge asked the defendant to approach the (bar) – Hakim ittihamçıya kürsüyə yaxınlaşmağı tələb etdi (bar).

The customer ordered her beer at the (bar) – Müştəri özünə piştaxtadan pivə sifariş elədi (bar).
Burada "bar" kəliməsi bir çox leksik konseptlərlə əlaqəlidir, 1-ci cümlədə "bar of a court" hakimin oturduğu yer mənasında, 2-ci cümlədə isə "a bar in a public house"/"içki alınan və satılan yer" mənasındadır. Düzgün leksik konsept bu nümunələrdə linqvistik kontekstə görə seçilir (Langacker, 1991: 219).

Lakoff və Johnson vurğulayır ki, "*məkani əlaqələr bizim qavrayış sisteminin "ürəyində" dayanır"* (Imre, 2010: 150-151). Biz yaxınlıq və uzaqlığı (nearness/farness –yaxınlıq/uzaqlıq) deyil, obyektlərin olduğu yeri görürük və onları yaxınlıq və uzaqlıq kimi qavrayırıq. Dil bir sistemdir və

onun quruluş prinsipləri, düşüncə çeşidlərini əks etdirir. Ona görə də dilin sistematikasını araşdırmaq qavrayış prinsiplərini araşdırmaqdır. F.Sössürdə də müşahidə edildiyi kimi, hər bir dil tək parçalar halında yox, bütöv bir sistem kimi araşdırılmalıdır. Hər bir hissənin yalnız bir bütöv sistemə sadiq olan məna və funksiyası vardır. Sistematiklik təkcə ayrı-ayrı dil sistemləri səviyyəsində deyil, həmçinin sistem əmələ gətirən hissələr içərisində təyin edilir. Beləliklə, quruluşun eyni çeşid və prinsipləri "öz eyni" (self-similar) yolla təkrar edilir.

Nəticə

Koqnitiv modellər individual deyil, xalis subyektiv bilgi strukturlarıdır, ancaq hər hansı mədəniyyətə məxsus insanlar tərəfindən geniş şəkildə istifadə edildiyinə görə həm də kultural modellər adlanır.

Koqnitiv modellər, ümumilikdə, bizim təcrübəmizi strukturlaşdırmaq üçün işlədilir. Modellər bizim reallığı necə dərk etməyimizin konseptual ifadəsi kimi başa düşülə bilər və düşüncədə formalaşdığı üçün koqnitivdir. Müəyyən ümumi təcrübələrdən qaynaqlanaraq ortaya çıxdığına görə ideallaşmışdır. Koqnitiv modellərin nəticələri arasında kateqoriya strukturları və prototip effektləri də var. Onlar obyektiv olaraq təbiətcə mövcud deyil, insanlar tərəfindən yaradılır.

Ədəbiyyat

1. Imre, A. (2010). Metaphors in cognitive linguistics. A.Imre. Roma: Journal of English Studies, pp.71-81.
2. Cambridge. (2008). Metaphors, Dead and Alive, Sleeping and Waking. A Dynamic View. Chicago: University of Chicago Press, pp.114-121.
3. Evans, V.V. (2016). Lexical concepts, cognitive models and meaning-construction. Cognitive Linguistics. Edinburgh University Press 17(4), pp.491-534.
4. Langaker, R.W. (1991). Concept. Image, Symbol, The Cognitive Basis of Grammar Sec-ond edition. Berlin: Mouton de Gruyter, 288 p.
5. Langacker, R.W. (2001). Discourse in cognitive grammar. San Diego: University of California, Cognitive Linguistics 12 (2), pp.143-188.
6. Croft, G.W. (2001). Radical Construction Grammar. Syntactic Theory in Typological Perspective. Oxford: Oxford University Press.
7. Langacker, R.W. (1991). Foundations of Cognitive Grammar. Stanford: Vol. II Descriptive Application. Stanford University Press, 128 p.
8. Cambridge URL: https://dictionary.cambridge.org/
9. DOI: 10.13140/RG.2.2.32046.28489

Göndərilib: 04.03.2024 Qəbul edilib: 20.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/17-22

Ramilə Nəsirova
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ramilefarajova@gmail.com

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ QRAMMATİK ANOMALİYALAR

Xülasə

Tipoloji və genetik münasibətdə bir-birinə ən uzaq müxtəlif dillərə aid faktların müqayisə edilməsi təcrübəsi göstərir ki, bu dillərdə eyni və oxşar hadisələr mövcuddur. Dillərin bu yöndə müqayisəli öyrənilməsi onların əksəriyyəti üçün xarakterik olan hadisələri və hər bir dilin xüsusiyyətlərini daha tam və dərindən öyrənməyə imkan verir. Başqa sözlə, dillərin müqayisəli öyrənilməsi müqayisəyə cəlb edilən dillərin daxili sistemininin təsvirini verməyə yardım edir. Morfoloji üsullar dedikdə, biz yalnız şəkilçilər vasitəsilə söz yaradıcılığından deyil, eyni zamanda bu üsullar sırasına morfoloji qoşulma, reduplikasiya, inkorporasiya və konversiya üsullarını da aid edirik. Bizim fikrimizcə, sadalanan bu üsullar bir sıra dillərdə leksik, sintaktik və ya leksik-sintaktik üsullar kimi təsnif olunmalarına baxmayaraq, morfoloji üsulun digər üsullarla kombinə edilmiş formalarıdır. Onlar tarixən morfemlərin iştirakı ilə formalaşmış, müasir dövrdə bir çox dillərdə morfoloji üsulun bir sıra keyfiyyətlərinin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *müxtəlifsistemli dillər, qrammatik anomaliya, inkorporasiya, affiksasiya, suffiksasiya, prefiksasiya, reduplikasiyası*

Ramila Nasirova
Azerbaijan State Maritime Academy
PhD in Philology
ramilefarajova@gmail.com

Grammatical anomalies in languages with different systems

Abstract

The experience of comparing the facts of different languages, which are most distant from each other in typological and genetic relation, shows that the same and similar phenomena exist in these languages. The comparative study of languages in this sense allows a more complete and in-depth study of the phenomena that are characteristic of most of them and the peculiarities of each language. In other words, the comparative study of languages helps to describe the internal system of the compared languages. By morphological methods we mean not only the creation of words by suffixes, but also morphological joining, reduplication, incorporation, and conversion methods. In our view, these methods are combined forms of the morphological method with other methods, although in a number of languages, they are classified as lexical, syntactic, or lexical-syntactic methods. They were historically formed with the participation of morphemes, and in modern times they act as carriers of a number of qualities of the morphological method in many languages.

Keywords: *languages with different systems, grammatical anomaly, incorporation, affixation, suffixation, prefixation, reduplication*

Giriş

Dildə ifadə ediləcək mənadan asılı olaraq onu ifadə edən dil üsulu qrammatik ola bildiyi kimi, qrammatik olmaya da bilər. Lakin leksikləşmə və morfoloji qoşulma üsulları qeyri-qrammatik xarakterlidir. Morfoloji qoşulma üsulu da öz növbəsində leksikləşmədən qaynaqlanır. Belə ki, bu, özü-özlüyündə söz-forma çərçivəsində leksikləşmədir. Çünki morfoloji qoşulmada yeni mənanı ifadə etmək üçün müəyyən leksemlər seçilir və onlar bir-birinə qoşularaq yeni bir məna ifadə edən

vahid yaradır. Bu zaman digər qrammatik üsullardan da istifadə oluna bilər. Bəzi hallarda isə iki üsulun bir arada istifadəsinə də rast gəlmək olur. Bu zaman bu və ya digər bir üsul dominantlıq təşkil edir.

Digər tərəfdən, mənanın dildə ifadə tərzindən asılı olaraq dilin ifadə üsulu morfoloji (məna söz-forma çərçivəsində ifadə olunur) və qeyri-morfoloji (sintaktik, yəni məna söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində ifadə edilir) ola bilər.

Məlumdur ki, həyatın bütün sahələri dilin lüğət tərkibində öz əksini tapır. Lüğət tərkibinin zənginləşməsi təbii ki, müxtəlif yollarla baş verir. Bununla belə, qeyd edək ki, dilin leksik bazasının zənginləşməsinin ən geniş yayılmış mənbəyi dilin öz daxili ehtiyatları və imkanlarıdır. Digər bir yolu isə başqa dillərdən predmetlərlə birgə gələn alınma sözlər, müxtəlif ictimai və təbiət hadisələrinin adlarının qəbul edilməsidir. Beləliklə, dilin lüğət tərkibi dəyişir və bu proses, qeyd edildiyi kimi, arası kəsilmədən intensiv şəkildə baş verir. Dünyanın əksər dillərində qrammatik məna istər analitik, istərsə də sintetik vasitələrlə ifadə olunur. Ancaq sırf sintetik və ya sırf analitik dil mövcud deyil. Ümumiyyətlə, hər hansı bir dilin bu və ya digər bir qrupa aid edilməsi onda analitik və sintetik vasitələrin çəkisi ilə müəyyən edilir. Sintetik vasitələrin heç olmadığı dilləri isə (çin, yapon, laos, tay və s.) amorf dillərə aid edirlər.

Elmi baxımdan tipologiya elə bir tədqiqat metodudur ki, müxtəlif və daxilən mürəkkəb obyektlərin oxşar xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməklə onların qruplaşmasını, bir-birinə yaxın olan xüsusiyyətləri əsasında onların müəyyən sinif və qruplara daxil edilməsini nəzərdə tutur. Müxtəlif elm sahələrində tipoloji tədqiqatlar bir-birindən prinsip və məntiqi yanaşmalarına görə də fərqlənə bilir. Məsələn, bioloji tipologiya təkamül prinsipinə, coğrafi, geoloji, etnoqrafik tipologiya obyektlər arasındakı iyerarxik münasibətlərə əsaslanır. Dil materialları əsasında aparılan tipoloji araşdırmalar isə müxtəlif dillərin bir-biri ilə müqayisəsi əsasında aparıldığı kimi, eyni bir dilin daxili materiallarının da tipoloji araşdırılması mümkün ola bilər. Bu zaman dildə mövcud olan kateqoriyaların, müxtəlif üsul və vasitələrin, eyni zamanda qrammatik mənanın ifadə vasitələrininin belə tipoloji tədqiqatı nəzərdə tutula bilər.

İnsanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi və ətraf gerçəkliyi dərk etmək formalarından ən vacibi olan dilə və onun kommunikativ roluna, dil hadisələrinə funksional yanaşma dilçilər üçün dilin fonoloji və qrammatik dil strukturlarının semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün geniş imkanlar açmışdır. Fonologiya və qrammatika son dövrlərədək ən çox dilin formal təsviri, ümumi dilçilik planında isə deskriptiv dilçiliyin obyekti sayılırdı.

Morfoloji qoşulma üsulu əsasən mürəkkəb sözlərin yaradılması prosesində geniş istifadə edilən bir üsuldur. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir mürəkkəb və ya düzəltmə söz iki məna daşıyır: struktur-semantik və leksik. Bunlardan ikincisi birbaşa nominativ məqsəd daşıyaraq predmeti adlandırır. Struktur-semantik məna isə leksik mənanın təhlili baxımından əhəmiyyətlidir.

M.İ.Pavlovskaya struktur məna anlamında belə yazır: “Struktur məna dedikdə, sintaktik vahidlərin komponentləri arasındakı əlaqə və münasibətlərin ifadəsi kimi çıxış edən müəyyən qrammatik strukturlardan doğan siqnal və ya işarə nəzərdə tutulur” (Pavlovskaya, 1968: 244). Lakin “sırf struktur məna anlayışını morfoloji qoşulma yolu ilə formalaşan sözlərə aid etmək olarmı?” sualını cavablandırmaq üçün aşağıdakıları nəzərdən keçirək:

Söz yaradıcılığında morfoloji üsullar müxtəlif dillərdə müxtəlif mövqelərdə çıxış etsə də, türk dillərində sözyaratmanın aparıcı üsullarından biridir və bunun da əsasını leksik şəkilçilər təşkil edir. Bu dil ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilində bu ailədən olan bir çox dillər kimi söz kökü başlanğıc forma ilə üst-üstə düşə bilər. S.Cəfərovun morfoloji üsul haqqındakı fikirlərini nəzərdən keçirdikdə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, morfoloji yolla sözlərin əmələ gəlməsindən danışarkən ancaq şəkilçilər vasitəsilə yaranan sözlərdən bəhs etmək olar (Cəfərov, 1960: 24-132).

Müasir dövrdə N^1+N^2 tipli sözlərin ingilis dilində xüsusilə geniş yayılması bu dilin morfoloji şərtləri ilə (analitik) yanaşı həm də leksik-semantik özəlliyi ilə də səciyyələnir, yəni bu dildə istənilən semantik mənanı ifadə etmək üçün iki isim və ya ad bildirən söz asanlıqla atributiv əlaqəyə girə bilir. N^1+N^2 tipli qoşulmalarda N^1 N^2- yə münasibətdə təyin edən rolunda, mövqeyində olur.

Belə ki, ətraf aləmin gerçəkliklərinin təcəssümü kimi insan düşüncəsi və bu düşüncənin

gerçəkləşdirdiyi dildə ilkin əlaqələr əsasında formalaşan oxşar konstruksiyalara bu və ya digər dərəcədə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, A^1+A^2 tipli morfoloji qoşulmadan düzələn sözlər iltisaqi dil sayılan Azərbaycan dilində də mövcuddur. Sınıqqəlbli, açıqürəkli, genişkürəkli və s. sözlər buna misal ola bilər. Yalnız flektiv dil olan rus dilindəki A^1+A^2 tipli morfoloji qoşulmalardan fərqli olaraq Azərbaycan dilində bu zaman interfiksasiyadan istifadə olunmur. Azərbaycan dilində, nümunələrdən göründüyü kimi, A^1+A^2 tipli morfoloji qoşulmalarda söz yaradıcılığı məhsulu olan hazır komponentlər bir-birinə qoşulmaqla bu tipdən olan mürəkkəb sözləri formalaşdırır. Belə qoşulmalar əsasında formalaşan birləşmələrin komponentləri düzəltmə sözlərdən ibarət olduğu kimi, sadə sözlərdən də ibarət ola bilir. Məsələn, al-əlvan, ağ-qara və s. Bu üsulla yaranan mürəkkəb sözlər nümunələrdən göründüyü kimi, əsasən defislə yazılır.

Ümumiyyətlə, N^1+N^2 və $A^1 + A^2$ tipli morfoloji qoşulmalar morfoloji üsulun sintaktik üsülla vahid vəhdəti kimi təzahür edir.

İnkorporasiya elə spesifik hadisədir ki, söz yaradıcılığının digər vasitələrindən fərqli olaraq morfoloji və sintaktik üsulların müəyyən əlamətlərini daşısa da, onun konkret olaraq bu üsullardan hansına aid edilməsi hələ də mübahisəli məsələdir. P.Y.Skorikin qeyd etdiyi kimi, inkorporativ kompleks elə xüsusi morfoloji vahiddir ki, o nə mürəkkəb söz, nə də söz birləşməsinə aid edilə bilməz.

Digər tərəfdən əgər inkorporativ kompleks mürəkkəb sözü xatırladırsa, o zaman ona söz yaradıcılığı vasitəsi və ya üsulu kimi də yanaşmaq olar. Bu barədə İ.İ.Meşaninovun "inkorporasiyanın mahiyyəti haqqında olan mübahisələr hələ də davam edir. Bir qrup tədqiqatçılar onu mürəkkəb sözlərin yaranmasında iştirak edən sözyaratma üsulu kimi, digər qrup tədqiqatçılar isə inkorporasiyanı sintaktik münasibətlərin ifadə üsulu kimi dəyərləndirirsə, üçüncü qrup tədqiqatçılar isə bu hadisəni nə söz yaradıcılığına, nə də sintaktik əlaqələrin ifadə üsuluna aid etməyərək onu yalnız xüsusi dillərə aid olan morfoloji-sintaktik hadisə kimi qiymətləndirirlər. Bu fikri dəstəkləyən P.Y.Skorik qeyd edir ki, "tədqiqatçıların bu hadisə haqqında yekdil fikri yoxdur... Əslində inkorporasiya müəyyən dillərə aid edilə bilən elə spesifik üsuldur ki, onun köməyi ilə morfoloji konstruksiyalar sintaktik konstruksiyaların ifadə edə biləcəyi mənaya ekvivalent olan mənanı ifadə edə bilir" (Pavlovskaya, 1968: 246).

Bütün qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, inkorporasiya söz deyil, ifadə yaradır. Bu baxımdan inkorporativ dillərdə söz yaradıcılığından daha çox cümlələrin təşkil olunmasından danışmaq lazım gəlir.

Affiksasiya bir çox dillərdə aparıcı morfoloji üsul kimi çıxış edir. Dünya dillərinin, demək olar ki, hamısında affiksasiya morfoloji üsul kimi qrammatik əlaqələrin ifadəsində aparıcı mövqe tutur.

Z.Əliyeva affiks terminini bu cür şərh edir: "Affiks — bu formant iki funksiya daşıya bilir: a) Yeni söz yaradaraq, leksik-qrammatik funksiya daşıya bilir; b) Sözün qrammatik formasını dəyişib, funksional-qrammatik səciyyə daşıya bilir" (Əliyeva, 2011: 263).

Affikslər arasında son şəkilçilər, yəni suffikslər çeşid bolluğu ilə digər affikslərdən kəskin şəkildə fərqlənir. Bir sıra kateqoriyaların dildə təzahürü məhz suffiksasiya hesabına formalaşır. Məsələn, kəmiyyət kateqoriyasının dildə təzahürü suffiksasiya ilə xüsusilə bağlıdır. Qrammatik quruluşunda şəkilçilərin iştirakının bir o qədər də olmadığı ingilis dilində belə, kəmiyyət kateqoriyası –s və ya –es şəkilçiləri ilə formalaşır.

Suffiksasiya bir çox dünya dillərində söz yaradıcılığı səviyyəsində aparıcı mövqedə dayanan morfoloji üsul kimi dəyərləndirilir. Qeyd etmək istərdik ki, suffiksasiya söz yaradıcılığı səviyyəsində morfoloji üsulla sözyaratmanın xüsusi bir növü kimi özünü daha fərqli aspektlərdən göstərir. Bəzən bir sıra dillərdə suffiksasiyanın kombinə edilmiş formalarına da təsadüf etmək olur. Bu formalar arasında suffiksasiya daha çox preffiksasiya ilə eyni zamanda müşayiət olunur. Amma bu üsul müxtəlif dillərdə müşahidə olunsa da, söz yaradıcılığı prosesində bir o qədər də məhsuldar deyil. Məsələn, alman dilində prefiksasiya və suffiksasiyanın kombinə edilmiş forması kimi *de-* prefiksi ile *–ier-* suffiksinin bir arada feil yaradıcılığında iştirakını misal göstərmək olar: *defibrinieren* "fibrinin kəsmək (təbabətdə)", *depopulieren* "insanları boşaltmaq" (Cəfərov, 1960: 12).

Dünya dilçiliyində prefikslər ön şəkilçilər kimi tanınır və bu affikslər indiyə qədər müxtəlif cəhətlərdən elmi araşdırmalara cəlb olunmuşdur. Flektiv dil sayılan rus dilində prefikslərdən geniş istifadə edilməsi, iltisaqi dillərdə isə onların istənilən halda başqa dillərdən alınması morfoloji səviyyədə derivasiya prosesində prefiksasiyanın müxtəlif dillərdə təzahür etməsindən xəbər verir. prefikslər iltisaqi dillərdə alınma olsalar da, onlar sonralar daxil olduqları dillərdə öz sözyaratma potensialını qoruyub saxlamışdır. Müasir dövrdə dilin söz yaradiciliği səviyyəsində onlardan fəal şəkildə istifadə edilir. İnterfiks (inter — daxildə, içində; fixus — bitişdirici) bitişdirici sözyaradıcı (leksik) morfemdir.

Bəzi tədqiqatçılar, xüsisilə də ispan dili mütəxəssisləri bu dildə interfiksləri üzün müddət inkar edərək, interfikslər əvəzinə müəyyən suffikslərin mürəkkəb formalarından bəhs etməyə üstünlük vermişlər. Lakin Y.Malkielin tədqiqatlarından sonra interfikslərin ispan dilində varlığı qəbul edilməyə başlandı (Skorik, 1975).

İnterfikslər sırasına fars dilindəki izafəti də aid etmək olar. Lakin bu dildə izafətin iştirakı ilə formalaşan vahidlərin söz birləşməsinə daha yaxın olması onun bu statusa nə dərəcədə aid ola bilməsi haqqında şübhə yaradır.

Reduplikasiya yalnız ünsiyyət zamanı emosionallığa, ekspressivliyə xidmət edən dil faktı kimi deyil, eyni zamanda müasir dövrdə geniş vüsət alan və çoxəhatəli bir sektora çevrilən reklam sahəsində də əvəzedilməz dil hadisəsidir. Belə ki, istehsalçılar alıcı kütləsinin diqqətini çəkmək və səsləndirilən mətnin ritmik olmasını təmin etmək üçün məhz reduplikasiyadan istifadə edirlər. Reduplikasiyanın tətbiq edilməsində universal əlamətlərə, göründüyü kimi, reduplikasiyaya məruz qalan dil vahidinin tərəflərinin bir-biri ilə əlaqəsi (ifadə olunma aspektində və məzmun baxımından) daxildir. Reduplikasiya əsasında formalaşan dil işarələri üçün əsasən belə əlaqə aiddir: bir təsviri xarakterli dil vahidinə ifadə planında iki vahid münasib olur.

Reduplikasiyanın universal struktur və semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı hər bir dil üçün ayrılıqda səciyyəvi olan invariant xüsusiyyətləri və formaları da vardır. Apardığımız müşahidələrə görə, reduplikasiyanın məhsuldar modelləri eyni morfoloji quruluşa malik dillərdə daha çox təsadüf edilir. Müxtəlifsistemli dillərdə isə bu və ya digər modellərin məhsuldarlığı dilin morfoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir, yəni bir dil üçün məhsuldar olan model digər bir dildə ya az məhsuldar olur, ya da bu dilin morfoloji quruluşu həmin modelin bu dildə tətbiqinə imkan yaratmır.

Yuxarıda deyilənləri ümumilikdə nəzərdən keçirdikdə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar (Shirokova, 2000):

1. Türk dillərində reduplikatlar semantik və morfoloji əlamətlərlə xarakterizə olunursa, ingilis dilində onlar üçün morfoloji xüsusiyyətlər əsas götürülə bilər.
2. Rus dili türk dillərinin təsirinə məruz qaldığından bu dildə də reduplikasiya hadisəsinə rast gəlmək olur.
3. Reduplikasiyadan reklamlarda brendlərin asan yadda qalması və reklam mətnlərinin ritmik səslənməsi üçün istifadə edilir.

Konversiya maraqlı linqvistik hadisələrdən olub, dilin ifadə və məzmun planlarının qarşılıqlı nisbətdə öyrənilməsi zəminində meydana çıxır. Konversiya hadisəsi əsasən sıfır morfemlərin daha çox müşahidə olunduğu çin və ingilis dillərində özünü daha çox biruzə verir. Konversiya zamanı söz yeni sintaktik mühitə düşür, yeni sintaktik funksiya ilə çıxış edir və bu zaman yeni məna formalaşır, sözün morfoloji dəyişməsi nəticəsində digər paradiqmalar əmələ gəlir.

Bütün deyiləmləri ümumiləşdirib müxtəlifsistemli dillərdə morfoloji üsulda anomaliyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar (Maksimova, 2006):

N^1+N^2 və A^1+A^2 tipli morfoloji qoşulma üsulu analitik dillərdə geniş yayılsa da, flektiv və iltisaqi dillərdə fərqli şəkildə təzahür edir. Məsələn, flektiv dil olan rus dilində bu üsul interfiksasiya və suffiksasiya ilə müşayiət olunduğu halda (morfoloji-sintaktik), iltisaqi dil olan Azərbaycan dilində suffiksasiya ilə müşayiət olunur və sintaktik üsul kimi söz birləşmələrinin formalaşmasında fəal iştirak edir. N^1+N^2 tipli qoşulmalar bütün dillərdə eyni mövqedən çıxış etmir. Belə ki, ingilis və rus dillərində bu qoşulma mürəkkəb leksik vahid yaratdığı halda, Azərbaycan və alman dillərində əsasən sintaktik mövqedən çıxış edərək söz birləşmələrini formalaşdırır. Bəzən hətta, interfikslərin

iştirakı ilə müşayiət olunmasına baxmayaraq, yaratdığı söz-formalar mürəkkəb leksik bütöv və sintaktik vahid olan söz birləşmələri arasında ortaq mövqedə dayanır. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, inkorporativ birləşmələr və ya cümlələr ifadəyaradıcı ixtisarlardır (abreviaturalardır). İnkorporativ komplekslərdə abreviasiya daxili üzvlərdən birinin demorfologizasiyası hesabına reallaşır. İnkorporasiya ilə söz yaradıcılığında işlədilən ixtisarlar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, ikinci sözyaratma aktında, birinci isə ifadələrin yaranması zamanı reallaşır.

Suffiksasiya morfoloji üsulun bir növü kimi əksər dünya dillərində söz yaradıcılğı səviyyəsində aparıcı mövqedə çıxış edir. Bir çox dillərdə suffiks dedikdə, morfemlər nəzərdə tutulursa, aparılan araşdırmalardan göründüyü kimi, dünya dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində yarımsuffikslərdən də istifadə olunur və bu elementlər söz və şəkilçi arasında ortaq mövqedə dayanır. Deməli, yarımsuffikslərin varlığı və işləkliyi dilin hansı növə aid olmasından asılı deyil. Yarımsuffikslərə iltisaqi, flektiv və analitik dillərdə rast gəlmək olur. Bu növ şəkilçilərin inkorporativ dillərdə mövcudluğunu iddia etmək doğru deyil (Shishkina, 2010).

Prefiksasiya hadisəsi zamanı prefiks, perfiksoid və yarımprefiksasiya terminlər bir-birindən xüsusilə fərqləndirilməlidir. Belə ki, prefiks söz kökünun semantik tutumunda əsaslı şəkildə dəyişiklik edən morfem, prefiksoid müstəqil mənaya malik olan və morfemlə söz arasında keçid mövqedə dayanan hissəcikdir. Yarımprefiksasiya prefiksasiyanın bir növü kimi isə kök sözün semantikasını cüzi dəyişikliyə uğradır. Aparılan müşahidələr göstərir ki, müxtəlifsistemli dillərdə prefikslərin əksəriyyəti alınmadır və dillərdə onların iştirakı əsasən elm və texnikanın inkişafı və cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklərdən bilavasitə asılıdır. Həmçinin, interfiksli sözlər çox zaman predikativ mövqedə dayanır.

Reduplikasiyanın universal struktur və semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı hər bir dil üçün ayrılıqda səciyyəvi olan invariant xüsusiyyətləri və formaları da vardır. Apardığımız müşahidələrə görə reduplikasiyanın məhsuldar modelləri eyni morfoloji quruluşa malik dillərdə daha çox təsadüf edilir. Müxtəlifsistemli dillərdə isə bu və ya digər modellərin məhsuldarlığı dilin spesifik morfoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. Yəni bir dil üçün məhsuldar olan model, digər bir dildə ya az məhsuldar olur, ya da bu dilin morfoloji quruluşu həmin modelin bu dildə tətbiqinə imkan yaratmır.

Aqqlütinativ dillərdə reduplikasiyanın özəyi kimi sözün kökü, bəzi hallarda isə affikslər çıxış edir, flektiv dillərdə affikslərin reduplikasiyası daha çox təsadüf edilir, sözdaxili təkrarlar isə leksemlərin qoşalaşması ilə şərtlənir (Oxford Advanced Learner's Dictionary, 2010).

Apofonasiya hadisəsi tarixən səciyyəvi olaraq fono-morfoloji üsul kimi seqment və supraseqmentlərin fleksiyası hesabına reallaşır. Bu hadisəyə bu və ya digər şəkildə bir çox dünya dillərində, eləcə də bütün dil qruplarında təsadüf etmək olur. Apofonasiya söz yaradıcılığı üsulu kimi hətta bəzi dil kateqoriyalarının (məsələn, kəmiyyət, felin növ, zaman və şəkil kateqoriyalarının) ifadəçisi kimi çıxış edir.

Nəticə

Sözün paradiqmatik mənası kontekstdə daha dəqiq müəyyən edildiyindən konversiya bütün dillərdə kontekstdə nəzərdən keçirilir.

a. İngilis dilində əsas anomaliyalar:

- morfoloji səviyyədə əsas anomaliyalar: a) isimlərin cəm halının düzəlməsində, b) sözdüzəltmə və sözdəyişmədə, c) feillərin növ və zaman sistemində, ç) hal kateqoriyasında müşahidə olunur;
- yiyəlik hal (Possessive Case) bir sıra məhdudiyyətlərlə səciyyələnir. Bu məhdudiyyətlər mütləq deyil, ehtimal mahiyyəti daşıyır.

b. Rus dilində əsas anomaliyalar:

- bir tərəfdən isimlər arasında, digər tərəfdən də isimlərlə sifətlər, isimlərlə saylar, eləcə də isimlərlə əvəzliklər arasında qrammatik münasibətlər ziddiyyətlərlə səciyyələnir. Məsələn, bəzən ismin cəm halı ismin tək halından ayrılır və tamam başqa söz ilə ifadə olunur;
- ismin tək və cəm halının formaları arasında paralellik yoxdur: ismin cəm halının formalarında tək hala xas olmayan bir sıra qrammatik hadisələr yer tapır. Cəm hal üçün müxtəlif növ hallanmaların hibridləşməsi baş vermiş, sözlər arasında cins fərqi yoxa çıxmışdır;

- ismin cins kateqoriyasında çoxlu sayda dolaşıqlar və anlaşılmazlıqlar var. Daha doğrusu, eyni əşya dairəsinə aid olan predmetlərin fərqli cinslərə aid edilməsi, hallanmayan alınma sözlərin də fərqli cinslərə ayrılmasında heç bir qanunauyğunluq yoxdur. Qəribədir ki, rütbə, vəzifə, məşğuliyyət, peşə, sənət bildirən bir sıra sözlər hətta qadına aid olduqda belə, kişi cinsində işlədilir.

- hal kateqoriyası da sistemsizliyi ilə fərqlənir. Məsələn, bir halın genetik cəhətdən bir neçə qrammatik variantı olur, yaxud bir halın müəyyən funksiyaları başqa halların sistemi ilə üst-üstə düşür, xüsusiləşir və başqa qrammatik kateqoriyalara meylli olur. Rus dilində yalnız yönlük halın istifadəsi aydın semantik sistem təşkil edir.

c. Azərbaycan dilində əsas anomaliyalar:

- Azərbaycan dilinin məlum tarixi boyu onun qrammatik quruluşunda cüzi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər, əsasən, fonetik, leksik səviyyələrə aiddir və minillik tarix üçün normaldır;

- iltisaqi quruluşu olan türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili də söz kökünün dəyişməməsi, quruluşunun sistemliliyi, qrammatik qanunların və qaydaların sabitliyi ilə seçilir.

Ədəbiyyat

1. Pavlovskaya, M.I. (1968). K voprosu o strukturnom znachenii i strukturno-semanticheskikh modelyakh imennykh slovosochetaniy v sovremennom angliyskom yazyke Uch. zap. MG PIIYA vyp. 145, s.244-261.
2. Cəfərov, S. (1960). Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU, 204 s.
3. Əliyeva, Z.M. (2011). Türk dillərində sifət. B.: “Elm və Təhsil”, 440 s.
4. Skorik, P.YA. (1975). Grammaticheskiye kategorii i strukturnyy tip yazyka. (na materiale inkorporiruyushchikh yazykov). V kn: Tipologiya grammaticheskikh kategoriy. Moskva, «Nauka», Moskva, 1975, 220 s., s.120-139.
5. Shirokova, A.V. (2000). Sravnitel'naya tipologiya raznostrukturnykh yazykov (fonetika, morfologiya). Moskva, «Dobrosvet», 200 s.
6. Maksimova, M. (2006). Naimenovaniya nevzroslykh lits v russkom i estonskom yazykakh (slovoobrazovaniye i semantika). Magisterskaya dissertatsiya. Tartu, 130 s.
7. Shishkina, A.A. (2010). Imennaya prefiksatsiya v sovremennykh derivatsionnykh protsessakh: stukturno-semanticheskiy aspekt analiza. AKD, Nizhniy Novgorod, 23 s.
8. Oxford Advanced Learner’s Dictionary. (2010). Oxford University Press, 1796 p.

Göndərilib: 17.02.2024 Qəbul edilib: 10.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/23-30

Fatma Betul Aydemir Bash
Baku State University
PhD student
fbetulaydemir@gmail.com
ORCID NO: 0000-0002-3445-8576

1989 FERGANA MASSACRE IN TURKISH NEWSPAPERS

Abstract

Meskhetian Turks were subjected to forced migration twice throughout their history and were never able to return to their homeland. Although there are different ideas about the roots of the Meskhetian Turks living in the Meskhetian region of the Caucasus, the majority believe that they are based on the Kipchak Turks and that they were under the influence of the Oghuz Turks in the 11th century. Meskhetian Turks, who are Sunni Muslims, lived under the rule of the Ottoman Empire for approximately 250 years. The Meskhetians, who later lived under Russian rule, were also exposed to Georgian chauvinism. Meskhetian Turks, who were subjected to forced exile in 1944 during the Soviet Union period, were exiled to the Fergana valley and started to live there. Their efforts to return to their homeland became impossible as Georgians settled in the places left behind by them, and they were forced to emigrate for the second time after the conflicts with the Uzbeks in 1989. They migrated to different regions of Russia, most of them to Azerbaijan. The events of 1989 were discussed from different perspectives in newspapers with different ideologies in the Turkish press. More importantly, it is understood from the newspaper articles that no one in Turkey has any information about who the Meskhetian Turks are. Meskhetian Turks began to be researched and known after 1989 in the Turkish media, which did not even have an idea of how they should be named.

Keywords: *Meskhetian Turks, 1989 Fergana incident, Turkish newspapers, Uzbekistan, Uzbek-Meskhetian Turks*

Fatma Betül Aydemir Baş
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
fbetulaydemir@gmail.com
ORCID NO: 0000-0002-3445-8576

1989 Fərqanə hadisələri Türkiyə qəzetlərində

Xülasə

Ahıska (Mexseti) türkləri tarixləri boyu iki dəfə məcburi köçə məruz qalıblar və bir daha öz vətənlərinə qayıda bilməyiblər. Qafqazın Ahıska bölgəsində yaşayan Ahıska türklərinin kökləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər olsa da, əksəriyyət onların əsasını Qıpçaq türkləri olduğunu və XI əsrdə Oğuz türklərinin təsiri altında olduqlarını düşünülür. Sünni müsəlman olan Ahıska türkləri təxminən 250 il Osmanlı İmperiyasının hakimiyyəti altında yaşamışlar. Sonralar Rusiya hakimiyyəti altında yaşayan Ahıskalılar da gürcü şovinizminə məruz qalmışdılar. 1944-cü ildə Sovet İttifaqı dövründə məcburi sürgünə məruz qalan Ahıska türkləri Fərqanə vadisinə sürgün edilərək orada yaşamağa başlayıblar. Gürcülərin özlərindən qoyub getdikləri yerlərdə məskunlaşdıqları üçün vətənə qayıtmaq cəhdləri qeyri-mümkün olub və 1989-cu ildə özbəklərlə münaqişələrdən sonra ikinci dəfə mühacirət etməyə məcbur olublar. Onlar Rusiyanın müxtəlif bölgələrinə, əksəriyyəti isə Azərbaycana köçüblər. 1989-cu il hadisələri Türkiyə mətbuatında fərqli ideologiyaya malik qəzetlərdə müxtəlif aspektlərdən müzakirə olunub. Daha da önəmlisi, qəzet yazılarından belə anlaşılır ki, Türkiyədə Ahıska türklərinin kim olduğu haqda heç kimin məlumatı yoxdur. Məqalədə 1989-cu ildən sonra

Ahıska türklərinin necə adlandırılacağına dair bir fikri belə olmayan türk mediasında araşdırılmağa və tanınmağa başladı.

Açar sözlər: *Ahıska türkləri, 1989 Fərqanə hadisəsi, Türk qəzetləri, Özbəkistan, Özbək-Ahıska türkləri*

Introduction

Throughout history, the Mesheti (Georgian: მესხეთი) region, located within the borders of today's Georgia and in the southwestern part, has become the homeland of the Meskhetian Turks. This region remained under Ottoman rule until the Edirne agreement signed between the Ottomans and Russia in 1829. The region, which came under Russian rule after this agreement, continued its existence under Soviet rule with the establishment of the Soviet Union in 1922. During World War II, Meskhetian Turks living on the Turkish border were exiled on November 14, 1944, by Stalin's order, due to any possible cooperation with Turkey against Moscow. Meskhetians who were exiled to the lands of Central Asia settled in the lands to which they were exiled and tried to establish an order for themselves under difficult conditions. However, their life here ended with the conflicts that broke out between Uzbeks and Meskhetian Turks in Fergana in June 1989. As the events escalated in a short time, the Moscow administration decided to evacuate most of the Meskhetians from the region. Thus, Meskhetian Turks, who were subjected to forced migration for the second time, were settled in different regions within Russia and mostly in Azerbaijan (Ağara, 2004).

The conflicts that took place in June 1989 were first presented in the Turkish print media as arising from an argument that started in the marketplace, but later there were allegations that other reasons lay behind these conflicts. Cumhuriyet, Milliyet, Hürriyet, Tercüman and Türkiye newspapers, which have different ideologies in the Turkish press, reported on these conflicts by evaluating them from different perspectives. First of all, by pointing out that the Meskhetian Turks, whose names were heard for the first time with the Fergana massacre, appeared in Turkish newspapers with names such as “Misket Turks, Mesket Turks, Misketler, Mesketler, Mesketyalılar” and asked: "Who are the Meskhetian Turks?" It seems that an attempt is being made to find an answer to the question. It would be appropriate to say that in the majority of the news in the newspaper, in addition to the developments regarding the events, they tried to shed light on this issue by including information about who the Meskhetian Turks were and the exile they were subjected to in the historical process (Ahıska türkləri, 1990).

Khalida Devrisheva's study on the 1989 Fergana events, based on Russian and Turkish sources, makes a great contribution to the literature, but the information in Russian sources is predominant. Another important research work on Meskhetian Turks is the historical past of Meskhetian Turks in the book Meskhetian Turks A Transnational Community Transnational Families (Aydıngün, 2014), written by Ayshegul and Ismail Aydingun, and the history of the Meskhetian Turks, the exile of 1944 and the subsequent Fergana events of 1989, in the Soviet Union. It is a comprehensive work that reveals their forced migration to different regions and finally their migration to America. Although there have been studies on the history of Meskhetian Turks and the exile they were subjected to, an attempt was made to fill the gap in the literature on this subject with a study that evaluated the events experienced by Meskhetian Turks through the news published in Turkish newspapers (Özbəkistanda insanlar bir-birini qırır, ölüm-dirim savaşır, 1989).

In the first part of the study, the origin of the name Ahıska and the identity of the Meskhetian Turks were tried to be clarified, and in the second part, their forced migration to Central Asia by the order of Stalin in 1944 was mentioned. In the third chapter, the Fergana events of 1989 and finally how the 1989 Fergana events were covered in Turkish newspapers were examined and tried to be revealed (Etnik gərginlik davam edir, 1989).

1. The origin of the name Meskhetia (Ahıska) and the historical roots of Meskhetian (Ahıska) Turks.

It is known that the first settlements in the Meskhetia region date back to ancient times, and there are different approaches as to where the name Meskhetia comes from in this region, which has

hosted different civilizations. M.F.Kirzioglu, who conducted one of the first studies on Meskhetian Turks in Turkey, stated that the name Meskhetia (Ahıska) was encountered as "Ak-Eska" in a source in 481, and as "Ak-sıka" in the Book of Dede Korkut (Kırzioğlu, 1970: 203). It is noted that this word means "New Castle" in Georgian and is read as "Ahal-Tsihe". Considering these namings, it is noteworthy that every nation living in the region names this name in similar forms (Ahıska, Akhır-kıska, Ak Sıka) in their own language. Another name for the region is called Meskhetia. Z.V.Togan states that this name is based on the Masagets who came from the Mesk tribe, the son of Jafes, the son of Noah Nebi, and Mesek, the ancestor of Oghuz (Toğan, 1981: 410).

There are three different approaches regarding the origin of Meskhetian Turks. Considering the existing geographical region, population density and the surnames of the Meskhetian Turks, ideas have been put forward that the people of the region may be Georgians. In addition to this theory, Meskhetian Turks, who are also considered Azerbaijani, are wanted to be included among the Oghuz tribes. According to a third theory, Meskhetian Turks are considered relatives of the Tatars (Özbəkistanda qırğın davam edir, 1989).

The settlement area of Meskhetian Turks is on the starting points of the Kipchak tribes. In addition, the Meskhetian Turks, who have not mixed with the Azerbaijani Turks in terms of physical structure, are very similar to the Kipchaks in many points. The physical structures of the Meskhetian Turks different slightly from the Kipchaks, and this difference should be evaluated based on climate and geography. Surrounded by high mountain ranges, the Caucasus has an extremely harsh climate, and this climate structure makes the people of the region resistant to cold (Kalkan, 1998: 166-167). Due to these geographical influences, Oghuz Turks passed through these regions where the Kipchak Turks stayed. Assuming that they also influenced the Meskhetian Turks, the origin of today's Meskhetian Turks is explained in this way. Most likely, the Meskhetian Turks, who settled in the Caucasus and Georgia during the Kipchaks' transition to Europe, were clearly under the influence of the Oghuz tribes from the second half of the 12th century. The most valid date showing the exact settlement period of Meskhetian Turks in this region is the 11th and 12th centuries. F.Avshar wrote in his book: “After the Ottomans conquered Georgia in 1573, Turks selected from the Central Anatolia Region, especially Konya, Tokat and Yozgat, were settled in Meskhetia (Ahıska) and its surroundings” (Avşar, Solak, Yorulmaz, 1994: 15). Meskhetian Turks, who lived under the rule of the Ottoman Empire for a long time, became a complete example of Ottoman culture over time and integrated with the Eastern Anatolian Turks. With the Caucasus campaign he organized in 1578, he annexed the lands of the Meskhetian Atabeks to the Ottoman lands and the city of Akhıska became the capital of the newly established Childir (Çıldır) State. Childir State was the eastern border of the Ottoman Empire for approximately 250 years. Although the Russian Tsardom attacked several times on various dates (1807, 1810, 1811, 1812) to occupy Ahıska, which it saw as an obstacle to occupying Anatolia, it was not successful. In 1828, with the support of Georgians and Armenians, the Tsarist army captured the Ahıska Castle. Shortly after, under the pressure of the Russians, most of the Turks in the region migrated to Anatolia. With the Treaty of Edirne signed in 1829, Ahıska and Ahılkelek were left to the Russians as war compensation, while Kars, Ardahan and Chıldır remained in the Ottoman Empire (Özbəkistanda etnik gərginlik, 1989). After the 1877-1878 Ottoman-Russian War, known as the War of '93, with the loss of Kars, Ahıska remained far from the Turkish border. After this war, there was intense Armenian migration from Eastern Anatolia to the Meskhetia region. With the Brest-Litovsk Treaty signed in 1918, Kars, Ardahan and Batumi were given to the Soviet Union and then given back to Turkey. Following the 1917 Revolution, with the collapse of the Transcaucasian Federation, Azerbaijan, Armenia and Georgia established their own independent states in 1918. The people of Ahıska and Ahılkelek, who remained within the borders of Georgia, informed the Menshevik Georgian administration that they wanted to join Turkey by using their right to self-determination declared by the Soviets. With the Batumi Agreement signed at the end of the Batumi Conference held on 11 May-4 June 1918, the Georgian Government agreed to leave Ahıska and Ahılkelek to Turkey (Baydar-Aydıngün, Ayşegül, 2001: 65). However, within the framework of the Mudros

Armistice signed on October 18, 1918, Turkish troops had to withdraw from Ahıska and its surroundings, and Ahıska was taken over by the Georgians on December 5, 1918. The withdrawal of Turkish troops from the region resulted in the failure of the efforts of the people who tried to ensure that the region remained in Turkey. After Ahiska and its surroundings, Turkish troops evacuated Kars, Ardahan and Batum in February 1919 and retreated behind the 1914 borders. Turkey's eastern border was finalized with the 16 March 1921 Moscow and 13 October 1921 Kars agreements signed between the Turkish Grand National Assembly Government and the Soviet Union. According to the Moscow Treaty, while Ahıska, Ahılkelek and Batumi remained outside the borders of Turkey, Kars and Ardahan were included in Turkey. Azerbaijan, Georgia and Armenia accepted that the Moscow and Kars agreements are also valid for them. With the drawing of political borders, Turkey's physical/geographic ties with Ahıska were severed (Misket türkləri aclıq aksiyası keçirir, 1989; Özbəkistanda türklər bir-birinin boğazındadır, 1989).

2. Deportation of the Meskhetian Turks (14 November 1944).

In 1921, Georgia came completely under the control of the Soviet Union. The oppression that existed during the Tsarist Russia period also continued during the Soviet period. Since the 'localization' (Rus. korenizatsiya) policy continued until the end of the 1920s, Turkish education continued to be allowed. However, since the early 1930s, the Meskhetian people were also subjected to oppression due to Stalin's repression policy. In addition, the increase in Georgian Chauvinism left the Muslims and Turkish Meskhetians in Georgia in a difficult situation. Due to their proximity to Turkey, they were described as 'unreliable' by the Soviet regime, and for this reason they became unwanted people in the region. For this reason, some of the Meskhetian Turks tried to escape across the border to Turkey, and as a result, many families were dispersed. As a result of the increasing pressure from Stalin, the name "Turk" was tried to be forgotten in the Soviet Union, and the thesis was put forward that the Meskhetian Turks were Georgians who had converted to Islam. Thus, an attempt was made to eliminate Turkish identity (11; Özbəkistanda normala dönüş başlayıb, 1989).

Meskhetian Turks, who were not drafted into the military until World War II, were drafted into the army with this war. Approximately 40 thousand Meskhetian Turks were sent to the military, and the rest were employed in railway construction. However, they continued to be viewed as unreliable by the Soviet administration. The exile decision in 1944 was a decision taken to ensure border security. Soviet authorities to Meskhetian Turks; They announced that the exile was temporary, that they could return home soon, and that this was done to ensure their own safety against the German army. Meskhetian Turks were removed from their homes overnight on November 14, 1944 and exiled to the lands of Central Asia. They were settled in Uzbekistan, Kazakhstan and Kyrgyzstan. However, due to the difficult conditions during this exile, many people died on the way (Özbəkistanda münaqişə, 1989).

3. Fergana massacre in 1989.

Meskhetian Turks, who established a new life for themselves under difficult conditions in the Central Asian lands where they were exiled in 1944, had to relocate again in 1989. After 1944, they were subjected to 'Special settlement (Rus. Spetsposeleniye)' until 1956. In other words, they had to live a camp life without the right to leave a certain area and without the freedom to travel. After 1956, these restrictions were lifted and they were allowed to migrate to Azerbaijan as of 1958. Georgia prevented those who were subjected to migration from returning by stating that those who were displaced after 1944 were replaced by others. Meskhetian people migrated to Azerbaijani lands because Azerbaijan was close to them, Azerbaijan treated them warmly and was culturally close to them. Approximately 25-27 thousand Meskhetian Turks migrated to Azerbaijan until the mid-1980s (Məsket türkləri xüsusi düşərgələrə yerləşdirildi, 1989).

While the reforms announced after Gorbachev came to power in 1985 were expected to improve the deteriorating situation in the USSR, on the contrary, they had the opposite effect and the situation began to deteriorate. As a result of the high unemployment rate, especially among young people, the serious shortage of housing and basic necessities needed by the people, social injustice,

the obstruction of the spiritual (religious) demands of the local people, and the ignoring of the cultural and social demands of ethnic minorities, at the end of May 1989, Uzbekistan's Kuvasay the tension that started among young people in a market place in the city quickly turned into a conflict. These conflicts soon spread to other cities. Although an investigation was launched into this incident, the incidents continued and spread to other regions. It was determined that many Meskhetian young people were given alcohol and drugs on 3-4 June 1989. The houses of the Meskhetian Turks were made vulnerable to attack by placing red signs, the houses belonging to the Meskhetian Turks and everything in the region they lived in were burned and destroyed by a large group, and approximately 112 people died (Akiyeva, 2006: 17; Devrişeva, 2019: 1178). The Russian administration announced that it intervened in the events as soon as possible and transferred 16,282 Meskhetian Turks first to Tashkent and then to the Smolensk region of Russia and other regions by planes (Buqay, 2022: 40)

The tension that started on May 23-24 increased and turned into conflict in the first days of June. The date when Russian soldiers came to the region to intervene was June 4. The reason why Russian Internal Affairs, which was aware of the situation in the region, intervened in these events with a three-day delay has remained secret, and even though years have passed, no logical explanation has still been given on this issue (Devrişeva, 2019: 1178) Approximately 109,000 Meskhetian people lived throughout Uzbekistan. Within a year after the events, more than 17 thousand Meskhetians migrated to Kazakhstan, around 20 thousand Meskhetians migrated to other regions within Russia, and around 40 thousand Meskhetians migrated to Azerbaijan (Buay, Qanov, 2003: 838).

4. Fergana massacre in the Turkish press

In the Turkish press, it is claimed that the disaster occurred for many reasons. The alleged ones are as follows: 1. As a result of the fight between a Meskhetian Turk young man and a strawberry seller in a marketplace in the Fergana valley, the local Uzbeks revolted and caused a disaster. 2. Soviet leader Gorbachev caused such massacres to occur in different countries in order to keep the disintegrating communism alive and to distract the public from it. The third claim is that, starting from the 1970s, Meskhetian Turks living in Uzbekistan frequently applied to the UN and Turkish Embassies to return to their homeland. During this period, Gorbachev, who pursued a policy of avoiding the Georgians for the return of the Meskhetian Turks, revealed the Fergana events and made the Meskhetian people undesirable (Faiqov, 2015: 97).

The conflicts that started in a marketplace between Meskhetian Turks and Uzbeks in Uzbekistan in June 1989 were widely covered in Turkish newspapers. The news, which first appeared in the Cumhuriyet newspaper on June 5, under the title "Conflict in Uzbekistan", was based on the Soviet news agency TASS. The news states that there was a conflict between armed groups and the police, that the incidents involving deaths and injuries took place in the Fergana valley, where Meskhetian Turks live, and that armed groups also attacked official buildings. It was also reported that a curfew was declared in the region and a commission was established to investigate the events (Özbekistan'da çatışma, 1989). In the news titled "Baltic republics, Armenia, Azerbaijan, Georgia and... Now Uzbekistan" published in Milliyet newspaper on June 6, the speeches of Deputy Rahmetullah Ahmedov were included, and Ahmedov claimed that a group of Meskhetian Turks, whom he referred to as "extremist Turks", attacked Uzbeks. He made statements such as, "Young people resorted to this path for no reason" (İndi Özbəkistan, 1989). Tercüman newspaper, like Milliyet newspaper, included Rahmetullah Ahmedov's words in its news titled "Uzbek-Misket fight in Fergana, Turks clashed in Central Asia". The content of the news also stated that they were exiled from Georgian territory to Central Asia on the grounds that they were Stalin's "Turkish agents". Based on unclear information, it was also recorded in the news that 2 people died and there were injuries. On June 7, "Turks are slaughtering each other in Uzbekistan" in Milliyet newspaper, "Ethnic tension in Uzbekistan" in Cumhuriyet newspaper, "Massacre in Uzbekistan" in Tercuman, and "People are slaughtering each other in Uzbekistan, fighting to the death" in Hurriyet newspaper. Was included with the title (Özbəkistanda 9 min nəfərlik təhlükəsizlik qüvvələri təsirsiz

vəziyyətdədir, 1989). All the news in the content are based on Soviet agencies and newspapers, and it is stated that the number of deaths in the clashes is not clear, but it is around 48-50, and the number of injured is more than 200. It was reported that Gorbachev made a statement saying, "Those who participate in ethnic conflicts should listen to the voice of reason and desist from doing so" and that a security force of 6 thousand people was transferred to the Fergana region (Özbekistan'da Türkler boğaz boğaza, 7 Haziran; Özbekistan'da katliam, 7 Haziran; Özbekistan'da halk birbirini boğazlıyor, 7 Haziran; Özbekistan'da etnik gerilim, 7 Haziran) (Özbəkistanda vəziyyət normallaşır, 1989).

It has been reported in the news since June 8 that the events arose from an argument that started in a marketplace (Olayları Pazar kavgası, 8 Haziran) and although it was written that it was under control for now, Milliyet newspaper stated that the tension still continues, based on the Reuter news agency (Özbəkistanda qırğın, 1989). It was emphasized that nationalist elements continued to group together to continue their attacks and that the local administration failed to control it. Tercuman newspaper, in its report based on Pravda newspaper, stated that local administrators have completely lost control and the conflicts continue (Özbekistan'da katliam sürüyor, 8 Haziran). In the same issue, Fahir Armaoglu, in his column, referred to Meskhetian folk songs as Meskhetian folk songs, briefly talked about their history, and then criticized Gorbachev. He stated that they applauded Gorbachev in the name of democracy, saying that Gorbachev was particularly anti-Turkic, and that he elected a popular assembly under the guidance of the leftist circles in the Western world and Turkey, but that they turned a blind eye to the situation of the Turks of Crimea and Meskhetian (Ahıska), which was contrary to human rights (Armaoğlu, 1989: 6; Piriyeva, 2005).

In the news in Cumhuriyet newspaper on June 9, it was stated that the clashes continued and the death toll increased to 71. It was recorded that the events spread to the city of Kokand (Hokand), where Uzbeks raided police stations to find weapons, and some armed young people started a kind of hunt against Misket (Meskhetian) Turks and attacked wherever they found them (Ölü sayısı 71'e yükseldi, 9 Haziran). An interesting issue is also mentioned later in the same news. There was a small headline in the news: "Sunni-Shia conflict?" It is written and continues to say that it is suspicious that the conflict between Uzbeks and Meskhetian Turks started for such a small reason, and among the reasons that come to mind is sectarian differences (Mərmərlər "Türklərə Azadlıq" bayrağını acid, 1989). A sentence is written as follows: "Uzbeks are Sunni, while Meskhetian Turks, whose origins are Georgian, are from the Shia sect." However, Meskhetian Turks are not Georgian, the region where they lived before being exiled in 1944 is in Georgia. In addition, Meskhetian Turks are also from the Sunni sect. Although the name of the reporter who prepared the news was not given, it should be noted that he made a huge mistake in information and caused a wrong perception among the readers. Although news about the conflicts continued in the following days, the Sunni-Shia issue was not mentioned again. Until June 12, it was written in Turkish newspapers that the conflicts continued, the local administration was insufficient to intervene in the events and was blamed by Moscow for this reason (Güvenlik güçleri… 11 Haziran; Mesket türkleri güç durumda… 11 Haziran; Özbekistanda 9 bin kişilik güvenlik güçleri…10 Haziran) (Misket türkləri köç yolundadır, 1989).

Although Cumhuriyet, Milliyet and Tercuman newspapers published news headlines stating that the events in Uzbekistan were under control and started to return to normal as of June 12, it was specifically stated that the Uzbeks did not want Meskhetian Turks. It was also noted that Meskhetian Turks were temporarily taken into camps and taken under protection (Özbekistan'da durum normale dönüyor, 12 Haziran; Mesket türkleri özel kamplara… 12 Haziran; Özbekistan'da normale dönüş… 12 Haziran). It has been reported that approximately 10 thousand Meskhetian Turks, who were placed in temporary camps as of June 14, have started to be evacuated from the Fergana region. On the other hand, it was also noted in the news that some of the Meskhetian Turks tried to draw attention to the poor living conditions of the Meskhetian Turks by going on a hunger strike (Misket türkleri açlık grevinde, 14 Haziran) (Misket türkləri köç yolundadır, 1989).

Tercuman newspaper touched upon a different point regarding these events. He writes that the Soviet authorities tried to portray the events as the "Uzbeks Meskhetians Turks massacre", but behind the events lies their plot to sabotage the national movement that has become stronger in Uzbekistan. The news continued: "According to the information received from Hurriyet radio in Germany, which broadcasts to Turks living in the Soviet Union and other nations, the "Union" with 150 thousand members established by the Uzbeks, the "National operation of returning to the homeland" and the "National operation of Crimean Tatars" established by the Meskhetian Turks (Hadisələri bazar günü döyüşü başladı, 1989). The leaders of the three unofficial organizations called issued a joint statement on June 8, condemning the recent events and calling on them not to shed brotherly blood. In the declaration published by three organizations working for democratic reforms under the title "Appeal to the people of Fergana", it was stated that the Uzbeks and Meskhetians, who have been living together since 1944, were pitted against each other with a provocation to undermine the national movement, and the following was said: “Dear brothers, Uzbek, Tajik, Kyrgyz, Crimean Tatar, Meskhetian Turk brothers. Our history, religion and language were one. Our poverty, unemployment and misfortune were one. Now our disaster has happened. Stop, not to retreat, not to be defeated, but to think. Let's stop and find the real mischief makers. Let's agree among ourselves before they allow our great caravan, which has set out on a great journey, to divert to another path. Let us remain faithful to our thousands of centuries of history, to the memory, philanthropy and intelligence of our great ancestors in history.” It was recorded as follows: "Let's not undermine our Turks, who are our partners." (Misketler “Türkler’e hürriyet” bayrağını açtı, 14 Haziran) (Hadisələri bazar günü döyüşü başladı, 1989).

Starting from the second half of June, most of the Meskhetian Turks were migrated to the central regions of Russia and Kazakhstan and Azerbaijan. The majority of them were immigrated to Azerbaijan (Misket türkleri göç yolunda, 17 Haziran). A year later a news about the Meskhetian Turks appeared in the Cumhuriyet newspaper, stating that Turkey was preparing to accept a small part of the Meskhetian Turks. It was reported that Meskhetian Turks welcomed this news with joy (Ahıska Türkleri, 6 Haziran). The law on the acceptance and settlement of Meskhetian Turks in Turkey was approved only in 1992 (Ahıska türklərinin Türkiyəyə qəbulu və yerləşdirilməsi haqqında qanun, 1992; Sovet İttifaqının Özbəkistan Respublikasında türklər arasında toqquşmalar davam edir, 1989) and a small group of Meskhetian Turks were settled in the city of Igdır.

Conclusion

Meskhetian Turks were the first people to be subjected to forced migration twice within the USSR. Meskhetian Turks, who tried to establish an order for themselves in the Fergana valley from 1944 to 1989, were forced to relocate for the second time. Approximately 40 thousand Meskhetian Turks have settled in Azerbaijan, some of them in different regions of Russia. Turkish newspapers stated that the clashes were caused by an argument that started in a marketplace, but commentators claimed that this was a plan of the The Committee for State Security (CSS-KGB). We see that the Turkish press did not have any information about the Meskhetian Turks when the Fergana incidents first started. We see that there is a confusion of different concepts such as Meskhetian Turks, Misket Turk and Ahıska Turks, and attempts are made to provide information about their history along with the development of events. Some of the Meskhetian Turks came to America after the collapse of the USSR, and a small part came to Turkey, due to problems such as work and settlement in the regions they migrated to within Russia within a year. It was never possible for them to return to the homeland they left in 1944.

References

1. Ağara, İ. (2004). Ahıska türklərinin sürgününün 60 illiyi xatirəsinə. İzmir: Ahıska Türkləri Kültür və Həmrəylik Dərnəyi.
2. Ahıska türkləri. (1990). Cümhuriyyət, 6 iyun, 9 s.

3. Aydıngün, A., Aydıngün, İ. (2014). Ahıska Türkləri Transmilli Birlik Transmilli Ailələr. Hoca Əhməd Yəsəvi Beynəlxalq Türk-Qazax Universitetləri İcmal-Araşdırma Seriyası, 199 s.
4. Kırzioğlu, M.F. (1970). Ahıska Bölgəsi və Türklük. Türk Mədəniyyəti Jurnalı, 87, s.35-38.
5. Özbəkistanda insanlar bir-birini qırır, ölüm-dirim savaşır. (1989). Hürriyet, 7 iyun, 12 s.
6. Etnik gərginlik davam edir. (1989). Vətəndaşlıq, 8 iyun, 4 s.
7. Toğan, Z.V. (1981). Ümumi Türk Tarixinə Giriş, İstanbul: Enderun Kitabevi.
8. Özbəkistanda qırğın davam edir. (1989). Tərcüməçi, 8 iyun, 6 s.
9. Kalkan, M. (1998). Ahıska türklərinin mənşəyi və tarixi inkişafı. Bilig, 7, s.160-170
10. Avşar, Z., Solak, F., Yorulmaz, F. (1994). Türkiyə və Türk Cümhuriyyətləri Yeni Əsrin astanasında. Ankara: Vadi nəşriyyatı, 182 s.
11. Özbəkistanda etnik gərginlik. (1989). Respublika, 7 iyun, 8 s.
12. Özbəkistanda normala dönüş başlayıb. (1989). Tərcüməçi, 12 iyun, 6 s.
13. Baydar-Aydıngün, Ayşegül. (2001). Etnik Kimliyin Formasiyasını Yenidən Düşünmək: Türkiyə və Qazaxıstanda Ahıska Türkləri Örneği, Doktorluq dissertasiyası. Ankara: Orta Doğu Texniki Universiteti, Sosial Elmlər İnstitutu, 320 s.
14. Misket türkləri aclıq aksiyası keçirir. (1989). Cümhuriyyət, 14 iyun, 8 s.
15. Özbəkistanda türklər bir-birinin boğazındadır. (1989). Milliyet, 7 iyun, 4 s.
16. Məsket türkləri çətin vəziyyətdədir: Təhlükəsizlik qüvvələri təsirsiz ikən ölənlərin sayı 80, yaralıların sayı 800-ə çatıb. Özbək terroru. (1989). Milliyet, 11 iyun, 4 s.
17. Özbəkistanda münaqişə. (1989). Respublika, 5 iyun, 3 s.
18. Məsket türkləri xüsusi düşərgələrə yerləşdirildi. (1989). Milliyet, 12 iyun, 4 s.
19. Akiyeva, S.İ. (2006). Türki-Meshenitsi və Kbr: Demograficheskoye i Etnokulturnoye razvite Nalchik: izdatelskii atdel Kbn Ran, 92 s.
20. Devrişeva, K. (2019). 1989 Fərqanə hadisələri türk və rus qaynaqlarının işığında. Belgi Journal, 2(17), s.1170-1187.
21. Buqay, N.F. (2022). Türki Meshetinitsı və Rassii: Vıbır puti, Perspektiva (1990-e Naçalo 2020-x godov). Istotia və Dokümentah, Moskva: Filin, 661 s.
22. Buqay, N.F., Qanov, A.M. (2003). Po Reşenıyu Pravitelstva Suyuza SSR. Naçalnik: El-Fa, 926 s.
23. Faiqov, O. (2015). Ahıska türklərinin Türkiyə mətbuatında təqdimat yolu, 1944-cü il Ahıska sürgününün nümunələri, 1989-cu il Fərqanə faciəsi, 2004-cü il Krosnodar köçü və 2010-cu ildə Qırğızıstan münaqişəsi. (Nəşr olunmamış doktorluq dissertasiyası). Atatürk Universiteti, Ərzurum
24. İndi Özbəkistan. (1989). Milliyet, 5 iyun, 4 s.
25. Özbəkistanda 9 min nəfərlik təhlükəsizlik qüvvələri təsirsiz vəziyyətdədir. (1989). Tərcüməçi, 10 iyun, 6 s.
26. Özbəkistanda vəziyyət normallaşır. (1989). Respublika, 12 iyun, 8 s.
27. Özbəkistanda qırğın. (1989). Tərcüməçi, 7 iyun, 6 s.
28. Armaoğlu, F. (1989). Misket türkləri. Tərcüməçi, 8 iyun, 6 s.
29. Piriyeva, S. (2005). Azərbaycanda Ahıska Türkləri: Tarixi İctimai-Vətəndaş Cəmiyyəti. Bakı: Elm, 264 s.
30. Mərmərlər "Türklərə Azadlıq" bayrağını açdı. (1989). Tərcüməçi, 14 iyun, 6 s.
31. Ahıska türklərinin Türkiyəyə qəbulu və yerləşdirilməsi haqqında qanun. (1992). Ankara: Qanun, s.7321-7322. URL: https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.38 35.pdf
32. Misket türkləri köç yolundadır. (1989). Respublika, 17 iyun, 8 s.
33. Hadisələri bazar günü döyüşü başladı. (1989). Respublika, 8 iyun, 8 s.
34. Sovet İttifaqının Özbəkistan Respublikasında türklər arasında toqquşmalar davam edir. (1989). 9 iyun. Respublika, 8 s.

Received: 07.02.2024 Accepted: 08.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/31-35

Nuri Alaviyya
Nakhchivan State University
PhD student
mayisnuri422@gmail.com
Gulay Yasinli
Baku Higher Oil School
gulay.yasinli@gmail.com

THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON ENGLISH LANGUAGE

Abstract

Thanks to new technologies in the globalized world, borders between people and nations have disappeared, and mutual contact between nations has become inevitable. Facilitation of communication and relations, friendship, business partnership, trade and other relations based on mutual communication such as education have allowed people of different races and nationalities to be in the same environment, act together or work together. The article gives a brief overview of the way of English as a global language. It also gives information about the effects of globalization on the further development of the English language.

Keywords: *globalization, global language, intercultural communication, official language, ELT*

Nuri Ələviyyə
Naxçıvan Dövlət Universiteti
doktorant
mayisnuri422@gmail.com
Gülay Yasinli
Bakı Ali Neft Məktəbi
gulay.yasinli@gmail.com

Qloballaşmanın ingilis dilinə təsiri

Xülasə

Qloballaşan dünyada yeni texnologiyalar sayəsində insanlar və millətlər arasında sərhədlər aradan qalxmış, xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqə qaçılmaz olmuşdur. Ünsiyyət və münasibətlərin asanlaşdırılması, dostluq, işgüzar tərəfdaşlıq, ticarət və təhsil kimi qarşılıqlı ünsiyyətə əsaslanan digər əlaqələr müxtəlif irq və millətlərdən olan insanların eyni mühitdə olmalarına, birlikdə hərəkət etmələrinə və ya birlikdə işləmələrinə şərait yaratmışdır. Məqalədə ingilis dilinin qlobal bir dil kimi yolu haqqında qısa məlumat verilir. Qloballaşmanın ingilis dilinin gələcək inkişafına təsirləri haqqında da məlumat verir.

Açar sözlər: *qloballaşma, qlobal dil, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, rəsmi dil, ELT*

Introduction

The process of globalization penetrates all areas of society and human activity. This continuous process is different in countries at different levels of development, having both positive and negative effects. Due to its large-scale, comprehensive and contradictory nature, globalization creates the danger of loss of language and culture, customs and traditions in the peoples of the world. Globalization is also the convergence of nations and their imitation of each other's lifestyles.

Globalization is the historical process of bringing together the economies of all nations, establishing a single legal, economic, and informational sphere, and bringing the world together into a single system with shared traits.

Giddens describes globalization as "the strengthening of global social ties that connect distant places so that events taking place far away influence local happenings and vice versa" (McKay, 2002). "The acceleration and intensification of interaction and integration among the people, companies, and governments of different nations" is how Rothenberg characterizes globalization (Atik, 2006). In addition, globalization has an impact on 'human well-being (health and safety), the environment, culture (ideas, religion, and political system), and economic development and prosperity of societies around the world,' according to Rothenberg's definition.

In the period after the First World War, when the UN was founded, they began to search for a common language with the idea that nations need proper communication in order to have human peace. One indication of this search was a article in 1921 in The Classical Journal entitled Wanted: A World-Language. The language that was searched was English.

Some of the reasons why English became a global language in the globalized world was natural, and part of it was consciously related to its spread. There are many reasons for the spread of the English language all over the world, being the language of big countries, carrying out a certain policy for its spread, and the advantages of the grammar of the English language. Benrabah said that there is no standard to measure logical beauty among the languages of the world when asked whether English is a lingua franca due to its linguistic characteristics or external factors (Espelage, 2018).

Crystal (2003) states that English now is the dominant language of international relations, security and travel, media, education, and communications (Aksoy, 2019).

According to McKay (2002), the extensive usage of English in these regions makes it "imperative" for any nation hoping to join the international community (Chatters, Zalaquett, 2018: 20-37). The fact that more and more people want to learn English in order to take advantage of the benefits that knowing the language can offer is a clear indication of this. The need for English teachers has increased along with the number of English speakers due to the language's widespread use around the globe. According to Pennycook, the growth of ELT and the dissemination of English are related to one another. Additionally, Block and Cameron attest that "as demand for English increases, more ELT service providers appear, and competition intensifies." Within this massive service industry, moreover, it is important to consider some organizations such as TESOL (Teaching of English to Speakers of Other Languages), TESL (Teaching of English as Second Language), TEFL (Teaching of English as a Foreign Language), the British Council and English foreign/second language examination market such as IELTS (The International English Language Testing System), TOEFL (Test of English as a Foreign language) and so on. Such organizations and agencies, Phillipson asserts, contribute to promote ELT and create a new marketplace in the global economic forces. Penycook observes that 'now English is a global commodity to be bought and sold on the world market (Espelage, 2018).

Language globalization is a process by which all forms of a language system are transformed into a single global language system. English is considered the most important international language.

Main body. Global language English plays an important role in the ongoing globalization. The importance of the English language is increasing with the globalization of business and the increasing diversity of the workforce with different values and attitudes. In this globalized world, English communication is considered an essential part of our daily activities, not a lifestyle. In this era of globalization, English is increasingly becoming the preferred language for students. English language skills are considered important and should be taken seriously in terms of students' communication skills. Students with low motivation to learn English sometimes have many difficulties in communication. English communication is an integral part of our daily activities today. The reason why learning English has become a necessity in our globalized and developing world is that English is no longer only the language of science and technology. Now English has also become the international language of education and business.

The richness of any language is the result of its adaptation to the requirements of the time, and this development process is interdependent with the historical development of the speakers of that language. That is, the historical development of the nation affects its language, enriches the language and plays a role in its formation from time to time. Every innovation that occurs in society first of all has its effect on the vocabulary of the language. The development of the vocabulary also means the development of the language as a whole. It is known that not all world languages have developed at the same level (Atik, 2006). This was caused by both historical and geographical, political, social and cultural factors. Language does not stay out of changes and development in society. Linguists have always been interested in why the language undergoes changes, how it is enriched and developed. As well as being an international language, English is the language of large countries such as Great Britain, USA, Canada, New Zealand and Australia, each of which is distinguished by its own characteristics.

Globalization is a product of the movement of time and space as a social factor, and this social impact has always been felt. Economic, political, cultural influences are usually manifested in language, which is the most dynamic medium. The process of globalization is a dialogue of cultures, and examining this process in the context of multiculturalism leads to an understanding of cultural differences between nations.

The process of globalization and the emergence of a global language mutually influence each other. One of the main reasons why English has become a global language is that it has an easy grammatical structure (Bender, Losel, 2011). On the other hand, the global language creates an opportunity for the global population to act in a completely unified manner and for international cooperation. The knowledge gained through language has a national-territorial and regional character.

There are many negative and positive sides to the basic setting of the issue, the introduction of globalized values through language leads to the realization of multiculturalism. Language is culture, and it is the crossing of cultures at the level of language. The multicultural factor not only includes the formation of different characteristics and different skills, it also enriches consciousness by entering another culture through language. Globalization is a concept that almost everyone of all age groups, regardless of race, language, or religion, faces.

In different periods, it was viewed from different perspectives: sometimes political, sometimes economic, and sometimes cultural. At the same time, globalists consider the existence of a single language in globalization. Globalization as a model began to take shape at the beginning of the 20th century. From the early years of this era, they saw globalization only in the political sphere. Globalization, above all, requires the constant scaling of international communication, which significantly affects the nature of language the most important means of communication between people (Jenkins, Nickerson, 2019: 141-166).

In the modern world, including in Azerbaijan, the influence of the English language is rapidly increasing, for which there are at least two reasons: 1) the growing need of the world (humanity) for a common means of communication (language); 2) the advantages of English over other authoritative languages in meeting such a need.

The impact of globalization on languages Globalization has positive and negative characteristics. The negative side of globalization is related to the partial or complete loss of cultural identity. The positive side is related to the acceleration of the process of integration of nations into the world system, the expansion of cultural relations with other nations, and the migration of people. The daily development of information and communication technologies enriches the English language and increases its generality. Information technology has brought and continues to bring many changes to language. Memory; Application – Keyboard; Web; CD; Hard drives; Mouse; Floppy; black hole (in astronomy) Download; Robot. There are also some words created by blending and clipping: Camphone = camera + phone Courseware = education software to teach any course e-pal = email friend edutainment = entertainment by teaching/education emoticon = emotion + icon moonscape = Moon + scape (surface of the moon) netmeet = meet smb. in the

Internet Some words were created as a result of abbreviations: CD – Compact Disc DVD – Digital Video Disc Laser – Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation LOL – laugh out loud MMS – Multimedia Messaging Service Radar – Radio Detection and Ranging SMS – Short Message Service etc. Globalization directly affects the English language and indirectly affects all world languages. Thus, loanwords are the result not only of interlinguistic relations, but also of certain historical, political, religious, cultural and economic processes. Since the vocabulary of the language is sensitive to innovations in social consciousness and thinking, science and technology, culture and art, and social life, determining the role of socio-cultural factors in the enrichment of the language is of particular importance in predicting the future development prospects of the language.

The dominance of English-speaking countries in various fields gives English an even higher status and helps dominate other living languages Crystal (2003) argues that English is now the dominant language in international relations, security and tourism, media, education and communication (Gray, 2002: 155-167). McKay argues that the widespread use of English in these regions makes it "indispensable" for any country wishing to become part of the global community (Chatters, Zalaquett, 2018: 20-37). This is easy to see because nowadays there are more and more people in the world who want to learn English to take advantage of the opportunities to speak English. As the spread of English throughout the world has led to an increase in the number of English speakers, it has also led to an increasing demand for English language teaching. Pennycook argues that there is a reciprocal relationship between the spread of English and the spread of ELT. Today, English is the most commonly taught foreign language in more than 100 countries (Aksoy, 2019).

ELT takes place in many contexts in many countries around the world. Because globalization has a great impact on political issues, economy, global economy and technological industry, which play an important role in the world, which significantly affects communication and media, globalization also changes the conditions and circumstances underlying ELT (Block and Cameron, 2002) (Bender, Losel, 2011: 99-106). Globalization provides a variety of subject matter in the new language material, to present different cultures and habits from various societies worldwide. Globalization effectively promotes the development of English teaching and learning materials by sharing and receiving benefits and experiments from many scholars, experts and methodologists around the world. Globalization supports and strengthens communication between millions of people with completely different cultures. One form of this global communication trend is ELT. For example, using online technology (e.g. online learning) to learn English can encourage interaction between teachers and students in different locations. Warschauer and Kern state that today language learners can communicate with their teachers, classmates and native speakers via e-mail (Atik, 2006). Global technology provides new learning devices that can help ELT teachers, such as overhead projectors, lab slides, etc. In addition, teachers have access to an unlimited number of educational websites on the Internet that provide them with the latest research and articles from the broad field of ELT (9).

Conclusion

Thus, globalization has brought with it a new phase of life between nations and states. Regardless of the scale of the relationship between people, it had to be established through a common language. It is emphasized that the English language began after the Second World War with the creation of an international organization such as the UN. The spread of English has intensified with the increase in global communication and relationships, and the language has gained international status. The fact that English became a global language was both the language of great empires, the language of influential organizations and countries, and a need created by the global economic system. Today, the emergence of English as a global language continues to increase the number of learners and speakers of the language. The global development of the English language leads to an increase in new terms and borrowed words for this language.

References

1. McKay, S. (2002). Teaching English as an International Language. Oxford: Oxford University Press.
2. Atik, G. (2006). The role of locus of control, self-esteem, parenting style, loneliness, and academic achievement in predicting bullying among middle school students. Unpublished master's thesis. Middle East Technical University, Ankara.
3. Espelage, D.L. (2018). Understanding the complexity of school bully involvement. The Chautauqua Journal, 2(20).
4. Aksoy, G. (2019). Məktəblərdə həmyaşıd zorakılığının səbəbləri və müdaxilə üsulları ilə bağlı məktəb rəhbərlərinin və müəllimlərinin fikirləri. (Nəşr olunmamış magistr dissertasiyası). İstanbul: Marmara Universiteti.
5. Chatters, S.J., Zalaquett, C.P. (2018). Bullying prevention and prejudice reduction: assessing the outcome of an integrative training program. The Journal of Individual Psychology, 74(1), 20-37.
6. Bender, D., Losel, F. (2011). Bullying at school as a predictor of delinquency, violence and other anti-social behaviour ihood. Criminal Behaviour and Mental Health, 21(2), pp.99-106.
7. Jenkins, L.N., Nickerson, A.B. (2019). Bystander intervention in bullying: role of social skills and gender. Journal of Early Adolescence, 39(2), pp.141-166.
8. Gray, J. (2002). The Global Coursebook in English Language Teaching. In D. Block and D. Cameron, (eds.), Globalization and Language Teaching. New York: Routledge, pp.151-167.
9. Nuri, A., Ismayilli, T. The Importance of Learning and Teaching Vocabulary in The Foreign Language, DOI: 10.5281/zenodo.10227540

Received: 30.01.2024 Accepted: 12.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/36-43

Konul Buyuker
Baku State University
PhD student
konul.aliyevna@mail.ru
Fakhriyya Rajabova
Baku State University
master student
faxriya93@gmail.com
UDC: 336.2

ANALYSIS OF TAX CONTROL ON EXCISE GOODS IN AZERBAIJAN

Abstract

The article delves into the intricate mechanisms governing the taxation of excise goods within the Azerbaijani context. The analysis begins by providing a comprehensive overview of the excise tax system, highlighting its key components and the specific goods subject to excise duties. The article scrutinizes the regulatory framework in place for tax control on excise goods, examining the relevant laws and regulations shaping the taxation landscape. Furthermore, the article delves into the enforcement mechanisms employed by tax authorities to ensure compliance with excise duties. It explores the role of technology in enhancing tax control processes, such as electronic monitoring and reporting systems. The impact of tax control measures on businesses and consumers is also assessed, shedding light on the broader economic implications of excise taxation. The article scrutinizes any recent changes or updates in the excise tax regime, evaluating their significance and potential effects on various stakeholders. Additionally, it discusses challenges and potential areas for improvement in the current tax control framework, offering insights into potential reforms or adjustments. In conclusion, the article synthesizes the key findings, providing a nuanced understanding of the tax control landscape for excise goods in Azerbaijan and its implications for the economy and stakeholders.

Keywords: *tax control, excise goods, Azerbaijan, fiscal management, regulatory framework, transparent forecasting*

Könül Büyüker
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
konul.aliyevna@mail.ru
Fəxriyyə Rəcəbova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
faxriya93@gmail.com

Azərbaycanda aksizli mallara vergi nəzarətinin təhlili

Xülasə

Məqalə Azərbaycan kontekstində aksizli malların vergiyə cəlb edilməsini tənzimləyən mürəkkəb mexanizmləri araşdırır. Təhlil aksiz vergisi sisteminə hərtərəfli baxışın təqdim edilməsi, onun əsas komponentlərinin və aksiz rüsumlarına məruz qalan konkret malların işıqlandırılması ilə başlayır. Məqalədə aksizli mallar üzrə vergi nəzarəti üçün mövcud normativ baza araşdırılır, vergitutma mənzərəsini formalaşdıran müvafiq qanun və qaydalar araşdırılır. Bundan əlavə, məqalədə aksizlərə əməl olunmasını təmin etmək üçün vergi orqanları tərəfindən tətbiq edilən icra mexanizmləri araşdırılır. O, elektron monitorinq və hesabat sistemləri kimi vergi nəzarəti

proseslərinin təkmilləşdirilməsində texnologiyanın rolunu araşdırır. Vergi nəzarəti tədbirlərinin biznesə və istehlakçılara təsiri də qiymətləndirilir və aksiz vergisinin daha geniş iqtisadi nəticələrinə işıq salır. Məqalədə aksiz vergisi rejimində baş verən hər hansı son dəyişiklik və ya yeniliklər nəzərdən keçirilir, onların əhəmiyyəti və müxtəlif maraqlı tərəflərə potensial təsirləri qiymətləndirilir. Bundan əlavə, o, mövcud vergi nəzarəti çərçivəsindəki problemləri və təkmilləşdirmə üçün potensial sahələri müzakirə edir, potensial islahatlar və ya düzəlişlər haqqında fikirlər təklif edir. Yekun olaraq, məqalə Azərbaycanda aksizli mallar üçün vergi nəzarəti mənzərəsi və onun iqtisadiyyat və maraqlı tərəflər üçün təsirləri haqqında nüanslı anlayışı təmin edən əsas tapıntıları ümumiləşdirir.

Açar sözlər: *vergi nəzarəti, aksizli mallar, Azərbaycan, fiskal idarəetmə, normativ baza, şəffaf proqnozlaşdırma*

Introduction

In the dynamic landscape of fiscal governance, the analysis of tax control on excise goods in Azerbaijan emerges as a pivotal exploration, delving into the intricate regulatory mechanisms governing the production, storage, and sale of these commodities. As a crucial component of the nation's economic framework, excise goods contribute significantly to the revenue stream, necessitating a robust and effective tax control system. This study seeks to unravel the layers of this regulatory framework, investigating the methodologies, policies, and enforcement mechanisms that shape the taxation landscape for excise goods in Azerbaijan.

Employing a comprehensive mixed-methods approach, the research integrates a meticulous review of legal documents, official guidelines, and statistical data to offer a holistic understanding of the existing tax control mechanisms. The objective is to assess the efficacy of these measures in ensuring compliance, curbing illicit practices, and fostering fiscal responsibility. Through an exploration of control posts, penalties, and transparent forecasting practices, the study aims to illuminate the proactive strategies employed by Azerbaijan in maintaining tax discipline and safeguarding fiscal interests. As excise goods taxation intersects with economic, legal, and administrative dimensions, this research endeavors to contribute valuable insights for policymakers, tax authorities, and scholars, fostering a deeper understanding of the multifaceted dynamics involved in the taxation of excise goods within the Azerbaijani context.

Like many other countries, Azerbaijan follows specific laws when it comes to imposing excise taxes. In the early years of gaining independence, excise and value-added taxes were introduced to replace the turnover tax from the Soviet Union era. During this period, the legislative documents governing the enforcement of excise duty included resolutions from the National Assembly (Milli Mejlis) and the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan, which focused on excise rates and the categorization of goods subject to excise duty.

As the existing legislation did not align with the potential for regulating the economy through market mechanisms, especially in the context of international economic integration, it became necessary to reevaluate the list of excise goods applicable at that time, leading to frequent changes. The examination of international practices for excise duty implementation prompted a significant overhaul in administering this levy in our country.

Since 2001, there has been a comprehensive improvement in the legislation and normative legal documents governing the application of all taxes, including excise. The introduction of the Tax Code led to a significant modification of the general list of excise goods. In contrast to previous legislation, the Tax Code provides more detailed information on all aspects related to excise taxation, concurrently empowering taxpayers to substitute excises.

In principle, the fundamental principles of taxation encompass the following key elements:

- The entity responsible for the tax (taxpayers);
- The subject of taxation;
- The taxation base;
- Tax rates;

- The procedure for calculating the tax;
- The procedure for tax payment;
- The tax payment period;
- Tax benefits.

As a general rule, individuals subject to excise duties are the following persons:

Figure 1.
Excise payers.

Source: Prepared by the author based on Internet resources

Determining the tax base for excises entails identifying the legal conditions that impose the responsibility on an entity to make excise payments. Generally, according to the existing laws, the following are acknowledged as subjects for excise taxation:

- The dissemination of excise goods produced within the Republic's borders outside the production premises (which include warehouses, additional storage areas, and similar structures within the production area).
- The withdrawal of imported excise goods from the oversight of the customs service.

Excise-free items undergo the initial application of an excise mark to facilitate the taxation monitoring of imported products. For individuals involved in manufacturing excise goods, specific installations like posts, measuring devices, and seals are implemented within the relevant production and storage facilities, excluding those designated for personal consumption. Furthermore, various control measures are enforced in the mentioned scenarios. The approval of the list of goods requiring excise stamps and the corresponding guidelines for their application, along with overseeing the control mechanism for posts, measuring devices, and seals in the buildings and warehouses of taxpayers engaged in production, falls under the responsibility of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan.

Should tax authorities detect non-compliance with the requirements outlined in the Tax Code, they are empowered to abstain from installing control measures such as excise posts, measuring devices, and seals in the buildings or warehouses of non-compliant taxpayers (excluding those designated for personal consumption). In instances where a taxpayer neglects to register excise goods, overlooks the marking process, or fails to fulfill tax payments due to inadequate marking, the

tax authority has the authority to prohibit the removal of such goods from the production premises (Musayev, 2016: 76).

The responsibilities of control posts established at taxpayer facilities include:

- Overseeing the transportation of excise goods requiring marking beyond the boundaries of production structures, in accordance with relevant requirements.
- Ensuring compliance with the process of affixing excise stamps.
- Conducting inventories of remaining excise stamps.
- Collaborating with the manufacturer's representative to record readings from control and measuring devices, sealing warehouses, and relevant technological equipment at the end of the workday, and unsealing them at the beginning of the next working day.
- Reviewing initial confirmation documents of producers (such as bills of lading, freight bills, etc.) during the sale of products.
- Adhering to the requirements of the Tax Code, preventing the removal of products produced by the taxpayer from the production premises in case of an excise tax debt until the outstanding excise tax on those goods is settled (Ahmadova, 2023: 718).

Table 1.
Excise revenues to the state budget (million manats)

Years	Revenues	Excise tax	The share of excise tax in the total revenue, in percentage
2019	4408.6	250.0	5,7%
2020	3598.0	131.7	3,7%
2021	4343.0	163.1	3,8%
2022	5654.6	168.9	3%
2023	6337.8	224.3	3,5%

Source: State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan

As can be seen from the table, although the amount of excise taxes included in the state budget decreased in 2020 compared to 2019, an increase in this indicator was observed from 2020 to 2023.

Presidential Decree No. 242, dated May 31, 2005, titled "On strengthening anti-inflationary measures in the Republic of Azerbaijan," delineates measures to bolster tax control. Proactive tax control measures are frequently implemented to monitor the application of excise stamps (3).

In adherence to presidential decrees, orders, instructions, and pertinent directives from the Ministry of Taxes, the State Tax Service persistently pursued efforts to combat tax violations in 2022. Annually, around 5-10 products requiring excise marks are discovered for sale without the necessary markings, leading to legal actions presented before the court (Garayeva, Rzayeva, 2023: 97).

Fundamentally, the implementation of tax control for excise goods aims to prevent the omission of excise marks during production, sale, and importation. If a taxpayer engages in such actions, releasing goods into circulation without a proper excise stamp or utilizing a counterfeit stamp, the tax authority documents this upon identification. Consequently, the taxpayer relinquishes ownership, usage, and disposal rights over the mentioned goods lacking an excise stamp.

On certain occasions, if goods without an excise stamp are discovered, it might be the case that the taxpayer either doesn't have a warehouse or has an inadequate storage space that meets the required standards. In such situations, to ensure proper conditions for these goods, the tax authority, with the taxpayer's consent, has the authority to designate a suitable storage location. They are empowered to organize the legal sale of these goods through a court decision. The aim of selling these goods is to ensure their proper disposal in accordance with regulations, with the resulting proceeds promptly directed to the state budget (Azizova, Ay, 2020: 43).

Excise duty, a tax integrated into the selling price of excise goods, involves the following processes:

- Within the Republic of Azerbaijan, producers attach excise stamps to domestically manufactured branded goods at the production site.
- Regarding branded goods imported into the Republic of Azerbaijan (excluding beer), the responsibility for affixing excise stamps rests with either the producers of these goods or the intermediary entities handling their sale outside the borders of the Republic of Azerbaijan.
- Imported beer into the Republic of Azerbaijan has excise stamps affixed at customs clearance points within the country by the individual importing the goods, supervised by customs authorities.
- Excise stamps are placed beneath the transparent cellophane cover of marked goods (excluding items confiscated by relevant state authorities). Once the product is opened for use, these stamps should become unsuitable for reuse.
- When applying excise stamps to goods, it is crucial that their details are clearly visible, remain undamaged, and cannot be removed from the goods without causing harm in the future.
- The excise mark, except for those placed on beer container lids, must be affixed to containers of alcoholic beverages, potable alcohol, and beer in such a way that one part of the stamp extends onto the container neck, while the other part covers the upper side of the lid.
- Breweries equipped to attach excise stamps to beer caps affix those stamps to the caps of beer containers.
- For solid tobacco product boxes, the excise stamp should be attached to the back, covering a portion of the lid from the side. In the case of soft tobacco product boxes, the excise stamp must be affixed to the central section of the top side and portions of both sides.
- The responsibility for the absence of excise marks on products produced within the Republic of Azerbaijan and imported into the country, as well as the sale of such products without the required excise mark, lies with domestic producers and importers. Those involved in selling these products without the necessary excise mark will be held accountable. Individuals who unlawfully transfer, obtain, or use excise stamps, engage in forgery, or use counterfeit excise stamps and fail to comply with the mentioned regulations are subject to legal liability in accordance with the current legislation of the Republic of Azerbaijan (Karimov, 2012: 134).

Participating in the fabrication of counterfeit excise stamps with the intention to sell, as well as the acquisition or sale of such stamps, can lead to penalties, including a fine ranging from one thousand to two thousand manats, correctional work for up to two years, or imprisonment for a maximum of three years.

The act of selling products (goods) in significant quantities without the required excise mark, storing them for sale, or transporting or importing them beyond the production facility limits is punishable by a fine ranging from one thousand to three thousand manats, correctional works for up to one or two years, or imprisonment (9).

These penalties apply to the same actions if they are committed in large quantities, are repeated offenses, or are carried out by a preconceived group of individuals, leading to imprisonment for a duration of up to five years. It is essential to emphasize that, in this context, a "substantial amount" refers to an amount between five hundred and two thousand manats, while a "total amount" denotes an amount exceeding two thousand manats.

In the event of discovering the violations specified in this section, the staff at the control post must generate an appropriate report and promptly inform the tax authority. The taxpayer may face a financial penalty of 5000 manats for various actions, including manipulating the readings of control measuring devices between the application and opening of designated seals, damaging seals on technological equipment, neglecting to mark manufactured products with an excise stamp, failing to maintain accurate accounting, allowing discrepancies in the inventory of excise stamps, and removing the finished product from the production area (10).

Diagram 1.
Excise Tax from 2011 to 2022 in Azerbaijan

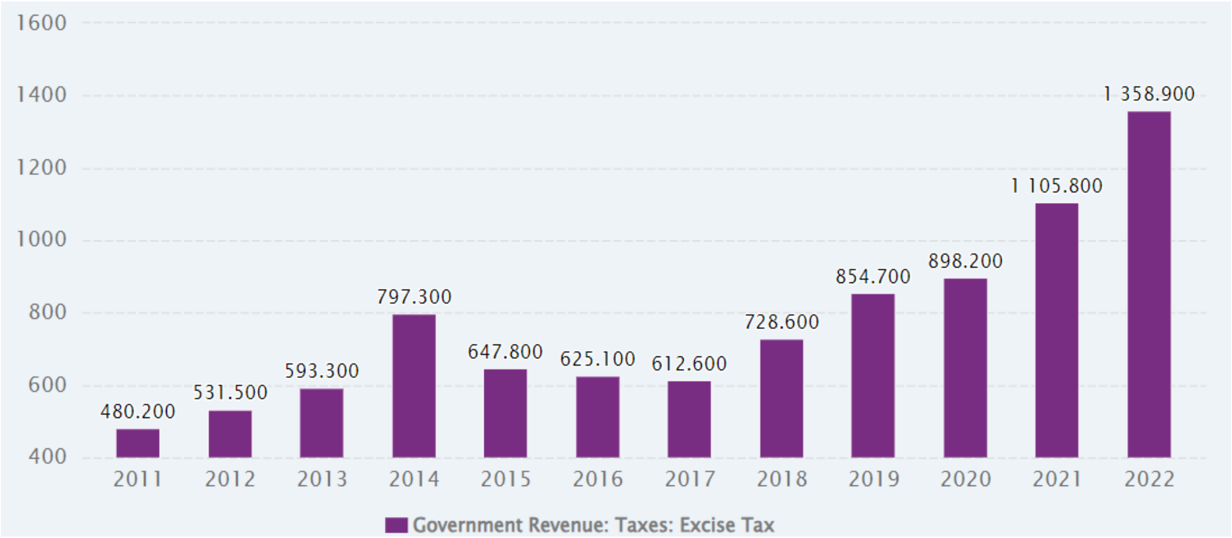

Source: ceicdata.com

As can be seen from the diagram, the excise tax indicator in Azerbaijan increased from 2011 to 2022. Thus, while it was 480,200 manats in 2011, this indicator increased almost 3 times to 1,358,900 manats in 2022.

The authorities of the state tax service are tasked with overseeing the entire process of producing, releasing, storing, and selling excise goods within the country. Upon discovering the storage or sale of goods that should bear an excise stamp without the required marking or the presence of goods marked with a counterfeit excise stamp, specific actions are taken based on clarifying the source of these goods:

- In cases of smuggling goods lacking an excise stamp, bearing a fake excise stamp, or being produced unlawfully, immediate confiscation is carried out. Subsequently, these confiscated goods undergo examination by relevant experts to determine their suitability for operation. Upon receiving a positive assessment, they are made available at sales points under special control, accompanied by a distinctive "excise stamp of confiscation."

- If the producer responsible for goods lacking an excise mark or marked with a fake excise mark is identified, measures are implemented to establish control posts at the production locations of those goods (Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, 2015: 194).

Control points are set up following the decision of the state tax service entity and are furnished with telephones and necessary control-measuring tools. Typically, these checkpoints are positioned close to the main entry and exit points of production areas belonging to manufacturers of excise goods. Once these posts are established, a thorough inspection is carried out on all technological equipment, measuring devices, and laboratory instruments owned by the excise goods manufacturer to verify technical accuracy and conformity with standards. Following this inspection, the devices are sealed.

Personnel at the control posts conduct a comprehensive audit of the excise stamp inventory and seal the control-measuring devices within production volumes, raw material warehouses, material storage areas, and warehouses for finished products, including technological equipment in production areas. Additionally, during the sale of finished products, they meticulously examine the initial confirmation documents such as invoices, freight invoices, electronic tax invoices, etc. This process allows them to maintain thorough oversight of the movement of goods designated for marking from production areas, the release of finished products to the warehouse, and their subsequent distribution to buyers, ensuring adherence to marking regulations. The control measures executed by post employees are recorded through acts, protocols, and references, and the pertinent

information is integrated into the accounting system (Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidməti, 2022: 4).

During the functioning of control posts, if it is established that the processes adhere to the regulations governing the application of excise stamps, there are no recurring legal violations, and there is no need for an extension, the posts are rescinded based on another decision made by the state tax service authority.

Excise taxes function as a consistent revenue source for the government, targeting a limited range of highly profitable products. They are imposed for various purposes, such as generating income, addressing environmental concerns, and regulating luxury consumption. In contrast to value-added tax (VAT) and sales tax, which are based on consumption, excise tax has a narrower tax base. Furthermore, it differs from other taxes by not having equivalence in terms of stamp duty for public goods, services, and levies related to land acquisition.

The application of excise duties is particularly significant for developing countries, constituting 10%-20% of total revenues. Several factors contribute to excise tax being a stable income for the state. Firstly, it is collected from a limited number of producers and applies to specific products and services, simplifying the collection and administration process and reducing state expenses. Secondly, due to the relatively low elasticity of demand for excise goods and services, the government can enhance revenue stability and volume through this tax.

For instance, due to the addictive nature of alcoholic beverages and tobacco products, substantial excise taxes can be imposed on them to discourage their consumption. Additionally, in many developing nations, progressive excise rates are applied to items such as fur, jewelry, and luxury vehicles.

Moreover, excise taxes are considered regulatory measures aimed at alleviating the adverse effects associated with the consumption of specific products. This includes funding healthcare services to address diseases resulting from tobacco and alcohol consumption, as well as tackling environmental damage caused by the use of oil and lubricants. These taxes also contribute to covering the costs of preventing traffic accidents, which are borne by the state.

There are three alternative methods for implementing excise taxes: specific, ad valorem, and mixed. Each method has a distinct impact. To analyze these effects, it is crucial to examine a market with a single product without excise taxes, a market with a single product subject to excise taxes, and finally, a market with multiple products subject to excise taxes.

In general, excise duties place a burden on both producers and consumers. However, a significant portion of this burden tends to impact individuals (whether producers or consumers) with limited flexibility or fewer alternatives. When producers show perfect responsiveness to changes in prices, consumers with restricted choices bear the brunt of the tax burden.

Playing a pivotal role in shaping and assessing budget-tax policy, the forecasting of state budget revenues is a crucial aspect of the budgetary process. These forecasts, derived from macroeconomic projections of economic and social development, rely on the assessment of economic indicators across various sectors, forming the basis for effective medium-term forecasting. A formal and transparent forecasting process is essential to instill accountability in revenue collection and administration. Desired characteristics for state budget revenue forecasts encompass transparency, formality, and simplicity from an organizational perspective. It is noteworthy that only a few countries have established formal guidelines delineating the forecasting process as an integral component of the overall budgetary process.

Conclusion

In conclusion, the analysis of tax control on excise goods in Azerbaijan underscores the intricacies of the country's excise tax system and its multifaceted impact on both businesses and consumers. The comprehensive overview of the excise tax framework has illuminated the specific goods subject to taxation and the corresponding regulatory landscape. The exploration of relevant laws and regulations has provided a foundational understanding of the legal underpinnings shaping

tax control on excise goods. The scrutiny of enforcement mechanisms has revealed the proactive measures taken by tax authorities to ensure compliance, including the integration of technology through electronic monitoring and reporting systems. This technological integration not only streamlines the tax control process but also reflects the government's commitment to leveraging innovation for efficient fiscal governance.

Examining the broader economic implications, the analysis has shed light on how tax control measures impact businesses and consumers alike. The excise tax regime plays a pivotal role in revenue generation for the government, but its effects ripple through various sectors, influencing market dynamics and consumer behavior. Understanding these repercussions is crucial for stakeholders navigating the economic landscape shaped by excise taxation. Furthermore, the discussion of recent changes or updates in the excise tax regime has provided a timely snapshot of the evolving fiscal policies in Azerbaijan. By evaluating these changes, stakeholders can better anticipate and adapt to the dynamic tax environment. Additionally, the identification of challenges and potential areas for improvement emphasizes the need for continuous evaluation and reform to enhance the effectiveness and fairness of the tax control framework.

In essence, the analysis serves as a valuable resource for policymakers, businesses, and researchers seeking a nuanced comprehension of the tax control mechanisms governing excise goods in Azerbaijan. As the economic landscape evolves, the insights gleaned from this analysis will contribute to informed decision-making and the ongoing refinement of fiscal policies to promote sustainable economic growth.

References

1. Musayev, A. (2016). Aksizlər (xüsusi istehlak vergisi). Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 158 s.
2. Ahmadova, E. (2023). Economic Analysis of the Tax System: The Example of Azerbaijan. Journal of Applied Business, Taxation and Economics Research, 2(6), pp.705-720.
3. Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən aksiz vergisinə cəlb olunan malların aksiz dərəcələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı.
4. Garayeva, S., Rzayeva, A. (2023). The role of the applied tax policy in ensuring the diversification of the economy in the Republic of Azerbaijan. Scientific Collection «InterConf», (144), pp.94-98.
5. Azizova, K., Ay, H. (2020). The Tax Audit in Azerbaijan. International Anatolia Academic Online Journal. Issue 6/1, pp.37-45.
6. Karimov, K.S. (2012). Economic life and tax system in the Azerbaijan Democratic Republic. «Tax Journal of Azerbaijan». №S/I, pp.119-136.
7. https://www.ceicdata.com/en/azerbaijan/government-revenue-and-expenditure-annual/government-revenue-taxes-excise-tax
8. https://www.pwc.com/az/en/publications/assets/DBG_Final_2022-02-10_.pdf
9. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi. (2015). Bakı, s.189-197.
10. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidməti. (2022). Aksizlər. Bakı.

Received: 24.01.2024 Accepted: 02.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/44-48

Aidə Novruzova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
aidenovruzova @mail.ru
Kifayət Hüseynova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
nurv7487@gmail.com

İNSAN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA MÜƏLLİM FƏALİYYƏTİNİN PEDAQOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İşlədiyimiz mövzu müasir müəllimin formalaşmasında etik və pedaqoji ideyaların və mənəvi əqidənini böyük rol oynamasından bəhs edir. Mövzuda əsasən ictimai mühütün müəllim şəxsiyyətinin inkişafında və formalaş-masında mühüm amil kimi çıxış etməsi qeyd olunmuşdur.

İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən irsiyyət, mühit və tərbiyə amillərinin qarşılıqlı münasibəti mətndə mühüm rol oynayır.

Burada həmçinin müəllim-şagird münasibətlərinin mahiyyəti və məzmunu, müəllimin pedaqoji fəaliyyəti, maarifçi, həm pedaqoq, həm də psixoloq olması qeyd olunmuşdur. Müəllim şagirdin yaxın köməkçisi olmalı, tərbiyə prosesində şagird üçün ideala çevrilməlidir.

Mövzuda dahi pedaqoqların fikirlərindən istifadə edilmişdir. Pedaqoqlardan Y.Talıbov, Makarenko, Komenski, Suxomlinski və başqalarının pedaqoji etika haqqında məqalədə bir çox maraqlı fikirləri vardır. Suxomlinski "Ürəyimi uşaqlara verirəm" əsərində pedaqoji etika və estetika barədə çox geniş ideyalar irəli sürmüşdür. İşlədiyimiz məqalədə müəllim şəxsiyyətinin formalaşmasında pedaqoji etikanın və mənəvi tərbiyənin əsas rol oynadığı da vurğulanmışdır.

Müəllim mənəvi münasibətlər dünyasında səhvə yol verə bilməz.Ona görə ki,müəllimin kiçik bir nöqsanı,kiçik bir hərəkəti şagirdlərin gözündən qaçmır. Müəllimin səsindəki titrəyiş, ahəng, sərtlik və s uşağa dərhal təsir edir. Müəllim üçün bütün uşaqlar əziz olmalıdır.Müəllimin təbəssümü və sevinci şagirdlərin qəlbində xeyirxahlıq,insanlıq münasibətləri,məhəbbət gözlərində isə qığılcım yaradır.Müəllim peşəsi bütün peşələrin anası hesab olunur. Müəllim gənc nəsli həyata hazırlayır.Müəllim sadəlik, təvazökarlıq, nəzakət, mənəvi saflıq, ideallıq rəmzidir. Müəllim nəsillərin ömrünü bir-birinə qaynaq edəndir. Müəllim bilməlidir ki,nüfuzu öz zəhməti ilə,əməyi və biliyi sayəsində əldə edir. Müəllim əməyi məhsuldar əməkdir. Müəllimlərin atesstasiyası bir daha göstərir ki,qabaqcıl və işgüzar müəllimlər müasir dövrün tələblərinə tamamilə cavab verirlər. Onlar gənc nəslin təlim-tərbiyəsində yorulmaq bilmədən çalışırlar.

Açar sözlər: *fəaliyyət, şagird, müəllim, etik, pedaqoji, ideya, mənəvi, fəlsəfə, əqidə, iradə humanist, beynəlmiləl, peşə, psixologiya*

Aida Novruzova
Nakhchivan State University
aidenovruzova @mail.ru
Kifayet Huseynova
Nakhchivan State University
nurv7487@gmail.com

Pedagogical characteristics of the teacher's activity in the formation of human personality

Abstract

The subject we work on refers to playing a great role of ethic and pedagogy ideas and moral belief in the forming of the teacher. The topic mainly performing social environment in the developing and forming teacher personality is noticed as an important factor.

Mutual position of the heredity, environment and upbringing factors which affect the formation of the human personality plays an important role in the subject here. It's also noticed the essence and content of the teacher – pupil relationship teacher's pedagogy activity, being educator either a pedagogy or a psychology.

In the article ideas from great pedagogues were used. Pedagogues, such as Y.Talibov, Makarenko, Komenski, Sukhomlinsky and others have many different opinions about pedagogical ethics in the article. Sukhomlinsky suggested very many ideas about pedagogical ethics and aesthetics in his work "To children I give my heart". The important role of moral upbringing and pedagogical ethics is also emphasized in the formation of the teacher's personality in the article we have worked on.

***Keywords**: activity, student, teacher, ethic, pedagogy, idea, moral, philosophy, belief, will-power, humanist, international, profession, psychology*

Giriş

Müəllim tədris prosesinin ən əsas simasıdır. Onun peşə fəaliyyəti sırasında bir çox qabiliyyətlər mühüm yer tutur. Akademik qabiliyyət,didaktik qabiliyyət, kommunikativ (ünsiyyət) qabiliyyət, iradi-emosional qabiliyyət müəllimin fəaliyyətində mühüm yer tutur. Müəllim bu qabiliyyətləri gərgin əməklə qazanır.

Müəllimlik fəaliyyətinin özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

a) müəllim öz həyatını xalqın gələcəyinə həsr edir:

b) müəllim mürəkkəb və çətin,məsuliyyətli işdir, bu işdə səhvə yol vermək olmaz:

c) müəllimin fəaliyyəti mürəkkəb və dəyişkəndir:

d) müəllimlik yaradıcı işdir;çünki o,hazır göstərişlərlə,reseptlərlə işləyə bilməz. Onun özünün pedaqoji nəzəriyyəsi,qanunauyğunluqları vardır.

Müəllim müşahidə və təhlil etməyi, pedaqoji problemlərin optimal həlli yollarını müəyyən etməyi bacarmalıdır.

Pedaqoji prosesdə müəllimin fəaliyyəti.

Müəllimin fəaliyyəti ictimai həyatımızın xüsusi sahəsidir. Belə bir əmək sahəsində çalışan şəxsin mənəvi aləmi saf, təmiz olmalıdır. Məktəbdə müəllim əməyinin obyekti böyüməkdə və inkişaf etməkdə olan uşaq, yeniyetmə və gəncdir. Uşaq mütəhərrik bir varlıqdır. Onun inkişaf qanunauyğunluqlarını, psixoloji, bioloji xüsusiyyətlərini bilmədən sözün əsil mənasında işlətmək olmaz.

Tərbiyənin özünəməxsus obyektiv qanunauyğunluqları vardır. Həmin qanunları bilmək müəllim üçün zəruridir. Bunun üçün isə ilk növbədə tərbiyə obyektinin nə olduğunu bilmək lazımdır. Tərbiyənin obyekti insandır. Bu varlıqda idrak mənbəyi, hisslər və emosiyalar yatağı, yaddaş xəzinəsi, insanın bütün orqanizmini idarə edən beyni daha mürəkkəbdir. Buradan aydın olur ki, pedaqoji fəaliyyətin obyekti fəal surətdə inkişaf edən varlıqdır, uşaqdır. Müəllim hər zaman cəmiyyətdə ən sayılıb seçilən fədakar, zəhmətkeş, müqəddəs insanlardan olmuşdur.

Müəllim özünün danışıq tərzi, davranışı, tədris zamanı seçdiyi vasitə və üsulları, öyrətməyə həvəs göstərməsi ilə şagirdləri hər zaman özünə cəlb etməlidir.

"Ən yaxşı müəllim necə olmalıdır"? sualını görkəmli pedaqoq V.A.Suxomlinski belə yazırdı: "O ilk növbədə, uşaqları sevən insandır, onlarla ünsiyyətdən sevinc tapır, inanır ki, hər bir uşaq yaxşı insan ola bilər. Çətin tərbiyə olunan uşaqlarla işləmək, xəstə uşaqları ruhlandırmaq hər bir müəllimin əsas vəzifəsidir".

Müəllimlik ən sərfəli, ən çətin, ən məsuliyyətli, həm də mürrəkəb vəzifədir. Sürətlə dəyişən və yeniləşən cəmiyyət müəllimlərin hazırlıq və peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə mühüm tələblər verir (İlyasov, 2018: 8).

Valideynlər öz uşaqlarını müəllimə əmanət etdikdə arxayın və rahat olmalıdırlar.

Pedaqoq Y.Talıbov yazırdı ki, müəllimin peşəsini başqa peşələrlə fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biri onun fəaliyyət obyektinin dinamik olmasıdır. Müasir müəllim öz peşə

qabiliyyəti, akademik fəaliyyəti, ünsiyyət forması, iradi-emosional hissləri ilə seçilməlidir. Müəllim şəxsiyyətinin formalaşmasında mənəvi əqidənini böyük təsiri vardır. Mənəvi əqidə müəyyən ictimai-siyasi, mədəni amillərin təsiri altında formalaşır.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, mənəvi münasibətlərin formalaşması prosessi dinamik, dialektik, uzunmüddətli, gərgin əmək tələb edən bir prosesdir. Bu prosesdə müəllim-şagird münasibəti mühüm rol oynayır. Bu da müəllimim mənəvi münasibətlər aləmini təşkil edir. Müəllim ziyalılarımızın gənc nəslin təlim və tərbiyəsində çalışan ən qabaqcıl nümayəndələrədən biridir (Mirzəyev, Rüstəmova, 2012: 10).

Məlumdur ki, ən dərin biliyə, savada malik olan müəllim savadlı uşaqlar yetişdirər, zəif müəllim isə zəif uşaqlar. Bu zaman aydın olur ki, müasir müəllimin öhdəsinə böyük məsuliyyət düşür.

Müəllim hər zaman müqəddəsdir. O həm şagirdlərlə, həm də valideynlərlə sıx əlaqə saxlayır, öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirməyə cəhd göstərir. Bunu da qeyd etməliyik ki, uşağın düzgün yetişməsində valideynlərin də rolu olmalıdır. Uşaq harda olursa-olsun, evdə,bağçada, məktəbdə düzgün tərbiyə almalıdır. A.S.Makarenko yazırdı: "Tərbiyə hər zaman baş verməlidir. Hətta siz evdə olmasanız da belə uşağın olduğu bütün mühit və şərait ona müsbət təsir göstərməlidir.

Müasir müəllim pedaqoji proses zamanı çox diqqətli olmalı, məsuliyyət hiss etməlidir. Pedaqoji tədris zamanı müasir müəllimin formalaşmada etika mühüm rol oynayır. Etik-pedaqoji ideya ta qədimdən bizə məlumdur. Hələ ta qədimdən Azərbaycan xalqı öz folklorlarında, dastanlarda, nağıl və qoşmalarında tərbiyəvi, əxlaqi-etik fikirlər irəli sürmüşlər .

Ə.Haşımov tədqiqatlarının birində yazırdı: "Pedaqoji fikrin ilk nümunəsi xalq kütlələri olmuşdur. Çünki xalqın geniş zəhmətkeş kütlələrinin düşüncəsi, yüksək insani hissləri, tarixi müdirikliyi folklorumuzda aydın əks olunmuşdur (Həşimov, 1970: 17).

Müəllimin hərtərəfli formalaşmasında etik davranışların rolu.

Müəllim etikası məsələsini dahi çex pedaqoqu J.Kamenski geniş aspektdə işləmişdir. O müəllim-şagird münasibətlərinə xüsusi əhəmiyyət vermiş,humanist müəllim idealını yaratmışdır. Müasir müəllim bütün tədris boyu pedaqoji etikanı unutmamalı uşaqlarla humanist davranmalı, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

Ayrı-ayrı mühitdən gələn uşaqlar bir sinifdə toplaşır. Fərqli xüsusiyyətləri olan uşaqlar müəllimin köməyi,şəfqəti ilə bir-birinə uyğunlaşmalıdırlar. Deməli müəllimin şəfqətindən, düzgün etik davranışından çox şey asılıdır.

Müəllim etik biliklərə o qədər yiyələnməlidir ki, bunu şagirdlərə başa salmalı,onları hərtərəfli inkişaf etdirməlidir. Müəllim yaxşını qabağa çəkib, zəif oxuyanı danlamamalı, əksinə hamısına eyni qaydada davranmalı və müəyyən şəraitdə onu başa salmalı, ruhlandırmalıdır.

Deməli müəllim şagirdləri elmə həvəsləndirməli, öz davranış, etikası ilə müvəffəqiyyət qazanmalıdır. Müasir müəllimin öhdəsinə böyük vəzifələr düşür. Hər bir uşağın təbiətində gizlənmiş qığılcımı yandırmaq, onlara ilham vermək müəllimin borcudur.

İstedad hər bir uşağın zehnində, fikrində, ürəyində gizlidir. Bunları ancaq müəllim aşkara çıxara bilər. Bütün bunları görkəmli pedaqoqlar təsdiq etmişlər.

Pedaqoji etika sayəsində hər bir uşağın istedadını aşkara çıxarmaq olar.

S.Ə.Sirvani, A.Bakıxanov, K.D.Uşinski, M.F.Sidqi, A.S.Makarenko, N.Nərimanov, B.A.Suxomlinski, Tolstoy, Gertsen və başqa pedaqoqlar pedaqoji etikanın ən vacib tərbiyə sistemi olduğunu qeyd etmişlər. Ən əsas odur ki, müəllim insan zəkası haqqında təcrübə əldə etməli,həm pedaqoq, həm psixoloq olmalıdır. Müasir müəllim pedaqoji sistemdə tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanlar arasında mənəvi münasibətlərə xeyli yer verməlidir. İlk növbədə isə müasir müəllim özünün əməli işi ilə sözünün bir-birinə uyğun gəlməsinə diqqət yetirilməlidir. Uşaqlarla ünsiyyətdə olmaq, daim onları dinləmək, yol göstərmək, onların qəlbində umud işığı yandırmaq lazımdır. Əlbətdə pis uşaq yoxdur, çətin tərbiyə olunan uşaq vardır.Ünsiyyətdə olmaq işığın, qaradinməzlik isə zülmətin əlamətidir. Ünsiyyətdə olmaq müəllim nüfuzunu yüksəklərə qaldırır, onu ideallaşdırır.

Müəllim şəxsiyyətinin formalaşmasında mənəvi əqidəninin təsiri.

Müəllim şəxsiyyətinin formalaşmasında mənəvi əqidənini böyük təsiri vardır. Mənəvi əqidə müəyyən ictimai-siyasi, mədəni amillərin təsiri altında formalaşır. Əqidə insanın mühit, həyat,

varlıq haqqında düşüncə və inamından ibarətdir. Mənəvi əqidənin formalaşmasında ictimai mühitin, ailənin böyük təsiri vardır. Mənəvi əqidənin əsas komponentlərindən biri əxlaqi etik, elmi bilikdir. İnsan ta uşaqlıqdan başlayaraq ömrünün sonuna kimi müəyyən elmi biliklərə yiyələnmək üçün səy göstərir. Elmi biliklərə yiyələnmək sayəsində insan təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələrin mahiyyətini dərindən dərk edir. Elmi, əxlaqi-etik biliklər müəllimin ictimai-siyasi hadisələri düzgün qiymətləndirilməsinə, dünya miqyasında baş verən hadisələri düzgün dərk etməsinə kömək edir (İsmixanov, Bayramov, Vəliyeva, 2019: 27).

Mənəvi əqidənin başqa bir kompenenti də müstəqil fikirdir, fəaliyyətdir. Elmi-əxlaqi-etik biliklərə yiyələnməklə mənəvi şüurun tam formalaşması baş vermir, bunun üçün müstəqil fəaliyyət vacibdir. Müstəqil fəaliyyət çox mürəkkəbdir. Çünki əqidə müəllimi həmişə fəaliyyətə təhrik edir. Bu zaman müəllim cəmiyyətdə baş verən ictimai həyat hadisələrinin seyredicisi olmur, əksinə bu hadisələrə müdaxilə edir, fəaliyyət göstərir. Çünki müəllimm bütün hadisələrdə fəaliyyət göstərməsi, fəal və aktiv olması gənc nəsili arxasınca apaması deməkdir.

Mənəvi əqidənin başqa bir kompenentdə iradədir. Əgər iradə olmasa qarşıya çıxan çətinlikləri, maneələri dərk etmək cəsarəti olmasa, əqidə də ola bilməz (Əliyev, 2022: 15).

Deməli, mənəvi əqidə iradə qüvvəsini özündə birləşdirən prosesdir. Bütün bunlardan bir nəticə əmələ gəlir ki, mənəvi əqidə elmi, əxlaqi-etik biliklərə, həyat təcrübəsinə incə hisslərə əsaslanan həyat stimulu olan insanların məqsədə uyğun fəaliyyətidir. Müəllim peşəsi bütün peşələrin anasıdır, çünki müəllim gənc nəsili həyata hazırlayır, inkişaf etmiş, hərtərəfli formalaşmış şəxsiyyət yetişdirir, vətən övladı yetişdirir. Müəllim hər zaman vətən üçün canını verməyə hazır olan insanlar yetişdirir. Müəllim iqtisadiyyatı idarə edən insanlar yetişdirir (Əlizadə, Əlizadə, 2010: 20). Buna görə də müəllim elmi-əxlaqi, etik biliklərin mənbəyi sayılır. Müəllim hər zaman öz peşəsini sevməli, dərindən dərk etməli, daima öz üzərində işləməlidir. Müəllim bir günəşdir, hər zaman parlayır, ətrafını işıqlandırır. Müəllimm öz fəaliyyəti zamanı uşaqların psixologiyasını dərindən öyrənməli, onların daxili aləmi ilə maraqlanmalıdır. Müasir müəllim tələbkar olmalıdır, prinsiplərə rəayət etməlidir, eyni zamanda ədalətli olmalıdır.

H.A.Dobrolubov yazırdı: “Müəllim şagird üçün heyranedici təcrübə oyadan bəşəri kamilliyin ali nümunəsidir”.

Müəllim bilməlidi ki, öz nüfuzunu zəhməti, əməyi, biliyi, bacarığı sayəsində əldə edir. Müəllim kollektivçi olmalı, qarşılıqlı yardım göstərməyi bacarmalıdır. Müəllim fəal ictimaiyyətçi, maarifci və biliklərin inkişaf etdiricisi, xeyirxah münasibətlərin daşıyıcısı, əsl vətənpərvər və əxlaqi əqidənin daşıyıcısı olmalıdır. Müəllim-şagird,şagird-müəllim kollektivi bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Müəllim şagird kollektivinin münasibətlərinin öz məzmunu, spesfik xüsusiyyətləri, çətinlikləri, problemləri vardır. Müəllim uşaq kollektivinə yalnız obyekt kimi deyib, habelə tərbiyə prosesində özünün ən yaxşı köməkçisi kimi baxmalıdır.

Kollektiv tərbiyə amilidir və o şagird şəxsiyyətinə çox vaxt müəllimdən də güclü təsir göstərir. Kollektiv münasibətlərinin formalaşması müəllimin əlində qüdrətli silahdır (Qənizadə, 1964: 32). Müəllim hər bir şagirdin yaxşı və ya pis hərəkətini kollektivin müzakirəsinə verib rəy yaratdıqda müsbət nəticə verir. Müəllim şagirdini qəlbdən sevir, onun hər bir böyük, kiçik müvəffəqiyyətlərindən fərəhlənir. Qəlbində uşaqlara məhəbbəti, valdeyn hərarəti olmayan müəllim uşağı incidir, ona daxili iztirab verir. L.Tolstoy belə müəllimlərə deyirdi: “Ona əzab verməyin, sorusun, qəlbini dinləyin”.

Rus pedaqoqu B.A.Suxomlinski yazırdı ki, mənim həyatımda ən başlıca sənət nədir? Düşünmədən deyərdim:Uşaqlara məhəbbət böyük qüvvədir. Belə bir məhəbbət B.A.Suxomlinski “Ürəyimi uşaqlara verərəm” adlı əsərində böyük bir ürəklə, hərarətlə, sevgi hissi ilə tərənnüm etmişdir.

Böyük alman pedaqoqu “müəllimlər müəllimi” F.A.Distever müəllimi cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi hesab etmiş, müəllimlər üçün konkret tələblər, qaydalar hazırlamışdır. Müəllimin öz fənninə olan münasibəti uşaqlara da keçir. Məktəbin qabaqcıl məktəb olması üçün müəllimlərinin yaxşı olması şərtdir.

Dahi M.Zelinski ailə tərbiyəsi, ata-övlad, ana-qız münasibətləri, məktəbin həyatla əlaqəsi haqqında maraqlı fikirlər söyləmiş, müəllimləri uşaqlıq dünyasını öyrənməyə çağırmışdır.

Əsl müəllim şəxsiyyətin formalaşmasına, təkminləşməsinə, inkişaf etməsinə təsir edən amillərin, irsiyyət, mühit və tərbiyə amillərinin qarşılıqlı münasibəti haqqındakı məsələləsinə Karl Marks didaktik şəkildə yanaşmış və insanın yenidənqurma fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir.

Müasir Azərbaycan müəlliminin daha da formalaşması, hərtərəfli inkişaf etməsi, gələcək tələblərə cavab verməsi üçün onun qarşısında cətin və məsuliyyətli vəzifələr dayanır. Müəllim hər an öz üzərində işləməli, yeni fikirlər axtarmalı, öyrənməlidir. Müəllim daim yaradıcı əməyinin qayğısına qalmalıdır. Nüfuzlu müəllim cəmiyyət daxilində elmi biliyi,dünyagörüşü, intelekt səviyyəsi, hümanistliyı, ədalətliliyi, qayğı və tələbkarlığı ölçülü, biçili tənzimlənməsi ilə daxil olduğu cəmiyyət üzvlərinin hər birində müsbət mənada fərqlənir (Kərimov, 2009: 39). Daim yaradıcı əməyinin qayğısına qalan müəllim unutmamalıdır ki, şəxsi əməksiz insan müvəffəqiyyət qazana bilməz.

Bəli müəllim hər zaman yaradıcı olmalı, peşə fəaliyyətində etik davranış prinsiplərini gözləməli və tələblərə ciddi şəkildə əməl etməlidir.

Müəllim gənc nəslin mənəvi estetik tərbiyəsinin inkişaf etməsində böyük rol oynamalı, həm özünün, həm də şagirdlərin milli əxlaq, ictimai davranış, pedaqoji-etika normalarına riayət etməlidir.

Hər bir müəllim etik davranış qaydalarına əməl etməlidir. Bütün bu qaydalara əməl edən müasir müəllim öz üzərində layiqincə işləyərək kollektivin hörmətini qazanır və yüksəlir.

Nəticə

Müasir müəllim şəxsiyyətinin formalaşması, hərtərəfli inkişaf etməsi, gənc nəslə dayaq olması dövrümüzün ən vacib aktual məsələlərindən biridir. Hər bir Azərbaycan müəllimi öz peşə nüfuzunu möhkəmləndirməyə, şərəf və ləyaqətini uca tutmağa borcludur. Müəllim ən məsuliyyətli, çətin və mürəkkəb bir yolun yolçusudur.Müqəddəs peşə sahibi olan müəllim öz sədaqəti, səbri biliyi, ruh zənginliyi, fədakarlığı ilə seçilirlər. Gələcək gənclərin, gənclər isə müəllimlərin əsəridir. Ulu öndər Heydər Əliyev demişkən: “Mən yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanımıram”.

Hər an öz üzərində işləyən yeni fikirlər axtaran,hörmətli müəllimlərimizlə fəxr edir, onlara bu şərəfli məsləkdə uğurlar arzulayırıq.

Ədəbiyyat

1. İlyasov, M. (2018). “Müəllim peşəkarlığı və səriştəliyinin müasir problemləri”. Bakı: Elm və təhsil.
2. Mirzəyev, F., Rüstəmovva, X. (2012). “Pedaqoji ustalığın əsasları”. Bakı: Dərs vəsaiti.
3. Həşimov, Ə. (1970). Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı: Maarif nəşriyyatı.
4. İsmixanov, M., Bayramov, H., Vəliyeva, S. (2019). “Ali məktəb pedaqogikası”. Bakı.
5. Əliyev, H.Ə. (2022). “Təhsil millətin gələcəyidir”. Bakı: Təhsil.
6. Əlizadə, Ə., Əlizadə, H. (2010). “Pedaqoji psixologiya”. Bakı.
7. Qənizadə, S.M. (1964). Seçilmiş əsərlər. Bakı.
8. Kərimov, Y.S. (2009). “Pedaqoji tədqiqat metodikası”. Bakı: Azərnəşr.

Göndərilib: 03.02.2024 Qəbul edilib: 15.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/49-53

Zenfira Seyidova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
turalmemmedov521@gmail.com
Sevda Ocaqquliyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
sevdaocagguliyeva@gmail.com
Nərmin Novruzova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
nerminorucova34@gmail.com

İNSANLARIN MƏDƏNİ-MƏNƏVİ TƏRBİYƏSİNDƏ MEMORİAL MUZEYLƏRİN ROLU

Xülasə

Memorial muzeylər milli mədəniyyətimizin mühüm bir sahəsi olub, müxtəlif sahələri əhatə etməklə, konkret şəxsiyyətin bu sahədəki xidmətlərini ictimaiyyətə nümayiş etdirir, eyni zamanda müəyyən zaman kəsiyi ərzində ölkənin yaşadığı siyasi-ictimai və mədəni səciyyəli prosesləri maddi sübutlar və dəlillər əsasında göstərməyə çalışırlar. Məqalədə memorial muzeylərin rolundan bəhs edilir. Həmçinin məqalədə İnsanların mədəni-mənəvi tərbiyəsində memorial muzeylərin rolu ətraflı şəkildə, müxtəlif nümunələr əsasında araşdırılaraq şərh edilir.

Açar sözlər: *muzey, fond, ekspozisiya, təbliğat, memorial, əşya*

Zenfira Seyidova
Nakhchivan State University
turalmemmedov521@gmail.com
Sevda Ojagguliyeva
Nakhchivan State University
sevdaocagguliyeva@gmail.com
Narmin Novruzova
Nakhchivan State University
nerminorucova34@gmail.com

The role of memorial museums in cultural and moral education of people

Abstract

Memorial museums are an important area of our national culture, they cover various areas and demonstrate to the public the services of a specific person in this area, and at the same time, they try to show the political, social and cultural processes experienced by the country during a certain period of time on the basis of material evidence and evidence. The article discusses the role of memorial museums. Also, in the article, the role of memorial museums in the cultural and moral education of people is analyzed in detail and interpreted based on various examples.

Keywords: *museum, foundation, exposition, publicity, memorial, object*

Giriş

Yarandığı zamandan və məkandan asılı olmayaraq muzeylər fəaliyyət göstərdiyi ölkədə hər bir şəxsin öz milli mənsubiyyətini dərk etməsinə və tədricən soy kökünə qayıtmasına, keçmişin ibrətamiz dərslərindən nəticə çıxarmasına xidmət etməlidir. Bundan başqa muzeylər öz mədəni ənənələrini böyüməkdə olan nəsillərə çatdırmalı, başqa xalqların mədəniyyətinə hörmətlə yanaşmaq vərdişinin tərbiyə edilməsinə və nəhayət, müstəqil inkişaf dövründə öz ixtisasından asılı olmayaraq bütün muzeylər milli mənafelərə xidmət etməlidir. Onlar ümumiyyətlə, mədəniyyət abidələrinin

qorunması ilə yanaşı, məhz öz millətinin malik olduğu mədəni ənənələri tərənnüm etməli, bu ənənələrin simasında öz xalqının daha qədim tarixə malik olduğunu, bu ənənələrin yaranmasında milli dühanın, milli istedadın müstəsna rolunu, bu istedadın mədəni-quruculuq sahəsində tükənməz potensial imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirməyə çalışmalıdır. Tarix-mədəniyyət abidələrinin toplayaraq yığmaqda, onları bərpa etməkdə və mühafizəsində başlıca məqsəd vətəndaşları milli mədəniyyətin müxtəlif sahələrində yeni nailiyyətlər qazanmağa ruhlandırmaq, milli istedada, milli dühanın yaradıcı imkanlarına inam hissi tərbiyə etməkdir. Bu baxımdan, muzeylərin bütün növləri (tarix, ədəbiyyat, incəsənət, respublikanın müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərən diyarşünaslıq və xatirə muzeyləri) eyni dərəcədə xalqımızın öz azadlığı və ərazi bütövlüyü uğrunda mücadilədə qazandığı zəfərlər, o cümlədən, II dünya müharibəsində əldə etdiyi nailiyyətlərlə tanış etmək, xalqımızın qələbə dolu tarixindən bəhs edən və tamaşaçılara Azərbaycanın indi cəlb olunduğu müharibənin II dünya müharibəsindən fərqli xüsusiyyətlərini araşdırmaqda böyük xidmət göstərir. Həmçinin muzeylər xalqı milli mənafelər uğrunda fədakarlığa ruhlandırmaq və eyni zamanda, milli yaddaşı möhkəmləndirərək, Qarabağda gedən döyüşlərin iştirakçılarının xatirə muzeylərini təşkil etməklə onları fəal təbliğat işinə cəlb edə bilər. Bütünlüklə isə milli vətənpərvər ruhlu, hərtərəfli inkişaf etmiş, dünya siyasətindən baş çıxara bilən, dünya xalqları arasında Azərbaycan xalqının layiqli yeri olduğunu dərk edən çağdaş vətəndaş yetişdirməkdə iştirak edirlər.

Memorial muzeylərin tarix, incəsənət, ədəbiyyat və başqa ixtisasları təmsil edən muzeylərlə yanaşı milli tariximizi və mədəniyyətimizi əks etdirməkdə əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycan xatirə muzeylərinin mənşəyi onların təsis edildiyi siyasi, ictimai və mədəni şərait fəaliyyət yönümləri və əhalinin mənəvi tərbiyəsində oynadığı roldan bəhs edərkən onların yarandığı konkret tarixi şəraitdən çıxış etmək daha məqsədəuyğundur. Xronoloji cəhətdən bu tarix keçən əsrin 40-70-ci və ondan sonrakı illərə təsadüf edir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi şəraitində muzeylərimiz yeni fəaliyyət imkanları qazanmışdır. Müasir dövrdə əyani təbliğat vasitəsi kimi xatirə muzeylərinin əhəmiyyəti xüsusilə genişdir. Belə ki, Azərbaycanı xarici aləmə tanıtma, onun haqq səsini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, xalqda özünə inam aşılamaq, vətənin tərəqqisi, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü naminə fədakarlığa ruhlandırmaq baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Memorial muzeylər milli mədəniyyətimizin mühüm bir sahəsi olub, müxtəlif sahələri əhatə etməklə, konkret şəxsiyyətin bu sahədəki xidmətlərini ictimaiyyətə nümayiş edtirir, eyni zamanda müəyyən zaman kəsiyi ərzində ölkənin yaşadığı siyasi-ictimai və mədəni səciyyəli prosesləri maddi sübutlar və dəlillər əsasında göstərməyə çalışırlar. Muzeylərimiz bu proseslərdə milli dühanın rolunu aşkar edir, xalqda özünün görkəmli tarixi şəxsiyyətlərinə qürur hissi formalaşdırır, onu mədəni tərəqqi naminə yeni uğurlara ruhlandırır.

“Rusiya muzey ensiklopediyası”ında memorial muzeylər haqqında yazılmışdır: “Memorial muzeylər mühüm tarixi hadisələrin, dövlət və ictimai xadimlərin, elm mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə muzey əşyalarının toplanması, qorunması, öyrənilməsi və nümayiş etdirilməsini həyata keçirməklə məşğul olan muzeylər qrupudur. Adətən belə muzeylər bir zaman həmin hadisələrin baş verdiyi və ya memorial muzeyin həsr olunduğu şəxsin yaşadığı binada yerləşirlər. Xatirə muzeylərinin əlamətdar xüsusiyyəti onların memorial xatirə xarakterindədir. Xatirə muzeylərinin bu xüsusiyyəti burada nümayiş etdirilən muzey əşyalarının kolleksiyalarında əks etdirilir. Muzeyə gələn tamaşaçıların əhval-ruhiyyəsinə və şüuruna emosional təsir göstərərək onlarda həmin hadisələr və ya görkəmli şəxslər haqda geniş təsəvvür və inam yaradır. Muzeydə nümayiş etdirilən maddi əşyalar onların mənsub olduğu şəxsin xasiyyətindən, həyat tərzindən, siyasi və ictimai fəaliyyətindən xəbər verir” (Həvilova, 2019).

Qeyd edim ki, memorial muzeylər bu və ya digər elm, mədəniyyət, siyasi-ictimai xadimin xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə təşkil edilərək fəaliyyət göstərən muzeylərdir. Müasir dövrdə memorial muzeylər muzey otaq, muzey emalatxana, ev muzeyi və s. kimi qruplara ayrılır (Həvilova, 2019: 45).

Muzey fondunun arxeoloji qazıntılar və etnoqrafik araşdırmaların hesabına formalaıaşdığı tarix muzeylərindən və müəyyən bölgənin təbiətini, coğrafi xüsusiyyətlərini, təbii sərvətlərini, canlı və

bitki aləminin təsvirinə həsr olunmuş diyarşünaslıq muzeylərindən fərqli olaraq, xatirə muzeylərinin fondu onun sahibinin həyat və yaradıcı fəaliyyəti ilə əlaqədar olan məişət əşyaları, əlyazmalar, fotoşəkillər, portretlər, onun müxtəlif şəxslərlə yazışmasının məhsulu olan məktublar, arxiv sənədləri təşkil edir. İş metodları və eksponat toplamaq qaynaqları müxtəlif olsa da, onların hamısı üçün ümumi olan bir sıra əlamətlər mövcuddur. İxtisasından asılı olmayaraq bütün muzeylər, xalqın mənəvi cəhətdən tərbiyə edilməsinə xidmət edir (Haqverdiyev, 1922: 7).

Bütün muzeylər maddi mədəniyyət nümunələrinin mühafizə və bərpa edilərək gələcək nəsillərə çatdırılması vəzifəsi ilə yanaşı güclü təbliğat-təşviqat vasitəsi rolunu oynayır. Cəmiyyətdə cərəyan edən hadisələr haqqında ictimai rəyin istənilən səmtə yönəldilməsi vəzifəsini daşıyır. Hakim ideologiyadan, siyasi yönümdən, mövcud siyasi-ictimai durumdan asılı olaraq muzeylərin qarşısına müxtəlif vəzifələr qoyula bilər. Ancaq muzey hər şeydən əvvəl xalqı yeni uğurlara ruhlandıran, öz potensial qüdrətinə inam hissi tərbiyə edən əyani təbliğat vasitəsidir. Belə ki, xatirə muzeylərinin tamaşaçıları əcnəbilər və yerli əhali olmaqla iki hissədən ibrətdir. Deməli, muzeylərin fəaliyyəti də yönəldilmiş olduğu auditoriya baxımından ikili xarakter daşıyır. Muzeyi ziyarət edən əcnəbi tamaşaçılarda Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyətə malik olan, bacarıqlı, qüdrətli bir xalq kimi hörmətlə yanaşmaq vərdişi formalaşdırmaq və yerli vətəndaşları təmsil edən tamaşaçılarda isə öz vətəninə məhəbbət, ona bağlılıq, öz xalqından olan görkəmli şəxsiyyətlərə görə haqlı qürur hissi tərbiyə etməli və onları yeni fədakar hərəkətlərə ruhlandırmalıdır (Allahverdiyeva, 1997: 11).

Memorial muzeylər tamaşaçını özünəməxsus dəyərlər əsasında tərbiyə edir. Bu muzeylərin məxsus olduğu görkəmli Azərbaycanın mədəniyyət, ictimai-siyasi xadimləri mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş insan tərbiyə etmək üçün çox önəmli nümunələr verir (Bayramov, Məhərrəmova, 1999: 21). Əlbəttə əhalisi arasında müsəlmanların çoxluq təşkil edən bir Şərq ölkəsi kimi Azərbaycan cəmiyyətində "mənəvi dəyərlər" dedikdə ilk növbədə doğruluq, səmimiyyət, gözütoxluq, yaxşılığa meyl, təvazükarlıq kimi keyfiyyətlər başa düşülməlidir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, "mənəvi dəyərlər" məfhumu mütləq olduğu qədər də nisbidir. Müxtəlif siyasi-ictimai durumlarda mənəvi keyfiyyətlərin sayı artıb çoxala da bilər. Zənnimizcə Azərbaycanın öz dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi və ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda mübarizə apardığı indiki şəraitdə mənəvi cəhətdən tam inkişaf etmiş kamil insan olmaq üçün təkcə yuxarıda sadalanan keyfiyyətlər kifayət sayıla bilməz. Mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş həm də öz xalqını, vətənini, milli mədəniyyətini, adət-ənənələrini sevmək, onlar uğrunda fədakarlığa hazır olmaq zəruridir. Doğrudan da, xatirə muzeylərinin məxsus olduğu Azərbaycan oğulları bütün bu keyfiyyətləri öz simasında birləşdirmişlər.

Qeyd edim ki, tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin yaradılması əgər paytaxtdan başlayıb, bölgələrdə başa çatırdısa, xatirə muzeyləri əksinə, ilkin olaraq əyalətlərdə yaradılırdı. XX əsrin 50-60-cı illərindən etibarən Şuşada Azərbaycan professional musiqisinin banisi, böyük bəstəkar Ü.Hacıbəyovun, Şamaxıda satirik şair M.Ə.Sabirin, Lənkəranda iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı H.Aslanovun, Xızıda milli dramaturgiyamızın banisi C.Cabbarlının, Qazaxda görkəmli şair və ictimai xadim M.P.Vaqifin, Ordubadda yazıçı M.S.ordubadinin və dünya şöhrətli alim, akademik Y.Məmmədəliyevin xatirə muzeyləri açıldı (Əliyev, 1984).

Azərbaycanda muzey işinə qayğı və diqqət Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Xalqımızın əsrlər ərzində yaratdığı mənəvi sərvətin toplanması, qorunması yolunda Heydər Əliyevin xidmətləri böyük olmuşdur. 1970-ci illərdən etibarən respublikamızda müxtəlif profilli muzeylərin, o cümlədən memorial muzeylərin yaradılması, fəaliyyət göstərən muzeylərin zənginləşdirilməsi bu fikirləri bir daha təsdiq etməyə imkan vermişdir. Azərbaycan ərazisindəki memorial muzeylər Azərbaycan SSR KPMK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1976-cı il iyun tarixli "Dahi ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında" və Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin 1979-cu il 31 oktyabr tarixli qərarına əsasən təşkil edilmişdir. Muzeylərin, o cümlədən, memorial muzeylərin yaradılmasının zəruriliyi və məqsədəuyğunluğu Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin fikri ilə bir daha təsdiqlənir: "Azərbaycan xatirəsini əbədiləşdirməyi vacib olan dahi şəxsiyyətlərlə şöhrətlənmişdir. Gələcək nəsillər onların həyat və yaradıcılığını bilmir. Bu sahədə müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək lazımdır" (Bayramov, 1999: 20).

Bütövlükdə 1970-1980-ci illərdə xalq şairimiz S.Vurğunun, Ü.Hacıbəyovun, yazıçı və ictimai xadim N.Nərimanovun, C.Cabbarlının, Bülbülün və H.Cavidin xatirə muzeyləri fəaliyyətə başladı (Hacıbəyov, 1964: 14).

Memorial muzeylər özünün ilkin vəzifəsini – bu və ya digər yaradıcı şəxsiyyətin mədəni irsinin toplanması, bərpa edilməsi və ekspozisiyalar şəklində xalqa çatdırılması vəzifəsini qismən də olsa, yerinə yetirirlər. Böyük şairimiz Səməd Vurğunun ev muzeyində tamaşaçıların mənəvi tərbiyəsi onun həyat tərzində və yaradıcı fəaliyyətində vətən sevgisi, mənəvi saflıq, milli vətənpərvərlik, fədakarlıq, gözütoxluq və s. keyfiyyətlərin nümayiş etdirilməsinə, bu barədə tamaşaçılar qarşısında əsaslnadırılmış söhbətlər aparılmasına şərait yaratmalıdır.

Görkəmli şair və dramaturqun həyat və yaradıcılığına xas olan beynəlmiləlçilik motivlərini, arxa plana çəkmək və onların yerini milli özünəməxsusluğu tərənnüm edən ekspozisiyalara vermək lazımdır. Bu, muzey əməkdaşının tarix, ictimaiyyət və mədəniyyət sahələrində dərin bilik və xüsusi peşəkarlıq tələb edən çətin, lakin zəruri bir işdir. Memorial muzeylərin iş sahəsi, fəaliyyətinin digər sahələri, başqa mədəni, maarif və təbliğat müəssisələrinin fəaliyyəti ilə qırılmaz əlaqədədir. Belə hərtərəfli, çoxəhatəli və kompleks münasibət kütləvi işin məqsəd və vəzifələrinin reallaşdırılmasını xeyli asanalaşdırır. Muzeylərin təlim-tərbiyə sahəsində fəalliyəti, vətənpərvərlik, milli-mədəni irsə, adət-ənənələrə, həyat tərzinə sədaqət prinsiplərinə əsaslanmaqla, muzeyə gələnlərin müxtəlifliyini nəzərə almağa yönəlmişdir. Digər ideya-təbliğat səciyyəli müəssisələr kimi ev muzeylərinin qarşısında milli mentalitetə milli özünüdərketməyə əsaslanan dünyagörüşünün formalaşdırlması vəzifəsi qoyulur. Respublikamızda ev muzeylərinin səciyyəvi vəzifələrindən biri də muzey mədəniyyətini formalaşdırmaq olmuşdur. Bu muzeylər millətin içərisindən çıxmış ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin istedadına, onların yüksək mənəvi keyfiyyətlərinə-amallara əsaslanaraq, onları eksponatlar vasitəsilə tamaşaçıya nümayiş etdirirlər.

Respublikada memorial muzeylər əlbəttə, digər hadisələrdən təcrid edilmiş şəkildə yaranmamışdır. Respublikanın mədəni həyatı üçün önəmli olan bu hadisə ölkədə 80-ci illərdən başlayaraq həyata keçirilən mədəni inqilabın dalğaları üzərində gəlmişdir. Qeyd edək ki, muzeylər tarixi keçmişimizin öyrənilməsinə, mədəniyyətimizin və ənənələrimizin bərpa edilməsinə xidmət edir. Lakin eyni zamanda etiraf etməliyik ki, tarixi hadisələri müxtəlif mövqelərdən öyrənərək onlara müxtəlif yönümdən qiymət vermək olar. Müasir dövrün ictimai-siyasi və mədəni hadisələri dinamik, dəyişkən olduğundan biz artıq elə hadisələrə birmənalı şəkildə qiymət verməkdən çəkinir, onları dəyərləndirərkən bir sıra yardımçı amilləri nəzərə almalı oluruq. Belə ki, onilliklərlə siyasi sabitlik və əmin-amanlıq diyarı hesab etməyə alışdığımız ölkələri indi dünyanın "qaynar nöqtələri", qonşu, hətta qardaş hesab etdiyimiz xalqları təcavüzkar tərəf kimi qiymətləndirməli oluruq. Respublikada görkəmli ictimai-siyasi, elm və mədəniyyət xadimlərinin xatirə muzeylərinin açılması, muzey quruculuğu işinin yeni və daha yüksək mərhələsi, əhalidə muzey mədəniyyətinin formalaşmasının, əhalinin mənəvi tərbiyəsində muzeylərin fəaliyyətinin düzgün qiymətləndiridiyini göstərən bir amil hesab oluna bilər. Bu yönümdə ciddi islahatlar aparılmalı və bu işə öz ixtisasını dərindən bilən vətənpərvər ruhlu qüvvələr cəlb edilməlidir. Memorial muzeylərin işi respublikamızın müstəqil inkişaf mərhələsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən irəli gələn yeni prinsiplər üzərində qurulmalıdır (Məsimov, 2004).

Xatirə muzeyləri milli mədəni irsimizin təbliğinin mühüm vasitəsi olaraq qalmaqdadır və çox güman ki, müstəqillik yolu ilə irəlilədiyimiz yaxın gələcəkdə bu mühüm rolu qoruyub saxlayacaqdır. Dünya miqyasında, bölgədə və respublikamızda cərəyan edən siyasi, ictimai və mədəni hadisələr "vətən sevgisi", "vətənpərvərlik", "mənəvi tərbiyə" və s. anlaşmaların özünə də yeni, milli mənafelər mövqeyindən yanaşmağı tələb edir. Muzey eksponatları arasında milli mədəniyyətimizi əks etdirən eksponatların say nisbətinin durmadan artmasına çalışmaq lazımdır. Bunun üçün, ümumiyyətlə, əhali ilə, müxtəlif fərdi kolleksiya sahələri ilə və müxtəlif profilli muzeylərlə eksponat mübadiləsi təşkil edilməli, o cümlədən, müxtəlif profilli ixtisaslaşdırılmış muzeylərlə xatirə muzeyləri arasında sıx əməkdaşlıq yaradılmalı, onların işində təkrarlama hallarına yol verilməlidir.

Nəticə

Xatirə muzeylərində nümayiş etdirilən eksponatlar tamaşaçılarda öz xalqının yaradıcı qüdrətinə inam yaratmalı, onun vətən torpağına bağlılığını möhkəmləndirməli, xatirə muzeyinin məxsus olduğu görkəmli şəxsiyyətin nümunəsindən ilhamlanaraq onu yeni-yeni uğurlara ruhlandırmalıdır. Bu gün belə bir inam və ruh yüksəkliyi özünün müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi, mədəni tərəqqi uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan xalqına olduqca zəruridir. Xatirə muzeylərinin məxsus olduğu Azərbaycanın görkəmli ziyalılarının həyat və yaradıcılıq irsi o qədər zəngin və dolğundur ki, onlar respublikanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında o qədər dərin iz buraxmışlar ki, burada hər bir şəraitdə xalqın mənəvi tərbiyəsi üçün gözəl nümunələr əldə etmək olar. Burada vətən sevgisi, millət təəssübkeşliyi, qonşu xalqlarla beynəlmiləl dostluq çağırışları, vətənin tərəqqisi üçün fədakarlıq ideyaları, mənəvi saflıq, doğruluq, səmimiyyət, gözütoxluq, etibarlılıq, ədalət ideyaları bir-birini elə tamamlayır ki, qərəzssiz oxucu və ya tamaşaçı bu irsdən kamillik nümunəsi ola bilir. Burada əsas nailiyyət eksponatları seçərkən, muzey ekspozisiyalarını tərtib edən muzey əməkdaşlarının öhdəsinə düşür. Peşəkar muzey əməkdaşları məqsədyönlü şəkildə bu irsi araşdıraraq günün problemlərinə uyğun olan amilləri aşkar etməli və onlardan tamaşaçıların mənəvi tərbiyəsi işində istifadə etməlidirlər. Bu əməliyyat planlı və məqsədyönlü xarakter daşımalıdır.

Ədəbiyyat

1. Həvilova, F. (2019). Azərbaycanın memorial muzeyləri və mədəni irsimiz. Bakı, 18 s.
2. Haqverdiyev, M. (1922). Muzeylər milli yaddaş saxlancımızdır. Bakı. № 1.
3. Məsimov, S. (2004). Hər muzey bir abidədir. Bakı, 28 s.
4. Allahverdiyeva, A. (1997). Muzeylər mənəvi zənginləşmənin əsas mərkəzi kimi. Bakı, 92 s.
5. Bayramov, A., Məhərrəmova, S. (1999). Muzeylərimiz və milli xüsusuiyyətlərimiz. Mədəni-maarif işi. № 11-2, Bakı, 21 s.
6. Əliyev, X. (1984). Səyyar sərgi M.S.Ordubadinin ev muzeyi. Mədəni-maarif. № 2. Bakı, 14 s.
7. Bayramov, A. (1999). Heydər Əliyev və muzeylərimiz. Bakı.
8. Hacıbəyov, Ü. (1964). Əsərləri, I cild. Bakı.

Göndərilib: 25.02.2024 Qəbul edilib: 11.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/54-58

Dilbər Orucova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
dilber_orucova@mail.ru

BƏDİİ DİSKURSDA DİNİ METAFORALAR

Xülasə

Bədii mətn bədii diskursun əsasını təşkil edir. Bədii nitqin yaranması prosesi digər nitq növləri ilə müqayisədə müəyyən fərqli cəhətə malikdir. Onun yaradıcısı yazıçı və ya şairdir. Bədii diskursda kommunikativ akt spesifik xüsusiyyətə malikdir. Ünsiyyət bir istiqamətlidir. Proses ünvançı → bədii mətn → ünvançı şəklində gedir. Hərəkətdə itkidə ikinci tərəfin iştirakı müşahidə edilmir. Bu baxımdan məsələ bədii mətndə metaforanın işlənməsi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini nəzərdə tutur.Dilçilikdə mətn müxtəlif yollarla izah olunur. Mətn şifahi işarələrin ardıcıllığı hesab olunur. Onun təşkili mətnin tələblərinə cavab verməlidir. Mətnin yazılı təfsiri onun simvolik mahiyyətini əks etdirir. Bununla belə, mətn təkcə işarələr ardıcıllığı deyil, həm də adlandırılmış və adlandırılmış tam bir işarədir.

Açar sözlər: *dini, metafora, bədii, diskurs, ünsiyyət*

Dilber Orujova
Nakhchivan State University
dilber_orucova@mail.ru

Religious metaphors in artistic discourse

Abstract

Artistic text is the basis of artistic discourse. The process of creation of artistic discourse has a certain different aspect compared to other types of discourse. Its creator is a writer or poet. In the artistic discourse, the communicative act has a specific feature. Communication is unidirectional. The process goes in the form of addressee → literary text → addressee. The second party's participation in the loss in action is not observed. From this point of view, the issue involves learning the features of metaphor development in the literary text.In linguistics, the text is explained in different ways. Text is considered a sequence of verbal signs. Its organization should meet the requirements of textuality. The written interpretation of the text reflects its symbolic nature. However, a text is not only a sequence of signs, but also a complete sign, the named and named.

Keywords: *religious, metaphor, artistic ,discourse, communication*

Giriş

Bədii mətn yazısının, yaxud müəllifin yaratdığı mətndir. Müəllif bədii əsərdə gerçəklik hadisələrindən bəhs edir və ya özü nəyisə uydurur və onu gerçəklik hadisəsi kimi təqdim etməyə çalışır. Bədii mətndəki ruhi və hissi qavrama məhsulu müəllifin təsəvvür və düşüncəsinə əsaslanır, assosiativ olaraq dini, eləcə də mifoloji diskursa istiqamətlənir. Bədii diskurs qavrama, dərketmə prosesində formalaşan estetik dəyərli kommunikativ istiqamətlənmiş verbal əsərdir. Bədii mətn oxucu üçün yazılır və onun qavrama qabiliyyətinə köklənir. Bədii mətnin adresatı oxucudur. Belə mətnlər müxtəlif mövzularda qələmə alına bilər. Dini mövzularda yazılmış bədii əsərləri bədii dini diskurslar hesab etmək mümkündür.

Bədi mətndə dini metaforların işlənməsi də adresatın bu mətni obrazlı dərk etməsinin spesifik açarını təşkil edir. Mətnlərin müxtəlif tiplərə bölünməsi, bu tiplərdən hər birinin özünün spesifik xüsusiyyətlərin mövcudluğu ayrı-ayrı mətn qrupları, o cümlədən də bədii mətn üçün müəyyən struktur-semantik normalar sistemi əmələ gətirir. Qəbul edilmiş normalar mətnin düzgünlüyünü pozmağa mane olur, onu müəyyən çərçivəyə salır. Bununla belə, bədii mətn üçün norma

hüdudlarını aşma səciyyəvidir və bu, söyləmlərin təşkilinin xarakterinə təsir göstərir. Dini mətnlərlə dini mövzulu bədii mətn fərqli anlayışlardır. Mətndə metaforanın işlənməsi bilavasitə bədii mətnin, ümumiyyətlə mətnin janr fərqlərindən asılı deyildir. Təbii ki, dini metaforalar daha çox dini mövzulu mətnlərdə aşkara çıxır.

Müasir elmdə konseptual və ya koqnitiv metafor məsələsi qoyulur. Konseptual metaforlar müəyyən konsept əsasında qruplaşır. İnsan dərketmə prosesində real predmet və hadisələrin özləri ilə deyil, onları adlandıran, təmsil edən dil işarələri ilə düşünür və mühakimə yürüdür. Mətn daxilində işlənən dini leksika və dini terminlər oxucudan dinlə bağlı müəyyən fon bilikləri tələb edir.

Bədii mətndə estetik spesifiklik mövcuddur və bu cəhət bədii mətnin əsas fərqləndirici əlamətidir. Təbii ki, başqa tipli mətnlərdə – publisistik, elmi və s. mətnlərdə də estetik dəyər vardır. Bədii mətnin dili digər tipli mətnlərin dilindən obrazlılığı, ifadəliliyi, emosionallığı və ekspressivliyi ilə seçilir.

Janr ümumi məzmun və forma əlamətlərinə görə birləşmiş əsərlər qrupudur. Roman, hekayə, povest, poema, komediya, şeir və s. fərqli janrlara aiddir. Ədəbiyyatşünaslıqda ədəbi növ anlayışından da istifadə olunur. Ədəbi növ janrdan geniş anlayışdır. Məsələn, roman bədii ədəbiyyat növü, romanın müxtəlif növləri (detektiv, tarixi, psixoloji roman, roman-pritça, roman-antiutopiya və s.) janrlar sayılır.

Nəzm və nəsr əsərlərinin kompozisiyaları arasındakı fərqlər əsərin hissələrə bölünməsinin daxili əsasları zəminindədir. Nəzmə daxili təşkilolma xasdır. Tematik kompozisiya problemi ilə bağlı tema, motiv, süjet kimi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli anlayışların nəzərdən keçirilməsi məqsədə uyğundur. Lirik əsərin linqvistik təhlili zamanı kompozisiya, eləcə də bəzi vasitələrin mətnyaratma rolu, mövzunun inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Poetik mətnlərdə məcazlardan, o cümlədən metaforlardan geniş istifadə edilir. Tema və motiv belə semantik vahidlərdir. Bədi əsər yalnız informasiya daşımır, o, söz materialının xüsusi təşkilinə görə oxucuya estetik təsir göstərir.

Mətni üslubi xüsusiyyətlərinə görə tiplərə ayırma zamanı müvafiq üslubda istifadə olunan mətn növlərinin adlarından istifadə olunur. Məsələn reportaj, müsahibə, xəbər mətnləri publisistik üsluba aid mətnlərdir. Mətnə kommunikativ aktın vahidi kimi yanaşıldıqda isə onun tiplərinin təyin edilməsi üçün danışan və dinləyənə görə mətnin funksiyası, forması əsas götürülür. Təsnifat zamanı seçilən meyarlar sırasında mətnin informativliyi, funksionallığı, struktur-semiotik və kommunikativlik xüsusiyyətləri ön plana çəkilir. Ümumiyyətlə, mətnlərin təsnifi məsələsinə ən azı dörd istiqamətdən yanaşmaq mümkündür. Birinci istiqamət mətnlərin funksional tipologiyasıdır. Bu zaman mətnin sosial funksiyası və işlənmə sahələri meyar kimi çıxış edir. İkinci istiqamət mətnin quruluşuna görə təsnifidir. Bu zaman mətni təşkil edən daxili elementlər meyarın əsasında durur. Üçüncü istiqamət üslubi təsniflə bağlıdır və burada da işlənmə sferası, mətnin hansı sahəyə aidliyi vacib element kimi götürülür. Nəhayət, dördüncü istiqamət mətnin kommunikativ xüsusiyyətlər üzrə təsnifini əhatə edir. Mətnin əsas təsnifat bölgülərində onun mövzu və məzmuna görə, mətnin ekstra və intra mətn fərqləndirici əlamətlərinə görə (yazılı-şifahi, spontan, qeyri-spontan, monoloji və dialoji, monoadresatlı və poliadresatlı və s.), mətndaxili əlamətlərə görə (mətn strukturunun qurulma qanunauyğunluğu), ekstramətn amillərinə (real kommunikasiya amilləri) bölgüsündən danışılır.

Lirikada hadisələrin özünün təsvirindən çox onların müəllifə təsirinin oyatdığı duyğu və hisslərdən bəhs olunur. Burada müəllifin daxili aləmi, yaşantıları, təəssüratı, ürək çırpıntıları qələmə alınır. Lirikanın əsasında müəllifin yaşadığı hiss və duyğular durur. Dramaturgiyada predmet fəaliyyətdə təsvir olunur. Oxucu və ya tamaşaçı baş verən hadisələri seyr edir. Müəllifin nitqi remarkalarda, personajların replikalarında adda-budda səslənir. Beləliklə, epik növ hadisələr, qəhrəmanların taleyi, onların hərəkətləri və işləri nəql olunur, baş verənlərin zahiri tərəfləri təsvir edilir. Burada personajların hiss və duyğuları da onların təzahür tərəfindən nəql edilir. Müəllif baş verən hadisələrə birbaşa münasibət bildirmək imkanına malikdir. Dramda hadisə, qəhrəmanlar arasındakı münasibət səhnədə təsvir olunur. Müəllif münasibətinin birbaşa ifadəsi remarkalar şəklində reallaşdırılır.

Metaforik quruluşlar mahiyyətlərinə görə implikativ olub obyektlərin emosional-ekspressiv qavranmasının, eləcə də dil vahidlərinə yaradıcı yanaşmanın məhsuludur. Yaradıcı yanaşma hadisələrin bədiiləşdirilməsi prosesi üçün səciyyəvidir. Gerçəkliyin metaforik dərkinə olan tələb insan təbiəti ilə də sıx bağlıdır. Yaradıcılıq prosesində insan öz tarixi təcrübəsinə əsaslanmaqla yeni anlayışları, obyekt və predmetləri təhlil edir, onların bu və ya digər dərəcədə oxşar predmet və hadisələrlə müqayisəsinə çalışır, başqa şəkildə adlandırır. Bədii yaradıcılıq yeni obrazlar təqdim etməyə meyillidir. Metafora insan biliklərinin, müşahidələrinin artmasına və nizama salınmasına kömək edir, gerçəklik obyektlərinin perseptiv təsəvvürü, həmçinin bu obyektlər arasındakı əlaqələrin yeni baxış bucağından tədqiqatını reallaşdırır.

Bədii mətndə metafora ekspressiya yaratmağın başlıca vasitəsidir. Psixolinqvistik kateqoriya kimi metafora implisit mətn mənalarının aşkara çıxmasına yardımçı olur, bədii mətnin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir.

Bədii yaradıcılığın əsasında gerçəkliyin dərk edilmə və qiymətləndirilmə səviyyəsində tədqiqatı durur. Yazıçı gerçəkliyi özünəməxsus, spesifik şəkildə dərk edir, onu qiymətləndirir və oxucuya təqdim edir. Müəllif real hadisələri gördüyü və qavradığı şəkildə özünün münasibəti, həmçinin niyyəti süzgəcindən keçirir, estetik məzmunla zənginləşdirir, obrazlı dillə, bədii ifadə vasitələri ilə qismən, yaxud tam dəyişdirilmiş şəkildə ya öz, ya da personajlarının dilindən nəql edir.

Mətnin adlandıranı maddi, onun adlandırılanı idealdır (Cherneyko, 2017: 128). Adlandırılan dərk və təsəvvür olunur. Mətnin dərk olunması birmənalı deyildir, subyektiv səciyyə daşıyır, oxucudan asılıdır.

Mətnin kommunikativ səciyyəsi özünü müxtəlif formalarda göstərir. Kommunikasiya həmişə adresantla adresat arasında gedir. Fərqlilik adresant və adresatın dəyişməsi ilə bağlıdır. Mətn özü adresant, oxucu adresat ola bildiyi kimi, ünsiyyət auditoriya ilə mədəni ənənələr arasında reallaşma imkanına malik olur. Mətn, xüsusən bədii mətn oxucunun özünün özü ilə ünsiyyətinə çevrilir. Bu cəhətlər həm mətndən, onun məzmunundan, təsirindən, həm də oxucudan asılılığa malikdir. Bu və ya digər mətn, xüsusən də bədii mətn adlandırana görə qapalı, adlandırılana görə sonsuzdur. Adlandırılan oxucunun təcrübə və bilikləri ilə təyin olunur (Cherneyko, 2012: 7-8).

Metafora müxtəlif janrlı bədii mətnlərdə işlədilir. Metaforanın janr yaratma funksiyasından V.K.Xarçenko bəhs etmişdir (Xarçenko, 1991: 21-24). Metaforanın müxtəlif janrlı bədii əsərlərdə istifadə olunması onun janr yaratma vasitəsi kimi qəbul edilməsinə, fikrimizcə, əsas vermir. Çünki bədii janr bu janrda yazılmış əsərdə metaforun işlədilib-işlədilməməsindən asılı olamayaraq mövcuddur. Janrın təyini zamanı metafor fərqləndirici əlamət rolunu oynamır. Ümumiyyətlə, metaforanın, o cümlədən dini metaforların funksiyalarını müəyyənləşdirmək metaforlaşmanın ümumi prinsipinə əsaslanmağı tələb edir.

M.Bleyk metaforlaşmanın ümumi prinsipini özünün interaksional nəzəriyyəsində şərh etmişdir. Onun fikrinə görə, metaforlaşma prosesində dörd element iştirak edir. Birinci element metaforun fokusudur. Metaforun fokusu təkrar adlandırma ilə düzəldilmiş nominativ vahiddir. Təkrar nominasiya vahidinin mənasında dəyişmə baş verir. Yəni o, ilkin mənasından fərqlənir.

Metaforlaşma zamanı müşahidə edilən ikinci element metafora çərçivəsidir. Metafora çərçivəsi təkrar nominasiya vahidinin ilkin mənasında dəyişmə yaradan kontekstdir. Kontekst yeni mənanı eksplisiləşdirir.

Metaforlaşma mexanizminin üçüncü elementi əsas subyektdir. Əsas subyekt müəyyən xassələri, keyfiyyətləri öz üzərinə götürən adlandırılandır. Metafor çərçivəsində adlandırılan adətən olmur. Metaforlaşma mexanizminin dördüncü elementi ikinci dərəcəli subyekt adlandırılır. Bu subyekt adlandırılan haqqında assosiativ məlumat yaradandır (Blek, 1990). Metaforlaşma mexanizminə bu şəkildə yanaşdıqda metaforun əsas xüsusiyyəti onun ikiplanlılığı kimi aşkara çıxır. Yəni metafor iki subyektə eyni zamanda aid ola bilir. Haqqında söhbət gedənin xassəsi onun adlandırılacağının xassəsi prizmasından aydınlaşır.

Dini anlayışlar mənəviyyat sahəsinə aid olduğuna və sakral səciyyə daşıdığına görə, onların adlandırılması, eləcə də mənalandırılmasında, verballaşdırılmasında çətinliklər ortaya çıxır. Məlumdur ki, mənəvi təcrübənin mürəkkəb konseptual sahə kimi verballaşdırılmasının müxtəlif, o

cümlədən də linqvistik məhdudiyyətləri vardır. Bu baxımdan, din konseptinin sözlərlə təsvirində, izahında nominativ vahidlərin çatışmazlığı ilə qarşılaşmaq olur (Stepanov, 2001: 454). Bununla belə, dini diskurslara və bədii mətndə dini anlayışların şərhinə istinadla demək olar ki, dini anlayışların verilməsi üçün istifadə olunan sözlərin semantik imkanlarının məhdudluğunu adların və predikatların köməyi ilə aradan qaldırmaq mümkündür (Karasik, 2004: 126). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixi təcrübə diskursda forma və məzmun arasındakı asimmetrikliyi tarazlaşdırmağa zəmin yaradır. Belə tarazlaşdırma xüsusi linqvokoqnitiv əməliyyatlar hesabına mümkünləşir. Konseptual metaforun aktuallaşması nəticəsində yaranan təkrar, predikatlar sahəsi qeyri-predmet mahiyyəti amlayışları müşahidə olunan və beləliklə, dərk olunan xassələr şamil etmək mümkünləşir.

Metaforik predikatların az olmayan bir qismi mücərrəd dini anlayışları fiziki predmet və hadisələrlə oxşarlıqlar əsasında səciyyələndirə bilir. Bu, metaforlaşmanın əsasında iki bilik strukturunun qarşılıqlı təsir prosesinin durmasına istinad edən konseptual metafora nəzəriyyəsi ilə izahını tapır. Qeyd edilən iki bilik strukturundan birincisi mənbə sahəsi, digəri isə hədəf sahəsi adlandırılır (Lakoff, 2004: 78). İnsanın ətraf mühitlə qarşılıqlı təsir prosesində olması nəticəsində formalaşmış metaforik inikas əsasında mənbə sahəsinin elementləri ona, yəni insana az aydın olan hədəf sahəsinə proyeksiyalanır. Ünsiyyət iştirakçısının dünya haqqında biliyinin əsas mənbəyi onun ilkin fiziki təcrübəsi olduğundan dərk edilən gerçəkliyin kateqoriallaşdırılması bu təcrübə ilə şərtlənən sadə obrazlar vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Dini metaforlar konseptual köçürmələr əsasında yaradılır. T.Y.Litvinenko dini diskursda metafor adlı tədqiqatında bu məsələni öyrənmişdir. O, metaforlaşmanın işıq mənbə sahəsi ilə bir sıra konseptləri metafora yaratdığını göstərmiş, müxtəlif metaforik modelləri müəyyənləşdirmişdir. Din-işıqdır, Allah işıqdır, həyat yoldur, din görməkdir, din canlı varlıqdır, Allah kömək edəndir, Allah ruzi verəndir kimi modellər sahəsinə aid vahidin konseptual köçürülməsi üzrə dini metaforların yaradılmasında geniş tətbiq olunması bu tədqiqat işində nümunələr əsasında şərhini tapmışdır (Litvinenko, 2015). Qeyd etmək lazımdır ki, bədii diskursda bu modellər əsasında formalaşan metaforlar daha çox işlədilir. Eyni zamanda fərqli metaforik modellər də bədii diskurslarda aşkara çıxır. Ümumiyyətlə, belə konseptual metafor modelləri çoxdur və onların mümkün formalarını qabaqcadan təyin etmək çətindir.

*"He'll take it," the old man said aloud. "***God help him** *to take it."*

He did not take it though. He was gone and the old man felt nothing.

"He can't have gone," he said. "Christ knows he can't have gone. He's making a turn. - Ağzı nədir yeməsin, – qoca qışqırdı, – Allah özü onun ruzisini yetirib... Amma deyəsən balıq tilova gəlmədi, yan keçdi. Tilov ipi daha tərpənmirdi. Qoca heç nə başa düşmədi. – Gedə bilməz, Həzrət İsa özü onu getməyə qoymaz (Aşıq Ələsgər, 2014)**.**

God help him – Allah ona kömək edir.

Yer üzündə nə varsa, hamısını sizin üçün yaradan, sonra səmaya üz tutaraq onu yeddi qat göy halında düzəldib nizama salan Odur (Allahdır)! O, hər şeyi biləndir (10).

Cahan vəhşi zülmü ilə qovrulub yanır. İnsan -vəhşi əvəzlənməsi metaforadır. Onun dini metafora olması, insanın Allahın onları yaratdığı məqsədi yerinə yetirməyib vəhşət zülmü yaratması ilə təsdiqini tapır. İnsan Allahından üz çevirdikdə şeytana qulluq edir, onun yanında olur, onunla təkbətək qalır (Shmid, 2003). Nümunədə qoca balıqçı üzünü Allaha tutmuş, Allahdan kömək diləyir. Ona görə də balığın tilovdakı yemdən əl çəkəcəyinə inanmır. Balığın yemi udması Allahın köməyi ilə ifadəsini tapır. Konseptual metafora təsviri metafora şəklində yaradılmışdır. Nə insan, nə də heyvan Allahın əmrindən çıxa bilməz (*Christ knows he can't have gone. He's making a turn).* Bibliyada ifadəsini tapan metaforik obrazlar çoxdur. Bu metaforalar sonradan ingilis ədəbiyyatında bu və ya başqa şəkildə yer almışdır. Ümumiyyətlə, ingilisbədii ədəbiyyatında, xüsusən poeziyada dini-mifoloji varlıqların metaforlaşması geniş yayılmış hadisədir. Bundan əlavə, cənnət və cəhənnəm dini məkani metafor kimi işləkliyi ilə seçilir (Kul'gavova, 2014).

Nəticə

Bədii diskursda dini metaforların işlədilməsi zamanı emosional-ekspressiv təsir güclənir. Dini sakrallıq metaforun effektivliyini artırır. Metaforlar bədii ədəbiyyatın üslubi xüsusiyyətlərindən biridir. Onun mətnyaratma funksiyası izah və şərhi, əlavə cümlələrlə açıqlanması ilə bağlılığa malikdir.

Ədəbiyyat

1. Cherneyko, L.O. (2017). Kak rozhdayetsya smysl. Smyslovaya struktura khudozhestvennogo teksta i lingvisticheskiye printsipy yeye modeli. Moskva: Gnozis, 208 s.
2. Cherneyko, L.O. (2012). Asimmetrichnyy yazykovoy znak v rechi: k voprosu ovzaimodeystvii smyslov v raznykh usloviyakh ikh realizatsii. Vestnik MGU. Ser. 9. Filologiya. M., № 2, s.7-40.
3. Xarçenko, B.K. (1991). Funktsii metafory. Voronezh: Izd-vo VGU, 88 s., s.21-24.
4. Blek, M. (1990). Metafora. Teoriya metafory. Moskva, s.153-172.
5. Stefanowitsch, A. Corpusbased approaches to metaphor and metonymy. Corpus-based approaches to metaphor and metonymy.
6. Karasik, V.I. (1999). Religioznyy diskurs. YAzykovaya lichnost': problemy lingvokul'turologii i funktsional'noy semantiki. Volgograd: Peremena, s.5-19.
7. Lakoff, Dzh. (2011). Zhenshchina, ogon' i opasnyye veshchi. Chto kategorii yazyka govoryat nam o myshlenii. Moskva: Gnozis, 512 s.
8. Litvinenko, T.Ye. (2015). Metafora v religioznom diskurse. Vestnik MGLU. Vyp. 5(716). Moskva: MGLU, s.79-89.
9. Aşıq Ələsgər. (2014). Ələsgər "Can" deməklə candan can əskik olmaz .... Bakı: Kitab Klubu, 320 s.
10. Heminquey, E. Qoca və dəniz//www.vivo-book.com1_ERNEST HEMİNQUEY QOCA_VƏ_ DENİZ
11. Shmid, V. (2003). Narratologiya. M.: YAzyki slavyanskoy kul'tury, 312 s.
12. Kul'gavova, L.V. (2014). Znacheniye slova v individual'noy kartine mira. Kognitivnyy analiz slova. M.: LENAND, s.153-195.

Göndərilib: 29.01.2024 Qəbul edilib: 18.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/59-63

Səadət Əliyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
eliyevaseadet@gmail.com

İCTİMAİYYƏTLƏ ƏLAQƏLƏR STRATEGİYA KİMİ

Xülasə

İctimaiyyətlə əlaqələr işi həm dövlət idarəetmə orqanlarının, həm də özəl qurumların ictimaiyyətlə mükəmməl əlaqə qurmaq vasitəsi ilə sağlam inkişafı və məqsədlərinə çatması və dolayısı ilə də dövlətin iqtisadi inkişafı üçün mühüm şərtlərindən biridir.

Hökumət strukturlarının mətbuat xidmətlərinin ən əsas vəzifələrindən biri ictimai rəyi məlumatlandırmaqda ən təsirli vasitə olan mətbuatla təmsil etdiyi qurum arasında yaxşı münasibət yaratmaqdır. Ən təsirli vasitə olan mətbuatı yaxşı istifadə edə bilmək üçün onu yaxşı tanımaq və öyrənmək lazımdır. Mətbuatla əlaqələr üzrə mütəxəssis, təmsil etdiyi qurumla bağlı məlumatların KİV-ə sürətli, doğru və dəqiq şəkildə verilməsini təmin etməli və media ilə işlədiyi müəssisə arasında olan əlaqələri qarşılıqlı etimad və anlayış çərçivəsində qurmalı və inkişaf etdirməlidir. Yalnış məlumat verən mətbuat xidməti əməkdaşı zaman keçdikcə medianın ona qarşı olan inamını itirir və sonra onun verdiyi düzgün məlumata da etimad göstərilmir.

İctimaiyyətlə əlaqələr zamanı diqqət etməli vacib məqamlar dürüst olmaq, əlaqə qurulacaq şəxsi doğru seçmək, mətbuata öz işini görmək üçün mövcud imkanları yaratmaq, reallaşması imkansız olan tələbləri irəli sürməmək, maraq kəsb edən xəbərləri vermək və məlumatı mətbuatdan gizlətməmək. İctimaiyyətlə əlaqələr işinin ölkəmizdə inkişafı birinci növbədə ölkəmizdə demokratiyanın inkişafından, o cümlədən insan hüquqlarına və insanların düşüncələrinə verilən əhəmiyyətin artmasından asılıdır.

Saadat Aliyeva
Nakhchivan State University
eliyevaseadet@gmail.com

Public relations as a strategy

Abstract

Public relations are one of the most important requirements for governmental authorities and private institutions to achieve their healthy development and long-term goals through excellent communication with the public.

One of the most important tasks of government structures is to create a bridge of good intentions between the press and the institution it represents as the most effective means of clarifying public opinion. To be able to make good use of the press, which is the most effective tool, you need to get to know and learn it well.

A press relations expert should ensure that information about the organization is provided quickly, accurately, and abundantly to the press and that the relationship between the press and the organization is established and developed within the framework of mutual beliefs and understanding. A press service colleague who gave false information lost faith in the press and then ignored the correct information he provided. These are some of the most important aspects of communication. To be honest, to choose the person to be contacted, to create existing opportunities for the press to do their job, not to make demands that are impossible to realize, to give news of interest, and not to hide information from the press. The development of public relations in our country depends primarily on the development of democracy in our country, including the growing importance of human rights and people's thinking.

Giriş

Ayvi Ledbetter Li ictimaiyyətlə əlaqələr işinin qurucusu sayılır. Çoxillik karyerası dövründə bir çox iri şirkətləri təmsil edən Li ikitərəfli kommunikasiyanı konseptuallaşdırmasına görə xüsusi dəyərləndirsə də, bəziləri onun ictimaiyyət tərəfindən bəyənilməyən işlə -şirkətlərin adından daha çox təbliğat işi ilə məşğul olduğunu iddia edirdilər.

İctimaiyyətlə əlaqələr sənayeləşmə nəticəsində meydana çıxan bir prosesdir və fəaliyyət sahəsidir. Onun tarixinin əslində Qədim Misir, Roma, Yunanıstan və hətta Qədim Hindistanda başlandığını iddia edənlər olsa da, ancaq ictimaiyyətlə əlaqələr işi əsl inkişafını müasir dövrümüzdə yaşamışdır. Buna baxmayaraq ictimaiyyətlə əlaqələr işi əslində müasir dövrümüzdə aid bir yenilikdir. Bunun səbəbi isə dövlət və özəl qurumların hədəf kütlə ilə yaxşı əlaqələr qurmaq və onlara yaxınlaşmaq arzusudur (Cəfərov, 2003).

Müasir dövrdə idarə edənlər və idarə olunanlar arasında olan uçurumlar artıq yox olmaq üzrədir. İdarə edənlər artıq xalqla birgə olmağa üstünlük verir. İdarə olunanlar da öz növbəsində qanunların onlara verdiyi hüquq və azadlıqlardan istifadə etmək istəyirlər.

İctimaiyyətlə əlaqələr ikihissəli, bundan da artıq, üçhissəli-uzunmüddətli kampaniyaya hesablanan üç fəaliyyət istiqamətli olurlar. Bunlara təşviqat, müəssisənin imicinin idarə olunması və böhranlı vəziyyətlərdə idarəçilik daxildir.

İctimaiyyətlə əlaqələr KİV-in məhsuldar xəbər istehsalçısıdır. İctimaiyyətlə əlaqələr sənayesi genişdir və inkişaf etməkdədir. Fəaliyyətinin genişliyinə baxmayaraq, ictimaiyyətlə əlaqələrin funksiyaları, əsasən, pərdəarxasında yerinə yetirilir. Səmərəli təşkil olunmuş PR işi ictimai birliyi, həmrəyliyi gücləndirir. Reklam və xəbərlə qarışıq salınsa da, PR əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir (Con Vivian, 2021).

Böyük qruplarla, təşkilatlarla kommunikasiya, əsasən, KİV-dən asılıdır. İctimaiyyətlə əlaqələr departamentinin əməkdaşları müxbirlərin sorğularına cavablar verir, konfranslar təşkil edir, press-relizlər hazırlayır və tez-tez müəssisənin sözçüsü kimi xidmət göstərirlər.

İctimaiyyətlə əlaqələr termini bir qədər stiqmatik olaraq qəbul edilir, ancaq alternativ adların hər biri bu işi dəqiqliklə ifadə etmək üçün qeyri-adekvat hesab olunur. Strateji kommunikasiya və inteqrasiya olunmuş marketinq kimi ifadələr ictimaiyyətlə əlaqələrin reklamla qarışıq salınmasına gətirib çıxarır və yaxşı PR-in dialoq xarakterini nəzərdən qaçırır (Əlaəddin, 1997).

İctimaiyyətlə əlaqələrin mövcud rolu.

"İctimaiyyətlə əlaqələr" ingilis dilindən "public relations" termininin tərcüməsidir. PR-ın (bundan sonra "ictimaiyyətlə əlaqələr" yerinə onun ingilis dilindəki abbreviaturası olan PR-dan istifadə olunacaq) nə olduğu barədə ilkin rəyi 1948-ci ilin fevralında İngiltərədə yaranan İctimaiyyətlə əlaqələr institutunun (IPR) qəbul etdiyi tərifdən yaratmaq olar:

"PR — təşkilatla ictimaiyyət arasında qarşılıqlı anlaşma, mehriban (xoş) münasibətlərin qurulması və saxlanılmasına yönəlmiş planlaşdırılan davamlı səylərdir". Bu tərifdən sonra məlum olur ki, PR-ın əsas məqsədi təşkilatla ictimaiyyət arasında "qarşılıqlı anlaşma və xoş münasibətlərin" yaradılması və saxlanılmasıdır. Başqa bir tərifə nəzər salsaq, bir qədər də irəli getmiş olarıq. Tanınmış ingilis PR-meni Sem Blekə görə "PR — həqiqət və tam məlumatlandırmaya əsaslanan qarşılıqlı anlaşma vasitəsilə ahəngliyə nail olma elmi və sənətidir". Yəni, PR təkcə bu iki subyekt arasında olan münasibətləri deyil, ümumiyyətlə, ünsiyyəti mümkün olan subyektlərin münasibətlərini əhatə edir. Bura iki və ya daha çox şəxs, formal və qeyri-formal qruplar, təşkilatlar arasında, eləcə də bu qrup və təşkilatların daxilində mövcud münasibətlər daxil edilir (Aydəmir, 1998).

1978-ci ilin 11 avqust tarixində 30-dan çox milli və regional assosiasiya nümayəndələrinin Birinci Ümumdünya Assambleyasında qəbul etdikləri tərifdə isə PR-ın elmi araşdırmalarla sıx bağlı olduğunu görmək olar: "PR praktikası — tendensiyaların təhlili, onların mümkün nəticələrinin qabaqcadan hesablanması, təşkilat rəhbərliyinə məsləhətlərin verilməsi və təşkilat, həmçinin ictimaiyyətin maraqlarına xidmət edən, əvvəlcədən planlaşdırılmış fəaliyyət proqramının həyata keçirilməsinə imkan yaradan incəsənət və sosial elmdir". Rusiyalı müəllif A.B.Zverintsevin "Kommunikativ menecment" kitabında biz ilk dəfə PR-ın başqa adı — kommunikativ menecment

termini ilə rastlaşırıq: "PR — təşkilat daxilində, eləcə də təşkilatla onun ətraf mühiti arasında səmərəli ünsiyyətin qurulmasına yönələn professional fəaliyyətdir". Moskva Dövlət Universitetinin 1995-ci ildə nəşr etdiyi Yeni Əcnəbi Sözlər Lüğətində PR-la ictimai rəyin qarşılıqlı əlaqələrinə rast gəlirik:

"PR — müəssisənin (idarənin, firmanın) daha uğurlu fəaliyyət göstərməsi və nüfuzunun yüksəlməsi naminə ictimai rəyin təşkil olunmasıdır. Müxtəlif yollarla, əsasən isə, KİV vasitəsilə həyata keçirilir. PR — bütöv cəmiyyət maraqları naminə dövlət (idarəedici), ictimai strukturlar və vətəndaşlar arasında qarşılıqlı münasibətlər sənətidir".

"PR — təşkilatla onun uğuru və ya uğursuzluğu asılı olan kütlə arasında qarşılıqlı faydalı münasibətləri quran və qoruyan menecment funksiyasıdır". "PR Menecmentin hissəsi kimi planlaşdırılmış daimi iş həyata keçirir (Bally, 1958).

- Təşkilatın ictimaiyyətlə əlaqələri ilə məşğul olur.
- Təşkilatın daxilində və xaricində şüur, fikir, münasibətlər və davranışın monitorinqini həyata keçirir.
- Cəmiyyətə siyasətin, prosedur və hərəkətlərin təsirini təhlil edir.
- Təşkilatın yaşayış tərzi ictimaiyyətin maraqları ilə ziddiyyət təşkil etdikdə siyasət elementlərini, prosedur və hərəkətləri yeniləşdirir.
- Təşkilat və ictimaiyyətlə qarşılıqlı asılılığı olan yeni siyasi fənlər, prosedur və hərəkətlərin tətbiqinə dair məsləhətlər verir.
- Təşkilatla ictimaiyyət arasında ikitərəfli münasibətlər qurur və qoruyur.
- Təşkilat daxili və xaricində fikirlərdə, münasibətlərdə və davranışda xüsusi dəyişikliklər həyata keçirir.
- Təşkilatla ictimaiyyət arasında yeni və ya mövcud münasibətlərə təsir edir".

İctimaiyyətlə əlaqələr elə bir peşədir ki, burada təşkilatla ictimaiyyət arasında qarşılıqlı faydalı əlaqələrin inkişafı təsvir edilir. PR agentlikləri təşkilatlara, investorlara, müştərilərə, analitiklərə və digər önəmli tərəfdaşlara özlərinin cəmiyyətin gözündə görmək istədikləri imiclərini ictimaiyyətə təqdim etməkdə də köməklik göstərir. PR firmaları ödənişli reklam və marketinqdən fərqli olaraq, ictimai maraq və xəbər yükü daşıyan kampaniyalar hazırlayıb aparır.

PR agentliklər işlərini səhnəarxasında gördüyü üçün əksər vaxtlarda onların fəaliyyəti görünməz olur (Metin, 1997).

Təbiət etibarilə müxtəlifliyi baxımından PR üzrə mütəxəssislərin nə etdiyini hərtərəfli təsvir etmək çətindir. Lakin ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə mütəxəssislər, əsasən, təşkilatla əsas maraqlı tərəflər arasında əlaqələrin qurulmasına çalışır ki, bu da nəticə etibarilə sosial rifaha fikir birliyi (yekdillik) vasitəsilə kömək edir. Bu kommunikasiya isə daha çox KİV vasitəsilə həyata keçirilir.

İctimaiyyətlə əlaqələr insanları dialoq vasitəsilə müəyyyən qənaət və baxışlara və ya əlverişli imicə inandırmağa çalışır. Onlar nəyisə deməkdən çox, ikitərəfli kommunikasiyadan istifadə edirlər. Alimlər bu əlaqəni daha çox dialoq nəzəriyyəsi adlandırırlar. Həmin nəzəriyyə tərəfdarları düşünürlər ki, əsl dialoq həqiqi fikir birliyinə gətirib çıxara bilər.

Maykl Kent və Morin Teylor dialoq nəzəriyyəsinin fəaliyyətində beş əsas xüsusiyyəti ümumiləşdirib.

Qarşılıqlılıq-təşkilat və onun ictimaiyyəti bir-birinə sıx bağlıdır, çünki əsas maraqlı tərəflər olmadan hər hansı təşkilat və quruluş mövcud ola bilməz. Bu baxımdan əməkdaşlıq hər kəsə bərabər şərait yaradılmaqla qarşılıqlı surətdə reallaşdırılmalıdır.

Yaxınlıq-səmimi kommunikasiya üçün təşkilat və onun auditoriyası arasındakı ünsiyyətdə spontonluq olmalıdır (Black, 1972).

Empatiya-təşkilatlar hətta fikir müxtəlifliyi olduqda belə ictimaiyyətin fikirlərini və mövqeyini dəstəkləməli, onların baxışlarının mühümlüyünü təsdiqləməlidir.

Risk-o zaman mümkün olur ki, dialoq nəzəriyyəsi fərdlərlə və ictimaiyyətlə onların şərtlərinə görə qarşılıqlı əlaqəyə, həssas olmaq, gözlənilməz nəticələr qarşısında atılan addım, qarşılqlı istək olduqda baş verir.

Öhdəçilik. Bir təşkilat ictimaiyyətlə qarşılıqlı əlaqələri anlamağa çalışmalıdır. Bu təşkilat üçün asan bir proses olmamasına baxmayaraq, amma müəssisə bu prosesə hazır olmalıdır.

İctimaiyyətlə əlaqələr ictimai məsələlərlə bağlı informasiya və fikir mübadiləsini təşviq etməklə güclü və canlı demokratik cəmiyyət qurmaq imkanına malikdir. İctimaiyyətlə əlaqələri həyata keçirənlər işlərini ən yaxşı şəkildə qurarkən aşağıdakı məqamlara diqqəti çəkirlər.

-Konkret təşkilatın maraqlarının ictimaiyyətə ictimai dialoqu genişləndirən və zənginləşdirən üsulla çatdırılması;

-Cəmiyyətdəki qurumlar arasında ictimaiyyətin xeyrinə olan qarşılıqlı tənzimləyici vasitələrin axtarılması;

-Rəqabət maraqları arasında yerləşdirmə işlərini həyata keçirməklə, zorakılıq ehtimalı və planlaşdırılmamış hərəkətləri azaltmaq yolu ilə cəmiyyət üçün təhlükəsizlik mexanizminin yaradılması;

İctimaiyyətlə əlaqələrin funksiyaları yaratmaq, yetişdirmək və xilaskar obrazı formalaşdırmaqdan ibarətdir (Jefkins, 1995).

İctimaiyyətlə əlaqələrdə etik həssaslıq ictimaiyyətlə açıq, dürüst dialoq tərəfdarı olan nəzəriyyəçilər tərəfindən yaradılır. Etika ilə bağlı müzakirə və akkreditasiyalarda məqsəd ictimaiyyətlə əlaqələr işini inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

İctimaiyyətlə əlaqələr mənşə etibarilə tanıtım vasitəsi olsa da, müvəkkillik vasitəsi kimi də inkişaf edib. Bura ictimai-siyasi müzakirələrdə hökumət liderləri ilə lobbiçilik və ictimai fikri hərəkətə gətirmək də daxildir.

İctimaiyyətlə əlaqələr və reklamda -oxşar və fərqli məqamlar.

İctimaiyyətlə əlaqələr istər çap, istər TV və radioyayım, istərsə də rəqəmsal çatdırılma kütləvi kommunkasiyanın bütün informasiya vasitələri sayəsində hər kəs üçün əlçatandır. İctimaiyyətlə əlaqələr və reklama tez-tez sinonim kimi baxırlar. İctimaiyyətlə əlaqələr və reklam təcrübədə qarışıq salınsa da, təməl fərqləri bilmədən onları anlaya bilmərik.

İctimaiyyətlə əlaqələrin məqsədi tədricən rəğbət qazanmaqdan ibarətdir. Reklamın əsas hədəfi isə qısa zamanda satış əldə etməkdir. Digər tərəfdən isə ictimaiyyətlə əlaqələr rəğbət hissi yaratmaqla uğur qazanır. Reklam işi hər hansı bir fərd və ya qurum tərəfindən fikir, mal yaxud da xidmətlərin qeyri-fərdi təqdimatı və tanıdılmasıdır. Reklam işinin məqsədi, müəyyən bir zaman çərçivəsində, müəyyən olunmuş hədəf kütlə ilə ünsiyyətin təmin olunmasıdır. Reklam hər hansı bir mal və ya xidmətin satışını artırmaq məqsədini güdür. Hədəf kütləsi sadəcə müştərilər və yaxud da gələcək potensial müştəriləri əhatə edir. Məhsul və xidmətlər haqqında məlumatlar yayır (Nuri, 1990).

İctimaiyyətlə əlaqələr isə qurum və ya şəxsin ictimaiyyət arasında prestijini yüksəltmək, ictimaiyyətin dəstək və inamını qazanmaq və bunu davam etdirmək məqsədi daşıyır. Birbaşa olaraq məhsul və xidmət satmaq məqsədi güdmür. Hədəf kütləsi qurumun bütün ictimai rəyini əhatə edir. Qurum haqqında xəbər xarakteri daşıyan məlumatları telekommunikasiya qurumları vasitəsilə ödənişsiz işıqlandırmaq üçün fəaliyyət göstərir. İctimaiyyətlə əlaqələr dialoq ənənəsində inandırıcı bir fəaliyyət sahəsidir. Reklam sahələri isə dialoqa söykənmir. Reklamın məqsədi isə dialoq yox, ticarətdir. Bu baxımdan reklam ismarıcları qarşı tərəfi razılığa gətirmək üçün kifayət edəcək məlumatı təqdim etməklə hansısa qərarı qəbul etməyə təhrik edir. Bunun əksinə olaraq, ictimaiyyətlə əlaqələr dolğun məlumat verməklə inandırmağa can atır.

Yaxşı idarə edilən təşkilatların bir çoxunda ictimaiyyətlə əlaqələr yuxarı idarəetmə funksiyasına malikdir. Təşkilatın siyasətini müəyyənləşdirən şəxslər geniş tərkibdəki qurucular və ya ictimaiyyəti əhatə edən ictimaiyyətlə əlaqələr şurası ilə əməkdaşlıq etmək istəyirlər. Onlar qarşılıqlı fayda əldə etmək məqsədilə PR ofisinin nümayəndələrindən fəaliyyət istiqamətlərini planlaşdırmaqda kömək etmələrini istəyirlər. Reklam isə bunun əksinə olaraq, təşkilati siyasətə töhfə vermir. İstər PR, istərsə də reklam şirkətləri ismarıclarını yaymaq üçün daha geniş auditoriyası olan KİV-dən istifadə edir. Ancaq hər biri bunu fərqli formada təqdim edir. Reklam alınan media zamanında və məkanında görünür. Reklamçılar yerləşdirdikləri ismarıcları nəzarətdə saxlayırlar. Bütün bu proseslərdən sonra onlar zamanı və məkanı ödəniş etməklə alırlar. Əksər PR

ismarıcları isə informasiya bolluğu içindən seçiləcəyi və kütləvi auditoriyaya çatdıralacağı ümidilə xəbər xidmətləri və bloqçular kimi KİV qurumlarına ötürülür (DƏRS 10, 2002).

Nəticə

İctimaiyyətlə əlaqələr yeni yaranan bir sahə kimi peşəkar təkamül və yenidənqurmalar vasitəsilə yaranıb. Bir çoxları "PR" termininin şübhəli və önəmsiz bir söz kimi işləndiyinin şahidi olub. Bu sahənin limicini yenidən bərpa etmək üçün ictimaiyyətlə əlaqələr sektorunda "İctimai işlər", "ictimai məlumat" kimi saysız alternativ adlardan istifadə edilib. Tədricən korporasiya kommunikasiyası, müəssisə kommunikasiyası və siyasi kommunikasiya kimi daha uyğun adlardan istifadə olunub və unudulub. Nəhayət, bu gün də öz ənənəvi adıyla "ictimaiyyətlə əlaqələr" termini istifadə olunub. PR sahəsində hazırda istifadə olunan ifadə strateji kommunikasiyadır. Bu termin isə əksərən kampaniya və məlumatlardan istifadə edərək KİV vasitəsilə uzunmüddətli təşkilati məqsədlərə nail olmaq kimi izah edilir.

Strateji kommunikasiyanın dayanıqlı gücə malik olub-olmayacağı isə gələcəkdə görünəcək. Bunun bir çatışmazlığı odur ki, bu ənənəvi ictimaiyyətlə əlaqələr ikiyönlü dialoq hədəfinə malik deyil. "Strateji kommunikasiya" termini lazım olan təsviri əks etdirmir. Bu termindən ictimaiyyətlə əlaqələrdən fərqli olaraq, daha çox birtərəfli kommunikasiyadan ibarət reklamdan da istifadə olunur.

İctimaiyyətlə əlaqələr mövzusu müasir dövrümüzdə dünyanın ən əhəmiyyətli məsələləri sırasına daxil olmuşdur. İctimai əlaqələrin təşkili və idarə olunması bu günün demokratik inkişaf, plüralizm, sosial dövlət prinsipləri mövqeyindən çıxış etmiş, hər bir dövlətdə, eyni zamanda ölkə daxilində fəaliyyət göstərən dövlət qurumları və təşkilatların fəaliyyətində aktual bir problem olaraq qarşıya çıxır.

İctimaiyyətlə əlaqələr işi bir idarəetmə sahəsi kimi Azərbaycanda istiqlaliyyət əldə olunduqdan sonra tətbiq olunmağa başlanmışdır. İctimaiyyətlə əlaqələrdən də bir idarəetmə sahəsi olaraq Azərbaycanda ilk tətbiq edən qurumlar ölkəmizdə fəaliyyətə başlayan xarici şirkətlər, xüsusilə də beynəlxalq neft şirkətləri olmuşdur. Müstəqilliyini qazandıqdan sonra ölkəmiz demokratik və sərbəst bazar iqtisadiyyatı sisteminə daxil olduğu bir zamanda Azərbaycan, onun dövlət idarəetmə qurumları və ökəmizdə fəaliyyət göstərən yerli və xarici şirkətlər üçün ictimaiyyətlə əlaqələrin təşkili və idarə olunması çox mühüm vacib məsələyə çevrilmişdir. Respublikamızda demokratik prinsiplərin inkişafı, ictimaiyyətin fikirlərinə verilən əhəmiyyətin artması və şirkətlərin əhali arasında imiclərini yüksəkdə tutmaq üçün göstərdikləri fəaliyyət və sərf etdikləri maddi resurslar ictimaiyyətlə əlaqələr anlayışının və idarəetmə sahəsinin Azərbaycanda da önəmini artırmışdır və artırmağa davam edir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, C. (2003). Mətbuat xidməti əməkdaşının stolüstü kitabı. Beynəlxalq münasibətlər klubu. Bakı.
2. Con Vivian. (2021). Kütləvi kommunikasiya mediası Tear press.
3. Əlaəddin, A. (1997). İctimaiyyətlə əlaqələr. İstanbul: Mətbəsi istiqaməti. Dekabr.
4. Aydəmir, O. (1998). İctimaiyyətlə əlaqələr vasitəsi kimi sponsorluq. İstanbul: Epsilon nəşriyyatı.
5. Bally, B. (1958). Life study of consumer expenditures, Second edition, New York Time İnc.
6. Metin, İ. (1997). Halkla ilişkiler, İsparta: Der yayınları.
7. Black, S. (1972). The role of public relations in management, London: Pitman.
8. Jefkins, F. (1995). Public relations techniques, Second edition, Oxford: Butterwirth-Heinmann.
9. Nuri, T. (1990). Halkla ilişkiler. Ankara: Qazi universiteti mətbəəsi.
10. Dərs 10. (2002). "İctimaiyyətlə əlaqələr". "İstanbul Universiteti açıq və distant təhsil. fakültəsi". "İctimaiyyətlə əlaqələr və media". İstanbul.

Göndərilib: 12.02.2024 Qəbul edilib: 06.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/64-67

Aynurə Hümmətli
Cəlilabad rayon Göytəpə şəhər V.Mürsəlov
adına 1 nömrəli tam orta məktəb
hummetli.a1984@gmail.com

TƏRBİYƏ VƏ PEDOQOJİ USTALIQ

Xülasə

Tərbiyə və pedaqoji ustalığa dair münasibətlər qədim zamanlardan indiyədək davam edir. Hələ vaxt ilə K. D. Uşinski " İnsan tərbiyənin predmetidir" əsərində yazmışdır ki,əgər sizə deyirlərsə ki, tərbiyənin məqsədi insanı xoşbəxt etməkdir. (K.D.Uşinski "Seçilmiş pedaqoji əsərləri" Bakı.1953)

Uzun illər ərzində məqsədlər harmonik inkişaf etmiş, özündə mənəvi zənginliyi, əxlaqi təmizliyi və fiziki kamilliyi əks etdirən insan idealı mövqeyindən nəzərdən keçirilmişdir. Şübhəsiz ki, bu mövqeyə tərbiyənin ideal məqsədi kimi baxmaq lazımdır. Lakin, belə məqsədin vahid bir variant kimi seçilməsi tərbiyəvi işin praktik nəticəsinin qarşıya qoyulmuş məqsəddən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsinə gətirib çıxarır.

Tərbiyəvi tədbirləri şagirdlərin yaş səviyyəsinə, qarşıya qoyulmuş məqsədin tələblərinə uyğun seçə bilmək, tərbiyə işləri zamanı şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri düzgün təşkil etmək, tərbiyə nəzəriyyəsini bilmək şagirdləri müxtəlif fəaliyyət növlərinə və ictimai işlərə qatmaq bu bacarıqlara yiyələnmək bütövlükdə pedaqoji ustalığın səviyyəsini qaldırır.

Açar sözlər: *tərbiyə, pedaqoji ustalıq, predmet, əxlaqi təmizlik və mənəvi zənginlik*

Aynura Hummatli
Jalilabad district Goytepe city
Secondary school № 1 named after V. Mursalov
hummetli.a1984@gmail.com

Education and pedagogical skills

Abstract

Relationships about education and pedagogical mastery continue from ancient times to the present. At the same time, K.D. Ushinsky wrote in his work "The subject of human education" that if you are told that the purpose of education is to make people happy.

For many years, the goals have been considered from the standpoint of a harmoniously developed human ideal that reflects spiritual richness, moral purity and physical perfection. Without a doubt, this position shpuld be seen as the ideal goal of education. However, choosing such a goal as a single option leads to a significant difference in the practical result of the educational work from the set goal.

To be able to choose educational measures in accordance with the age level of students and the requirements of the set goal, to properly orqanize interaction and relations between students during education work, to know the theory of education, to involve students in various types of activities and social work, mastering these skills raises the level of pedagogical mastery as a whole.

Keywords: *education, pedagogical mastery, subject, moral purity and spiritual wealth*

Giriş

Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət kimi inkiş edərək milli xüsusiyyətlərini saxlamaqla dünyaya inteqrasiya edir. Tərbiyə və pedaqoji ustalıq sahəsində həyata keçirilən islahatlar imkan verir deyək ki, inkişaf etmiş ölkələrlə səsləşən işlərimizdə var. Azərbaycan Respublikasının demokratik, hüquqi, sivil bir dövlət kimi inkişafını şərtləndirən amillərdən biri də təhsil

müəssisələrində pedaqoji ustaliq və tərbiyəvi iş sisteminin düzgün qurulmasıdır. Çünki demokratik ruhlu gənclər məhz məktəbdəki düzgün təlim və tərbiyə prosesinin nəticəsində formalaşır.

Digər tərəfdən təhsil sisteminin inkişaf tendensiyası və pedaqoji ustalıq sahəsində novator müəllimlərin iş üsullarına dair toplanmış faydalı təcrübələr, pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri daima sistemləşmə, ümumiləşmə və təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşməsini tələb edir. Bu problemlərin həllində tərbiyyə və pedaqoji ustalıq anlayışının gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur və bütövlükdə təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

Pedaqoji prosesdə nəzərdə tutulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan verən, elmi əsaslar üzərində qurulmuş, məkan və zaman çərçivəsində proqnozlaşdırılmış tərbiyə və pedaqoji ustalıq prosesin bütün komponentlərinin birgə fəaliyyət sistemidir.

Tərbiyə bəşər yaranandan mövcud olmuş, tarix boyu inkişaf edərək bu günümüzə qədər gəlib çıxmışdır.

Şəxsiyyətin təşəkkül tapıb formalaşmasında digər amillərlə yanaşı tərbiyə prosesinin müstəsna dərəcədə böyük rolu vardır. Peyğəmbərimiz Həzrəti Məhəmməd (s.ə.) əleyhissəlam buyururdu ki, “Tərbiyə valideynin öz övladına verdiyi ən böyük hədiyyədir” (Abbasov, Əlizadə, 2000: 77).

Hər bir şəxs – istər yaşlı, istərsə də cavan, yaxud uşaq olsun –daim tərbiyəyə möhtacdır. İngilis filosofu Con Lokk “tərbiyə hər şeyə qadirdir”-deyir və göstərirdi ki, insanlar arasında fərqləri də tərbiyəyaradır (Kazımov, 1996: 65).

İnsanların bir-biriylə ünsiyyəti, qarşılıqlı münasibətləri, yaşayış uğrunda mübarizəsi prosesində birgə fəaliyyət göstərməyin zəruriliyi tərbiyənin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Mürəkkəb proses olan təybiyə insanın hətta doğulmamışdan ana bətnindən başlayaraq formalaşmasında mühüm rol oynayır. İnsan doğulandan onu son mənzilə qədər müşayiət edən tərbiyə prosesi məzmun və xüsusiyyətlərinə görə rəngarəng olduğu kimi, üsullarına görədə müxtəlifdir. Bu mənada tərbiyə insanı ömrü boyu müşayiət edir.

Hər ölkənin özünəməxsus tərbiyəvi üsulları, müxtəlif əməli fəaliyyətləri və hər xalqın öz adət-ənənəsinə uyğun tərbiyə forması vardır. Bizim xalqımıza xas olan təybiyə üsulları zəngindir və bütün mərhələlərdə bu üsullardan istifadə etməklə cəmiyyətimiz üçün layiqli vətəndaşlar tərbiyə edə bilərik. Ü.Hacıbəyov demişdir: “Tərbiyənin məqsədi elmi, saf əxlaqlı, xalqın mənafeyini öz şəxsi mənzfeyindən üstün tutan, öz əməyi və fəaliyyəti ilə vətəninə xidmət etməyi özünə borc bilən, mübariz və sədaqətli şəxslər yetişdirmək (Orucova, 2006: 76).

Tərbiyə prosesinin mürəkkəb çətinliyi hamıya məlumdur, lakin onun uğurlu həllini tapmaq, bu çoxsahəli və təzadlı fəaliyyətin əsl ustası olmaq hamıya nəsib olmur. Buna yalnız bütün varlığı ilə bağlı olan masum uşaqları, özünün tədris etdiyi fənni və həmin fənni tədris etməyi sevən insanlar nail ola bilirlər. Aqillərin dediyi kimi, təlim-tərbiyə prosesi ilk baxışda son dərəcə asan, aydın görünür, hamıya tanış gəlir. Adam onunla nəzəri və əməli cəhətdən az tanış olduqca, bir o qədər aydın, asan və sadə görünür.

Əsl həqiqətdə isə bu işi bacaran müəllimlər məktəbdə yüksək nüfuz sahibinə çevrilirlər. Fikrimizcə müəllim nüfuzunun yaranması və formalaşmasına bir sıra amillər təsir göstərir.

1. Müəllim nüfuzu üçün zəruri sayılan təhsillilik və öz fənnini gözəl bilmək, yüksək pedaqoji ustalığa yiyələnmək həssas şagird diqqətindən əsla yayınmır. Müəllimin işindəki müsbət və mənfi cəhətlər haqqında şagirdlərdə aydın, həm də silinməz təsəvvür yaranır. Təlim –tərbiyə işlərinin müvəffəqiyyəti də məhz bu münasibətlərəsasında formalaşıb inkişaf edir.

2. Pedaqoji nüfuzun yaranmasına təsir edən amillərdən biridə məktəbdə səmimi və işgüzar mühitin olmasıdır. Pedaqoji ustalıq müəllimin nüfuzunu yüksəltdiyi kimi, təlim-tərbiyə işlərinin keyfiyyətinə də müsbət təsir göstərir.

3. Pedaqoji ustalıq həm də təlim prosesinindüzgün təşkilində özünü biruzə verir. Daha doğrusu, təlim zamanı fəallaşdırma probleminin həlli pedaqoji ustalığın mühüm komponentinə çevrilir. Belə ki, usta müəllim təlim prosesinin bütün həlqələrində, şagirdlərin nəzəri və praktik fəaliyyətində onların fəallıq və müstəqilliyini təmin edən təkmilləşdirilmiş üsulların və təlimin təşkili formalarının tətbiqinə nail olur.

Pedaqoji prosesin fəallaşdırılması ideyası fikrimizcə ilk təlim-tərbiyə işlərinin məqsədyönlü, planauyğun şəkildə həyata keçirildiyi zamanlardan qabaqcıl müəllimlərin pedaqoji ustalığı kimi meydana gəlmişdir. Qədim Çin filosofu, dövlət xadimi və pedaqoqu Konfusi (551-479) təlim prosesinin fəallığı təlimdən təfəkkürün vahidliyində və qırılmaz əlaqəsində görürdü. Konfutsiyə görə öyrənmək və fikirləşmək –bu bihudə məşğələdir. Yaxud fikirləşmək, lakin öyrənməmək-bu zəruridir. Təlimin keyfiyyəti bütövlüklə müəllimdən asılıdır (Əliyev, 1993: 100).

İnsanlığın ağıllı və şüurlu fəaliyyəti sahəsinə aid olan tərbiyə işi tarixi proses olduğundan cəmiyyətin inkişaf ahənginə uyğun olaraq daimi dəyişir, təkmilləşir və inkişaf edir. Bütün canlılara xas olan yeni mühitə instintik uyğunlaşmadan fərqli olaraq insanların yeni sosial, iqtisadi, ictimai, tarixi şəraitə uyğunlaşması tərbiyə işinin şüurlu, məqsəd yönlü xarakterə malik olması ilə bağlıdır.

Tərbiyə və pedaqoji ustalığa yiyələnməyin yolları və vəsaitləri haqqında da xalq pedaqogikasında da fikirlər çoxdur. Onlarla tanışlıq göstərir ki, zəhmət adamları əqli tərbiyə işində daha çox məhz nağıl və izah etmək, müsahibə aparmaq, əyani göstərmək üsullarından, eləcə də tapmacalardan, dastan, atalar sözü, mahnı və s. vasitələrdən bol-bol istifadə etmişlər. Burada həm də ailə tərbiyəsi məsələləri, uşağın yaş dövrləri, təlim-tərbiyəni hansı yaşdan başlamağın məqsədəuyğunluğu haqqında da çox qiymətli fikirlərə rast gəlinir (Əhmədov, 2001: 46).

Müəllim-şagird münasibəti bir növ pedaqoji ustalığın keyfiyyət meyyarı göstəricisi hesab olunur. Ona görə də ustad müəllimlər, çoxsahəli, geniş mənalı, perspektivli, tale yüklü pedaqoji fəaliyyətlərinə vurğunluqla yanaşır, ustalığın daima təkmilləşdirir.

Müasir dövrdə tərbiyənin və pedaqoji ustalığın real məqsədi- şagirdin fərdi qabiliyyəti və istedadı əsasında hərtərəfli inkişaf etdirməsidir. Respublikamız irəliyə doğru inkişaf etdikcə, əlverişli şərait yarandıqca tərbiyənin real məqsədindən perspektiv ideal məqsədinə keçid tam gerçəkliyə çevriləcəkdir. Hazırda məktəblər şəbəkəsinin genişləndirilməsi, xüsusi istedadı olan uşaqların aşkara çıxarılması və onların qabiliyyətlərinin hərtərəfli inkişafı üçün münasib şəraitin yaradılması kimi bir çox tədbirlər bu həqiqəti bir daha təsdiq edir (Uşinski, 1953).

Tərbiyə və pedaqoji ustalığın əsas məqsəd dövlət təhsil standartlarına uyğun biliyə, bacarığa, praktik hazırlığa, mütərəqqi dünyagörüşünə malik olan, xalqının milli, mənəvi, mədəni dəyərlərinə və bəşəri dəyərlərə dərindən yiyələnən, Azərbaycan xalqının azadlıq amalına və demokratiya ənənələrinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvər, müstəqil və yaradıcı düşünən şəxsiyyət tərbiyyə etməkdən ibarətdir.

Pedaqoji ustalıq səviyyəsinə yüksəlmiş müəllim bilir ki, düzgün münasibətdə her şeyin zərgər dəqiqliyi ilə ölçülməsi, “qızıl orta xətt” prinsipinə üstünlük verilməlidir. Dahi N.Gəncəvinin dediyi kimi” Bir inci saflığı varsa da suda, artıq içiləndə dərd verir o da” (Gəncəvi, 1981: 110).

Pedaqoji ustalığın formalaşması müəllimin əxlaqi səviyyəsi, bu sahədə onun əldə etdiyi təcrübədən çox asılıdır. Məktəb illərində bu prosesə təkcə müəllimlər rəhbərlik etmir, ona valideynlər və uşaq kollektivləri də istinad edir. Bununla belə uşaqların formalaşmasına təsir göstərən sistemlər o qədər müxtəlifdir ki, müəllim gərək şagirdlərin şüuruna müsbət təsir edən hərəkətləri möhkəmlətməyə çalışsın. Müsbət keyfiyyətlərinin adətə çevrilməsinə nail olsun.

Təcrübə zamanı müəllim şüurlu surətdə elə situasiya yaratmalıdır ki, şagird həmin tələb olunan tərzdə davranmağa , hərəkət etməyə məcbur olsun. Məhz burada pedaqoji ustalıq müəllimin əxlaq-etik hərəkəti ilə qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlayır. Pedaqoji ustalığı ilə fərqlənən müəllim bu situasiyani o dərəcədə məharətlə həyati təsvir edir ki, uşaq yalnız arzu olunan əxlaqi təcrübəni düzgün yerinə yetirir (Pedaqogika, 1993: 218).

Nəticə

Pedaqoji ustalığın təkmilləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyan gənc müəllim öz peşəsinin psixoloji, social, fəlsəfi, əxlaqi əlamətlərinə xüsusi diqqət yetirməlidir.

O, məktəbə yenicə qədəm qoymuş 6-7 yaşlı körpələri bəzən yerli, bəzən yersiz ola biləcək suallarınz cavab verməyi özü üçün artıq yük saymamalı, onlara səbrlə, təmkinlə, qayğıkeşliklə, inandırıcı cavab verməyə çalışmalıdır. Şagirdlərin müraciətinə cavab verməyib biganəlik göstərdikdə müəllim-şagird münasibəti pozulur və uşaqlarla tərbiyəçi arasında soyuqluğun, yadlığın

yaranmasına səbəb olur. Belə uşaqları yavaş-yavaş məktəbin mədəni-kütləvi tədbirlərində yüngül işləri görməyə cəlb etmək lazımdır. İşin nəticəsi çox uğurlu olur. Şagird təlimdə də xeyli irəliləyir.

Pedaqoji ustalığı ilə şagirdlərin qəlbinə, ağlına hakim olmuş müəllimlər şagirdlərin idealına çevrilirlər. Məhz ona görə də digər uğurlar da, özlərini şam kimi əridib onların həyat yoluna nur saçmış xeyirxah müəllimlərin də payı olduğu böyük səmimiyyətlə etiraf edirlər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A., Əlizadə, H. (2000). Pedaqogika. Bakı.
2. Kazımov, (1996). Pedaqogika. Bakı.
3. Orucova, S. (2006). Ü.Hacıbəyovun pedaqoji görüşləri. Bakı.
4. Əliyev, H. (1998). Pedaqoji ustalığın əsasları. Bakı.
5. Əhmədov, H. (2001). Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı.
6. Uşinski, K.D. (1953). Seçilmiş pedaqoji əsərlər. Bakı.
7. Gəncəvi, N. (1981). Sirlər xəzinəsi. Bakı.
8. Pedaqogika. (1993). Bakı. Maarif.

Göndərilib: 08.01.2024 Qəbul edilib: 01.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/68-75

Tural Quliyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
turalquliyev2001@gmail.com

İQTİSADİ SİSTEMLƏRDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK ANLAYIŞI VƏ ONUN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

İqtisadi sabitlik ölkə iqtisadiyyatını müəyyən etmək üçün istifadə olunan inflyasiya dərəcəsi, faiz dərəcəsi, valyuta məzənnəsi, daxili və xarici ticarət balansları, iqtisadi artım, borclanma, resurs təchizatı və təklif xərcləri, işsizlik, adambaşına milli gəlir, istifadədə olan göstəricilər kimi müəyyən edilir. Qeyri-müəyyənlik istilahı isə baş vermə ehtimalı bilinməyən və ya hesablanması mümkün olmayan nəticələrlə bağlı vəziyyətləri təsvir edən bir anlayışdır. Bu mənada qeyri-müəyyənlik zərər və ya qazancla nəticələnəcək hərəkət və ya hərəkətsizliyin nəticələrinin ehtimallarının hesablana bilmədiyi vəziyyətlərə aiddir. İqtisadiyyatda demək olar ki, bütün iqtisadi hadisələrdə qeyri-müəyyənlik halları mövcuddur. İqtisadi orqanlar iqtisadi siyasət tədbirləri görərkən, gördüyü tədbirlərin iqtisadiyyata hansı nəticələr verəcəyinə əmin deyillər. Şirkət müəyyən bir investisiya layihəsində pulunu riskə atdıqda, edilən qiymətləndirməyə baxmayaraq, bu investisiyanın gələcək nəticələri ilə bağlı iqtisadi qeyri-müəyyənlik hiss edir.

Məqalədə iqtisadi sistemlərdə qeyri-müəyyənlik anlayışı və onun qiymətləndirilməsi barədə məlumat verilmişdir. İqtisadiyyatda qeyri-müəyyənlik bütün nəzəri inkişaflara baxmayaraq hələ də müzakirə olunan bir anlayış olaraq yerini qoruyur. Qeyri-müəyyənliyin bu qədər müzakirə olunmasının səbəbi mücərrəd iqtisadi düşüncədə qeyri-müəyyənlik anlayışının malik olduğu semantik meyarların konseptuallaşdırılmaması deyil, qeyri-müəyyənlik anlayışı ilə bağlı konsensusun əldə olunmamasıdır. Qeyri-müəyyənliklə bağlı konsensusun olmaması bu anlayışla bağlı müxtəlif yanaşmaların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: *qeyri-müəyyənlik, risklərin idarə edilməsi, maliyyə bazarı, dəyişkənliyin artması, nizamsızlıq, iqtisadi qərarlar*

Tural Guliyev
Azerbaijan State University of Economics
master student
turalguliyev2001@gmail.com

Concept of uncertainty in economic systems and its evaluation

Abstract

Economic stability is defined as the inflation rate, interest rate, exchange rate, domestic and foreign trade balances, economic growth, borrowing, resource supply and supply costs, unemployment, per capita national income, and indicators used to determine the country's economy. The term uncertainty is a concept that describes situations with outcomes that are not known or cannot be calculated. In this sense, uncertainty refers to situations where the probabilities of action or inaction resulting in loss or gain cannot be calculated. In the economy, there are cases of uncertainty in almost all economic events. When economic authorities take economic policy measures, they are not sure what results the measures they take will have on the economy. When a company puts its money at risk in a certain investment project, it feels economic uncertainty about the future results of this investment, despite the valuation made.

The article provides information on the concept of uncertainty in economic systems and its assessment. Uncertainty in economics is still a debated concept despite all the theoretical

developments. The reason that uncertainty is discussed so much is not the lack of conceptualization of the semantic criteria of the concept of uncertainty in abstract economic thought, but the lack of consensus on the concept of uncertainty. The lack of consensus on uncertainty has led to the emergence of different approaches to this concept.

Keywords: *uncertainty, risk management, financial market, increased volatility, irregularity, economic decisions*

Giriş

Qeyri-müəyyənlik fəlsəfə, statistika, iqtisadiyyat, maliyyə, sığorta, psixologiya və sosiologiyada rast gəlinən anlayışdır. Qeyri-müəyyənlik o deməkdir ki, hadisə və ya qərarın nəticəsi əvvəlcədən dəqiq bilinmir. Başqa sözlə, qeyri-müəyyənlik hər hansı bir hadisə və ya qərarın birdən çox mümkün nəticəsi olduqda yaranır. İqtisadiyyatda qeyri-müəyyənlik gələcək qazanc və itkilər kimi iqtisadi şərtlərin paylanma diapazonu və statusu ilə bağlı qeyri-müəyyənliyə aiddir. Qeyri-müəyyənlik iqtisadiyyatda da mühüm elementdir. Qeyri-müəyyənliyin iqtisadi kateqoriyasının əhəmiyyəti onun yerinə yetirdiyi funksiyalarda aşkar olunur. Əsas problem olmaqla qeyri-müəyyənlik "inzibati prosesin mahiyyətidir" (Tompson, 1967: 159). Təşkilati ardıcıllıqdan yayınma qeyri-müəyyənliyi artırır, nizamın və onun harmoniyasının qorunması isə idarəetmə resurslarının mövcudluğunu tələb edir. Qeyri-müəyyənlik kateqoriyası təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial həyatın hər hansı digər aspektini əhatə edən çox mürəkkəb bir hadisədir. Qeyri-müəyyənliyin mənbələrini və onun sosial həyatda yerinə yetirdiyi funksiyaları təhlil edərək, qeyri-müəyyənliyin xüsusi iqtisadi kateqoriya olduğunu iddia etmək olar.

Qeyri-müəyyənlik risk, davamlılıq, təhlükəsizlik və sabitlik kimi hadisələrin izahını təşkil edir. O, eyni zamanda onun mahiyyətinin və mahiyyətinin dərk edilməsində, qavranılmasında və zahirən düzgün təfsirində çoxlu qeyri-müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik çalarını təcəssüm etdirir. Müxtəlif dövrlərdə yerli və xarici nəşrlərin təhlili bu kateqoriyanın universal və müəyyən dərəcədə tam tərifinin nəinki olmamalı, hətta mövcud ola da bilməyəcəyi ilə bağlı fərziyyəmizi təsdiq etdi. Təsəvvür etmək çətindir ki, qeyri-müəyyənlik şərti olaraq müəyyən edilmiş və dəqiq konseptual məzmuna malikdir. Əksinə, qeyri-müəyyənlik, hətta öz tərifində belə, qeyri-müəyyən qalmalı və tam başa düşülməməlidir.

Əsas mövzu.

Biznes mühitinin qeyri-müəyyənliyi müasir iqtisadiyyatın əsas xarakterik xüsusiyyətidir və hər bir iqtisadi fəaliyyət subyektinin səmərəliliyinə və inkişaf perspektivlərinə əsas təsir göstərir. Qeyri-müəyyənlik transformasiya proseslərinin inkişafı fonunda yaranır və qloballaşmanın və iqtisadiyyatın regionallaşmasının ziddiyyətli təsirinin dünya tendensiyaları, istehlakçıların əhval-ruhiyyəsinin uyğunsuzluğu və sahibkarların mənfəət dinamikası və s. ilə əlaqədardır. "Qeyri-müəyyənlik bazar iştirakçılarının, menecerlərin, ev təsərrüfatlarının və siyasətçilərin şüurunda gələcək imkanları özündə cəmləşdirən geniş anlayışdır. Bu həm də makro və mikro hadisələrdən tutmuş qeyri-iqtisadi hadisələrə qədər geniş spektri əhatə edən bir anlayışdır" (Bloom, 2014: 153). Yüksək səviyyədə siyasi risk, iqtisadi sabitliyin olmaması, mövcud qanunvericiliyin tez-tez dəyişməsi və çatışmazlıqları, korrupsiyanı artıran inzibati maneələr və iqtisadiyyatın kölgə sektoru sahibkardan diqqətli və diqqətlə düşünülmüş qərarlar, dəqiq və çevik qərarlar tələb edir.

Cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatının bütün sahələrinə sıx inteqrasiya olunmuş bazarların sabitliyini pozan amillərin təsirinin azaldılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Beləliklə, iqtisadi sistemin səmərəli fəaliyyəti istehlak malları, kapital, qiymətli kağızlar, investisiya resursları və işçi qüvvəsi bazarlarının ahəngdar fəaliyyətini təmin edir. Müvafiq olaraq, mənzil tikintisi ilə bağlı risklər təkcə mənfəətin azalması ilə deyil, həm inşaatçının şirkəti, həm də mənzil tikintisi və satışı prosesinə xidmət edən əlaqəli sənayelərdə (banklar, sığorta şirkətləri və s.) bir çox şirkətlər üçün əhəmiyyətli itkilərlə təhdid edir. Eyni zamanda, mənzil problemini həll etmək üçün fiziki şəxs tərəfindən mənzil alması, mənzilə sahiblik hüququnu itirmək riski və onun alınması üçün əhəmiyyətli əlavə xərclərlə əlaqələndirilir. Bu baxımdan iqtisad elmi üçün iqtisadi sistemin müxtəlif iyerarxik səviyyələrində qeyri-müəyyənliyin təsirinin öyrənilməsi, o cümlədən mənzil bazarının

səmərəli fəaliyyətinə təsir göstərən risklərin öyrənilməsi vəzifəsi olduqca aktuallaşır. Ümumiyyətlə, risk termini gələcəkdə nə olacağını proqnozlaşdırmaq üçün keçmiş məlumatlar istifadə edildikdə istifadə olunur. Digər tərəfdən, nə baş verəcəyini belə təxmin edə bilmədikdə, qeyri-müəyyənlik termini istifadə olunur.

Qeyri-müəyyənliyin tətbiqi yeni iqtisadi tədqiqat sahəsi yaratmış və risklərin idarə edilməsi nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Qeyri-müəyyənlik dünyanın, hətta daha çox insan cəmiyyətinin mahiyyətidir, fiziki dünyanın nizamsızlığının ifadəsi və insan həyatının təsadüfiliyinin mənbəyidir. İnsan cəmiyyətində resursların bölüşdürülməsi fəaliyyətini öyrənən iqtisadi nəzəriyyələr də bu mahiyyəti tam tanımalı, qeyri-müəyyənlikdən başlamalı və bütün tədqiqatları qeyri-müəyyənlik kontekstində aparmalıdır. Geniş mənada qeyri-müəyyənlik nizamsızlıqdır. “İqtisadi qeyri-müəyyənlik iqtisadiyyatın gələcək vəziyyəti ilə bağlı az məlumat və ya məlumatsızlıq mühitdir” (Pul siyasəti, 2012: 10).

İqtisadi qeyri-müəyyənliyi iqtisadi vəziyyətin çoxşaxəli inkişafı şəraitində təsərrüfat subyektləri arasında münasibətlərin müəyyən vəziyyəti kimi müəyyən edir, bu barədə ətraflı məlumat yoxdur. İqtisadi qərarlar nəzəriyyəsində risk və qeyri-müəyyənlik anlayışları fərqləndirilir. Qeyri-müəyyənlik, qərar qəbul edən şəxsin bir fəaliyyətin nəticəsini proqnozlaşdıra bilmədiyi bir vəziyyət kimi müəyyən edilir, çünki müxtəlif gələcək inkişaflara əsaslanan çoxsaylı mümkün nəticələr mövcuddur.

Nəzəri baxımdan, yüksək qeyri-müəyyənliyin mənfi iqtisadi təsirlərə malik olduğundan şübhələnmək üçün müxtəlif səbəblər var. Əsas təsir kanalları diqqətlilik, maliyyələşdirmə üçün daha yüksək risk mükafatları və ehtiyat reaksiyalarıdır. Diqqət xüsusilə ciddi səhv qərar vermə riski olan geri dönməz, daha böyük investisiya və istehlak xərclərindən əvvəl baş verə bilər. Daha yüksək qeyri-müəyyənlik ilə, daha çox məlumatın daha gec vaxtda əldə olunacağını güman etmək olarsa, gözləmənin dəyəri artır. Bundan sonra qərarı təxirə salmağın mənası var.

Bundan əlavə, banklar və maliyyə bazarı oyunçuları qeyri-müəyyənlik artdıqca daha yüksək risk mükafatları alacaqlar. Bu şəkildə maliyyələşmə daha bahalı olur, bu da investisiyaları və istehlak xərclərini azaldır. “Hal-hazırda, qeyri-müəyyənlik və iqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində kommersiya bankları təsir göstərən təhlükələri azaltmağa və ya tamamilə təsirsiz hala salmağa kömək edən sistem yaratmalıdır” (Rəhmanova, 2020: 235).

Qeyri-müəyyənliyin bu təsirlərinin çoxunu təsdiqləyən çoxsaylı empirik tədqiqatlar var. Burada ekonometrik ədəbiyyat yalnız əsas elementləri və nəticələri ilə təqdim oluna bilər, lakin yanaşmalar, metodlar və məlumat bazasında mümkün fərqlər deyil. Korporativ investisiyalara təsirlər nisbətən tez-tez araşdırılır və qeyri-müəyyənliklə mənfi əlaqələr ümumiyyətlə nümayiş etdirilir. Bəzi hallarda nəzəri cəhətdən müəyyən edilmiş təsir kanallarına görə fərq qoyulur.

Bəzi tədqiqatlar da qeyri-müəyyənlik və şəxsi istehlak arasında mənfi əlaqələri göstərir. Beləliklə, qeyri-müəyyənliyin sənaye istehsalına və iqtisadi göstəricilərə də mənfi təsir göstərməsi əsaslandırılır. Uzun müddət ərzində müvafiq əlaqə yalnız ifo biznes mühiti indeksinin yayılması kimi iqtisadi qeyri-müəyyənlik tədbirləri üçün tapıla bilərdi. Lakin son vaxtlara qədər bu, iqtisadi siyasətin qeyri-müəyyənlik tədbirləri üçün çətin ki, mümkün idi.

Mənfəətin mənşəyinin mahiyyətini, həmçinin təkamül inkişafının gedişatını dəstəkləyən qeyri-müəyyənlik olduğunu xatırlasaq, bir tərəfdən onun şöhrət rutininə qərq olmasına mane olur, digər tərəfdən isə onu qoruyur. Həvəsləndirici funksiya “qeyri-müəyyənliklə mübarizə” ehtiyacından və hətta tələbindən yaranır (Dunn, 2011: 202). Məcburi müqavimət və nizam və xaos arasında balans axtarışı “qeyri-müəyyənliyin iqtisadi fəaliyyət səviyyəsinə təsirini” müəyyən edir (Bibow, 2009: 71), bu yalnız müəllifin qənaətini təsdiqləyir. Belə təsir ən azı iki istiqamətdə özünü göstərir: nəzəri və praktiki. Nəzəri səviyyə artım sürətinin saxlanmasının vacibliyini izah edir, praktiki səviyyə isə effekti maksimuma çatdırmağa, daha dəqiq desək, mənfəəti və ya iqtisadi səmərəni maksimuma çatdırmaqla yanaşı, bu faydanı mümkün edən riskləri minimuma endirməkdən ibarətdir.

Qeyri-müəyyənliyin stimullaşdırıcı funksiyası təkcə iqtisadi fəaliyyətin aspektlərinə təsir etmir, həm də özünütəşkilatın yaranması üçün şərt kimi çıxış edir. Son tədqiqatlar ekonometrik olaraq yoxlanıla bilən əlaqə ilə bağlıdır. ABŞ-da iqtisadi siyasət qeyri-müəyyənliyi ilə qlobal ticarət

axınları arasında əhəmiyyətli mənfi əlaqə tapır. ABŞ-da artan ticarət proteksionizmi və xüsusən də Çin ilə ticarət mübahisəsinin artması buna əhəmiyyətli dərəcədə kömək etdi. Eyni zamanda, OECD və BVF kimi beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə Almaniya və Almaniya kimi ticarətə açıq və sənaye əsaslı ölkələr üçün daha böyük iqtisadi siyasət qeyri-müəyyənliyini əsas gətirərək, qlobal iqtisadiyyat və dünya ticarəti ilə bağlı iqtisadi proqnozlarını əhəmiyyətli dərəcədə yenidən nəzərdən keçirdilər.

Bu gün qeyri-müəyyənlik problemi müasir elmi biliklərdə mərkəzi yerlərdən birini tutur. Eyni zamanda bu konsepsiyaya toxunan iqtisad elminin əsas istiqamətlərindən birində - institusionalizmdə qeyri-müəyyənliyin mövcudluğu aksioma kimi təqdim edilir və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə maneə kimi qəbul edilir. Tədqiqaçılara görə qeyri-müəyyənlik mümkün təsir dərəcəsinin bilinməyən amillərin mövcudluğu deməkdir (Lemeshko, 2011: 162). Layihənin həyata keçirilməsi şərtlərini təhlil edərkən aşağıdakı qeyri-müəyyənlik növləri ən əhəmiyyətlidir:

1. iqtisadi qanunvericiliyin qeyri-sabitliyi nəticəsində yaranan qeyri-müəyyənlik;
2. cari iqtisadi vəziyyətin qeyri-müəyyənliyi, investisiya və mənfəətdən istifadə şərtləri;
3. xarici iqtisadi fəaliyyət şərtlərinin qeyri-müəyyənliyi;
4. ölkədə və ya regionda siyasi vəziyyətin və sosial-iqtisadi dəyişikliklərin perspektivlərinin qeyri-müəyyənliyi;
5. texniki-iqtisadi göstəricilərin dinamikası, yeni texnika və texnologiyanın parametrləri haqqında məlumatın olmaması ilə bağlı qeyri-müəyyənlik;
6. bazar konyukturasının, qiymətlərin, valyuta məzənnələrinin və s. dinamikasının qeyri-müəyyənliyi;
7. təbii-iqlim şəraitinin qeyri-müəyyənliyi, təbii fəlakətlərin baş vermə ehtimalı;
8. istehsalat və texnoloji avadanlıqların etibarlılığı və istehsalat işçilərinin ixtisas səviyyəsi haqqında məlumatın olmaması ilə bağlı qeyri-müəyyənlik;
9. layihənin icrası iştirakçılarının məqsədlərinin, maraqlarının və davranışlarının qeyri-müəyyənliyi;
10. iştirakçı müəssisələrin maliyyə vəziyyəti və işgüzar nüfuzu haqqında məlumatın olmaması ilə bağlı yaranan qeyri-müəyyənlik.

Qərar vermə prosesində, onların meydana gəlməsinin səbəblərindən asılı olaraq, müxtəlif növ qeyri-müəyyənlik yaranır. Elmi ədəbiyyatda qeyri-müəyyənlik amillərinin xarici və daxili bölünməsi adi haldır. “Qeyri-müəyyənlik mahiyyətcə hərəkət vektorunu təyin edir; arzu olunan inkişaf tendensiyasından nə qədər uzaq olacağını göstərir” (Kuzmin, 2014: 93). Qeyri-müəyyənlik şəraitində işgüzar qərarların qəbul edilməsi təxminlərdən və hesablamalardan sapma riski, itki riski, vəziyyətdə gözlənilməz dəyişikliklər riski ilə əlaqələndirilir. Müvafiq olaraq, risk qeyri-müəyyənlik şəraitində əlverişsiz nəticənin mümkünlüyüdür. Risk gözlənilən hadisənin baş vermə ehtimalının qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur və o, tamamilə dəqiq ola bilməz.

Ölkəmizdə bazarın formalaşması və inkişafının tədqiqi bu bazarın subyektlərinin uğurlu fəaliyyət göstərməsi üçün mühüm və zəruri şərtdir və xüsusilə qeyri-müəyyənlik və risklər şəraitində, perspektiv və istiqamətləri təqdim etmək zərurəti yarandıqda. Bu bazar seqmentlərinə investisiyaların axını əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına təsir edir, işgüzar fəallığın, yeni biznesin, müəssisələrin inkişafına şərait yaradır, vergitutma bazasını genişləndirir. Bu da öz növbəsində yeni iş yerlərinin açılmasına töhfə verir, əmək bazarının inkişafına və əhalinin məşğulluğuna təkan verir.

İqtisadi fəaliyyətin tarixi zaman və sosial məkan daxilində baş verməsi qeyri-müəyyənliyi idarə etməyə imkan verir. Bu, qeyri-müəyyənlikdən koordinasiyaya keçidi nəzərdə tutmağa imkan verən, sosial münasibətlərlə əlaqəli aktorlardan ibarət bazar strukturunun zamanla təkrarlanmasıdır. Stabil qiymətlər qeyri-müəyyənliyi azaltmağa və dağıdıcı qiymət müharibələrindən qaçmağa kömək edir. Bundan əlavə, sabit qiymətlərin administrasiyası daxil olan və çıxan pul axınlarına nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir. Pul istehsalı iqtisadiyyatında qiymətlər bir sıra funksiyaları yerinə yetirir, o cümlədən artıqlığın yaradılmasını təmin etmək və müqavilə üzrə pul öhdəliklərini yerinə yetirmək (Minsky, 1986). Şirkətlər üçün məqsəd yuxarıda inkişaf etdirdiyimiz kimi qeyri-müəyyənlik

çərçivəsində ətraf mühitə nəzarət etmək və gələcək fəaliyyətə nəzarət etmək üçün davranışları möhkəmləndirməkdir. Qiymət, investisiya və rəqabət arasındakı əlaqəyə gəldikdə, Cozef Steindlin (Steindl, 1952) nəzəriyyəsini (çox vaxt durğunluq nəzəriyyəsi adlanır) misal çəkmək maraqlıdır. Burada şirkətlər həm qiymətlər, həm də məhsuldar investisiyalar üzrə rəqabət aparırlar. Buna görə də, onların strateji qiymət davranışı iki əks qüvvəyə tabedir: bir tərəfdən, marjaları yuxarıya doğru itələməyə meylli olan investisiyanın davamlılığını təmin etmək üçün vəsait cəlb etmək zərurəti, digər tərəfdən, bazar payı qazanmaq ehtiyacı, bu, marjaları aşağıya doğru itələməyə meyllidir. Şirkətlər, biznes layihəsindən asılı olaraq yüksək marja ilə aşağı marja arasında mübadilə edərək bir növ aralıq mövqe tapırlar. Dinamik nöqteyi-nəzərdən rəqabət daha sonra özünün inkarına gətirib çıxarır: rəqabət mexanizmləri ən zəiflərin yox olması istiqamətində işləyərək, konsentrasiyaya və oliqopoliyaların yaranmasına kömək edir.

Qeyri-müəyyənliyi nəzərə almaq bizim iqtisadi və sosial hadisələri dərk etməyimizi dəyişir. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə görə, qeyri-müəyyənlik vəziyyətində olan neoklassik agent bütün mümkün gələcəkləri, eləcə də bu fyuçerslərin hər birinin baş vermə ehtimalını bilir. Ən təmiz versiyada neoklassik qeyri-müəyyənlik qeyri-müəyyənlikdən daha çox risk anlayışına istinad edir (White, Godart, Corona, 2007).

İqtisadi subyektlərin təkcə bazara məruz qalmaması, həm də onun qurucuları olması ideyasına əsaslanaraq, biz eyni bazar məkanında birgə mövcud ola biləcək rəqabət formalarının tipologiyasını təklif edirik. Birinci formaya rəqabət-müsabiqə, ikincisinə isə rəqabət-kooperasiya deyirik. Bu iki rəqabət formasının hər biri bir bazar növü üçün xarakterikdir. Maliyyə bazarı məlumatlarının dəyişkənliyindən istifadə edərək bazar iştirakçıları arasında qeyri-müəyyənliyi ələ keçirməyə cəhd edilir. Bu məqsədlə, məsələn, fond, valyuta və ya xammal bazarlarında opsion qiymətlərindəki dalğalanmalar araşdırılır. Dəyişkənliyin artması qeyri-müəyyənliyin artması kimi şərh olunur. Qızılın qiyməti təlatümlü dövrlərdə böhran göstəricisi kimi də istifadə olunur. Üstünlüklərdən biri bu maliyyə bazarı məlumatlarının vaxtında əldə edilməsidir. Lakin bu tərəddüdləri mütləq birbaşa real iqtisadi səbəblə əlaqələndirmək olmaz, maliyyə bazarlarında olan xüsusiyyətlər də nəzərə alınır.

Qeyri-müəyyənliyin miqyasını ölçmək üçün tez-tez istifadə olunan başqa bir üsul medianın mətn və məzmun təhlilidir. Ümumi daxili məhsul üzrə proqnozların artan dispersiyası iqtisadi ekspertlər arasında fərqli gözləntiləri göstərə bilər. Proqnozçuların fikirləri nə qədər uzaq olarsa, yaxın gələcəkdə gələcək makroiqtisadi inkişaflarla bağlı qeyri-müəyyənlik bir o qədər çox olar. Bununla belə, xüsusilə qeyri-müəyyənliyin artdığı dövrlərdə fərdi proqnoz dəyərlərinin konsensus dəyəri ətrafında sıx toplandığı bir proqnoz dəyər klasterinin meydana çıxacağını istisna etmək olmaz. İqtisadi qeyri-müəyyənliyin başqa bir ölçüsü proqnoz səhvlərinin yığılması və ya dəyişkənliyindən müəyyən edilə bilər. Bu, proqnoz dəyərinin reallaşdırılmasından kənara çıxmalardan gedir. Proqnoz səhvlərinin yığılması daha çox qeyri-müəyyənlik kimi şərh olunur. Məsələn, bu, ekspertlərin konkret hadisənin təsirini dəqiq qiymətləndirə bilməməsi ilə nəticələnə bilər. Bununla belə, bu göstərici üzrə məlumatlar yalnız müəyyən bir gecikmə ilə mövcuddur.

Müəssisələr üçün borc götürmək indi daha baha başa gəlir. İnvestisiyalar bahalaşır, innovasiya və istehsala həvəs ləngiyir. Sənaye istehsalı, həmçinin xammal və enerji xərclərinin artması ilə yavaşlayır. Buna görə satışlar azalır, çünki son məhsulların qiymətlərinin artması istehlakçı tələbini azaldır. Şirkətlərin dövriyyəsi azalır, işçilərin ixtisarı riskləri artır, listing şirkətləri üçün səhmlərin dəyəri aşağı düşür. Maliyyə bazarlarının və investor portfellərinin dəyişkənliyi Buna görə də qlobal maliyyə bazarları hazırda aşağı mərhələni yaşayır. Şirkətlərin fəaliyyətini əks etdirən səhmlər, bütün iqtisadi sistemin qeyri-sabitliyini və qeyri-müəyyənliyini göstərmək üçün dəyişkənlik dalğalarına məruz qalır. İstiqraz bazarında faiz dərəcələrinin artması istiqrazların dəyərinin azalmasına səbəb olub.

Valyuta bazarlarında təhlükəsiz sığınacaq valyutası olan dollar üstünlük təşkil edir, avro isə öz payını itirir, bununla da Avropa məhsullarının ixracına üstünlük verir, lakin eyni zamanda idxal olunan xammalın xərclərinin artması onun artıq yüklənmiş rəqabət qabiliyyətini azaldır. Hazırkı qlobal ssenaridə inflyasiyanın qarşısını almaq və iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün mübarizə buna

görə də ən böyük problem kimi görünür. Əsas mərkəzi banklar tərəfindən monetar sərtləşdirmə yolu ən ağrılı olaraq qalırsa, ümid ən pis ssenariyə, tənəzzülə doğru sürüşməməkdir. Əmanətçilərin və müəssisələrin qorunmasına yönəlmiş tədbirlərin kalibrlənməsi hökumətlər üçün vacib olur.

Qeyri-müəyyənliyin baş vermə ehtimalını hesablamaq mümkün olmasa da, təxmin edilə bilən şeylər var. Ehtimal bir hadisənin baş vermə ehtimalının mütləq səviyyə kimi yüksək və ya aşağı olmasını digər hadisələrlə müqayisədə nisbətən yüksək və ya aşağı olmasını ifadə edir. Qeyri-müəyyənliyin müəssisələrə təsiri çox dəyişir. Kiçik nöqteyi-nəzərdən marketinq kampaniyasının uğur və ya uğursuzluğuna təsir göstərə bilər; böyük perspektivdə isə şirkətin fəlakətə uğramasına və müflis olmasına səbəb ola bilər. Qeyri-müəyyənlik səbəbindən bəzi şirkətlər ya daha uzunmüddətli planlar və investisiyalar qurmağa cəsarət etmir, ya da irrasional və ehtiyatsız qərarlar qəbul edirlər.

Müəssisələr xarici mühiti təhlil edərkən qeyri-müəyyənliyi, xüsusən də strateji qeyri-müəyyənliyi tam nəzərə almalıdırlar. Strateji qeyri-müəyyənlik çox vaxt müəssisənin strateji qərarlarının qəbul edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərən qeyri-müəyyənliyə və müəssisənin həyatı və ölümü üçün vacib olan qeyri-müəyyənliyə aiddir. Ona görə də müəssisələr buna böyük əhəmiyyət verməli, diqqətlə öyrənməli, üstünlüklər axtarıb, mənfi cəhətlərdən qaçmalıdırlar. Bir tərəfdən, müəssisələr ciddi zərər verə biləcək qeyri-müəyyənlikləri həll etməyə və aşmağa çalışmalı, itkiləri minimuma endirməyə çalışmalıdır; digər tərəfdən, müəssisələr böyük strateji imkanlar əldə etmək üçün qeyri-müəyyənlikləri qavramalı, istifadə etməli və ya hətta qəsdən yaratmalıdırlar.

Normal şəraitdə məhsul, qiymət, məsrəf, gəlir, məxaric və s. kimi parametrlər təsadüfi dəyişənlərdir.Onlar gələcəkdə baş verəcəklərdən tamamilə fərqli ola bilər ki, bu da qeyri-müəyyən amillər yaradan və qeyri-müəyyənliyə səbəb olur. Qeyri-müəyyənlik təhlili layihənin daşıya biləcəyi riskləri və qeyri-müəyyənliyə tab gətirmək qabiliyyətini qiymətləndirmək və layihənin iqtisadi etibarlılığını müəyyən etmək üçün qeyri-müəyyənlik amillərinin iqtisadi qiymətləndirmə göstəricilərinə təsirini təhlil etməkdir. O, ümumiyyətlə, qeyri-müəyyənlik təhlili və risk təhlilini əhatə edir və onun metodlarına zərərsizlik təhlili, həssaslıq təhlili və ehtimal analizi daxildir ki, bunlar arasında zərər-həssaslıq təhlili maliyyə qiymətləndirməsi üçün istifadə edilə bilər. Zərərsizlik təhlilinin məqsədi məhsul buraxılışı, maya dəyəri və plan rentabelliyi arasındakı əlaqəni təhlil edərək, məhsul istehsalı, məhsulun qiyməti, məhsul vahidinin dəyəri və s. baxımından investisiya planının mənfəət və zərəri arasındakı sərhədləri tapmaq, hər bir planın risk profilini müəyyən etməkdir.

Həssaslıq təhlili layihənin əsas qeyri-müəyyənlik amilləri dəyişdikdə layihənin iqtisadi təsir göstəricilərində müvafiq dəyişiklikləri öyrənmək, layihənin həssas amillərini aşkar etmək, onların həssaslığını müəyyən etmək və amillər kritik dəyərlərə çatdıqda layihənin sərfəliliyini təhlil etməkdir. Həssaslıq analizinin iki növü var: tək faktorlu və çoxfaktorlu analiz. Tək faktorlu həssaslıq təhlili tək qeyri-müəyyənlik amilindəki dəyişikliklərin təsirini təhlil etməkdir, yəni qeyri-müəyyənlik amillərinin bir-birindən asılı olmadığı, eyni anda yalnız bir amilin araşdırıldığı və digər amillərin dəyişməz qaldığı güman edilir. İkidən çox müstəqil qeyri-müəyyən amillər eyni vaxtda dəyişir. Həssaslıq təhlili müəyyən faktorun dəyişməsinin layihənin iqtisadi göstəricilərinə nə dərəcədə təsir edəcəyini bilmək üçün istifadə edilə bilər, lakin bu amillərin nə dərəcədə dəyişmə ehtimalını bilmək mümkün deyil. Ehtimal təhlili bu çatışmazlığı aradan qaldırmaqdır. Ehtimal təhlili müxtəlif qeyri-müəyyən amilləri, müxtəlif amplituda dəyişikliklərin ehtimal paylamalarını və onların planın iqtisadi effektinə təsirini öyrənməklə planın xalis pul vəsaitlərinin hərəkəti və iqtisadi təsir göstəricilərinin müəyyən ehtimal təsvirini vermək və bununla da planın iqtisadi təsirinə dair proqnoz verməkdir. planın riski.dəqiq mühakimə yürütmək. Ehtimal təhlili metodu iqtisadi qiymətləndirmə göstəricilərinin gözlənilən dəyərinin hesablanması prosesi və hesablama nəticələrinə əsaslanır.

Xalis cari dəyərin gözlənilən dəyəri çoxlu sayda təkrar hadisələrdə təsadüfi dəyişənin orta qiymətidir.Təsadüfi dəyişənin bütün mümkün qiymətlərinin çəkilmiş orta dəyəridir. Qərar ağacı texnologiyası ağacların budaqlanması prinsipindən istifadə etməklə planın bir sıra amillərini onların

qarşılıqlı əlaqəsinə uyğun olaraq təmsil edir və sonra müəyyən prosedurlara uyğun olaraq optimallaşdırma və qərarların qəbulunu həyata keçirir.

Qeyri-müəyyənlikdən qaçma cəmiyyətin qeyri-müəyyən və qeyri-müəyyən ssenarilərdən hiss etdiyi təhlükə dərəcəsinə aiddir. O, daha çox əməyin mühafizəsini təmin etməklə, daha formal qaydalar qurmaqla, kənara çıxan fikir və davranışlara dözməyərək, mütləq biliyə və ekspert qiymətləndirməsinə etibar etməklə bu ssenarilərdən yayınmağa çalışır. Onun gücü qeyri-müəyyənlikdən yayınma indeksi ilə ifadə edilir. Bu, adətən qaydalara müraciət etmək istəyi, konkret göstərişlərə güvənmək və planın icra dərəcəsi baxımından nəzərdən keçirilə bilər. Bəzi mədəniyyətlərdə işçilər aydınlığı qiymətləndirirlər və rəhbərlərindən xüsusi göstərişlər almaqdan çox məmnundurlar. Bu işçilər yüksək qeyri-müəyyənlikdən qaçırlar və işdə qeyri-müəyyənlikdən qaçmağa üstünlük verirlər, halbuki başqa yerlərdə işçilər əks şəkildə reaksiya verirlər, çünki qeyri-müəyyənlik onların sabitlik və təhlükəsizlik üçün aşağı ehtiyaclarını təhdid etmir. Bu işçilərin bəziləri hətta işdə qeyri-müəyyənlikdən rahat hiss edə bilərlər.

Qeyri-müəyyənlikdən yayınma təşkilatın öz fəaliyyətini strukturlaşdırma ehtiyacının dərəcəsinə təsir edir, yəni təşkilatın riskə münasibətinə təsir göstərir. Qeyri-müəyyənlikdən qaçınma yüksək olan bir təşkilatda təşkilat qeyri-müəyyənliyin öhdəsindən gəlmək üçün daha çox iş qaydaları, prosesləri və ya normaları yaratmağa meyllidir.İdarəetmə nisbətən işə və vəzifəyə yönəldilmişdir və menecerlərin qərarları əsasən prosessual qərarlardır. Zəif qeyri-müəyyənlikdən qaçınan təşkilatda nəzarətə az diqqət yetirilir və iş qaydaları və prosesləri daha az rəsmiləşdirilib və standartlaşdırılıb.

İstənilən cəmiyyətdə insanlar qeyri-müəyyən situasiyalar qarşısında təhlükə hiss edəcəklər və buna görə də həmişə onların qarşısını almağa çalışacaqlar. Nisbətən desək, qeyri-müəyyənlikdən yayınma səviyyəsi aşağı olan cəmiyyətlərdə insanlar, ümumiyyətlə, təhlükəsizlik hissinə malikdirlər, həyata rahat münasibət bəsləyirlər və risk almağı təşviq etməyə meyllidirlər. Qeyri-müəyyənlikdən qaçınma səviyyəsi yüksək olan cəmiyyətlərdə insanlar ümumiyyətlə yüksək tələsiklik və aqressivlik hissinə malikdirlər və buna görə də çox çalışmaq üçün daxili impuls formalaşdırmağa meyllidirlər. Qeyri-müəyyənlik həm tələb, həm də təklif tərəfində müxtəlif kanallar vasitəsilə iqtisadiyyata təsir göstərə bilər. Tələb tərəfində o, istehlak və investisiya qərarlarına və iqtisadiyyatda mal və xidmətlərə tələbin səviyyəsinə təsir göstərə bilər. “Təklif tərəfində qeyri-müəyyənlik məhsuldarlığa və kredit genişlənməsinə təsiri ilə iqtisadiyyatın gedişatında rol oynaya bilər” (Görgün, 2020: 33).

Qərb iqtisadiyyatının böyük ailəsindən yaranan fənlərarası və marjinal bir intizamdır. İqtisadi nəzəriyyədə qeyri-müəyyənliyin təhlili və anlaşılması yalnız klassik ümumi tarazlıq nəzəriyyəsinin əsas məzmunu deyil, həm də informasiya iqtisadiyyatı, davranış və eksperimental iqtisadiyyat, institusional iqtisadiyyat və təkamül iqtisadiyyatının əsas məzmununu təşkil edir.

Real iqtisadi cəmiyyət əməliyyatlar vasitəsilə iqtisadi fəaliyyəti təşkil edir və onun fəaliyyətində üç şey hərəkət edir: məhsullar və xidmətlər, valyuta və məlumat. Əməliyyatların ənənəvi iqtisadiyyat anlayışı məhsul və valyuta əməliyyatlarıdır, buna görə də tələb və təklifin ənənəvi tərifləri mövcuddur... Tələb və təklif nəzəriyyəsi neoklassik iqtisadiyyatın bazar təşkilini izah etmək üçün əsas alətini təşkil edir. Qeyri-müəyyənlik iqtisadiyyatı müəyyən dərəcədə bir sıra fəaliyyətlərlə bağlıdır. İlk növbədə, əməliyyat prosesində məlumat mübadiləsi aparılmalıdır. İnformasiya mübadiləsinin mahiyyəti qeyri-müəyyənlik və risklərin idarə olunmasıdır. Qeyri-müəyyənlik və risklə mübarizə də iqtisadi fəaliyyətin məqsədidir. Bu, müasir iqtisadiyyat üçün iqtisadi fəaliyyətləri təsvir etmək və təhlil etmək üçün vacib bir üsuldur. İkincisi, əməliyyatlarda valyuta tələb olunur. Neoklassik iqtisadiyyatda valyutanın özü informasiya mübadiləsi vasitəsidir, lakin valyutanın funksiyası və onun təmsil etdiyi informasiya məzmunu haqqında anlayış nisbətən dardır. Qeyri-müəyyənlik iqtisadiyyatı qiymətlərdə olan zəngin məzmunu təhlil etmək üçün yeni analitik başlanğıc nöqtəsi təqdim edir. Üçüncüsü, bazar iştirakçıları qeyri-müəyyənlik və risklə mübarizə aparmaq üçün bazardan istifadə edə bilərlər. Bununla belə, bazarın qeyri-müəyyənlik və risklə mübarizə qabiliyyəti tam deyil. Qeyri-müəyyənlik və risk iqtisadi cəmiyyətin təşkil olunduğu müxtəlif yolların təhlili üçün başlanğıc nöqtəsini təmin edir. Nəhayət, insan və təbiət oyununda

riskləri aradan qaldırmaq həmişə insanların nail olmağa çalışdığı məqsəd olub. Cəmiyyət müxtəlif təşkilat və qurumlar quraraq bunun üçün çalışır.

Nəticə

İqtisadi qeyri-müəyyənlik çox yönlüdür və müxtəlif yollarla ölçülə bilər. Əhəmiyyətli ölçmə üsulları qeyri-müəyyənliyin hazırda çox yüksək olduğunu aydınlaşdırır. Yüksək səviyyəli qeyri-müəyyənliyin iqtisadi inkişafa mane olduğu sübut edilmişdir, xüsusilə də investisiya fəaliyyəti əziyyət çəkir. İqtisadiyyatda böyük qeyri-müəyyənlik dövründə iqtisadi siyasət etibarlı və biznesə uyğun hərəkət etməklə əks çəki təmin edə bilər. Ancaq etibarsızlıqla daha konkret mübarizə aparmaq üçün onun səbəblərini bilmək lazımdır. Bunları əksər qeyri-müəyyənlik tədbirləri ilə birbaşa tutmaq olmaz. Bu, hazırda müvafiq risk faktorları ilə bağlı şirkətlərdə qərar qəbul edən şəxslərin konkret sorğularını tələb edir. Bu, həmçinin qeyri-müəyyənliyin səbəblərinin ətraf mühit və ya davranışla bağlı olub-olmaması ilə bağlı mühüm məlumat verir. Bu fikir, məqsədyönlü institusional tənzimləmələri və iqtisadi siyasət cavablarını tərtib etməyə kömək edə bilər.

Qeyri-müəyyənliyin iqtisadiyyata təsiri yalnız investisiya və istehlak qərarları ilə məhdudlaşmır. Qeyri-müəyyənlik mühitində işçi qüvvəsi işə götürmə və işdən çıxarma planları bazarda təxirə salına bilər və buna görə də məhsuldarlığın zəifləməsi iqtisadi fəaliyyətə mənfi təsir göstərə bilər. Qeyri-müəyyənliyin təhlili və dərk edilməsi təkcə iqtisadiyyatın reallığı təhlil etmək və izah etmək qabiliyyətini müəyyən etmir, həm də iqtisadiyyatın müasir inkişafı üçün son dərəcə mühüm istiqamətdir.

Ədəbiyyat

1. Pul siyasəti icmalı. (2012). IV rüb. Azərbaycan Mərkəzi Bankı. № 4(12), 33 s.
2. Rəhmanova, L.R. (2020). Kommersiya banklarının iqtisadi təhlükəsizlik problemləri. İqtisadi təhlükəsizlik: mövcud vəziyyət və perspektivlər beynəlxalq elmi konfrans (08-09 iyul 2020-ci il). № 4, Sumqayıt, s.231-236.
3. Bibow, J. (2009). Keynes on monetary policy, finance, and uncertainty: liquidity preference theory and the global financial crisis. Abingdon; Oxford: Routledge, 272 s.
4. Bloom, N. (2014). Fluctuations in Uncertainty. Journal of Economic Perspectives, 28(2), Spring, pp.153-176.
5. Dunn, S.P. (2011). The economics of John Kenneth Galbraith: introduction, persuasion, and rehabilitation. Cambridge: Cambridge University Press, 477 s.
6. Minsky, H. (1986). Stabilizing an Unstable Economy, Yale University Press.
7. Steindl, J. (1952). Maturity and Stagnation in American Capitalism, Oxford, Basil Blackwell.
8. Thompson, J.D. (1967). Organizations in action; Social science bases of administrative theory. New York: McGraw-Hill, 192 p.
9. White, H., Godart, F., Corona, V. (2007). Mobilizing identities, uncertainty, and control in strategy. Theory, culture, and society, 24(7-8), pp.191-212.
10. Kuzmine, E.A. (2014). Problema neopredelennosti kak nauchnoy kateqoryy. Strategicheskie resheniya i risk menedzhment. №3(84), s.90-100.
11. Lemeshko, D. (2011). Krizisnie transformacyy rinka nedvizkhimosti: prinyatie resheniy v usloviyax neopredelennosti i oçenka volatilnosti popravki na risk. Ekonomika obrazovaniya. №1, s.162-171.
12. Görgün, G. Belirsizlik Kavramı, Belirsizlik Ölçütleri ve Belirsizliğin Makroekonomik Etkileri Üzerine Bir İnceleme. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 34(1), s.21-38.

Göndərilib: 23.02.2024 Qəbul edilib: 16.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/76-80

Parviz Mammadov
Azerbaijan National Academy of Science
parvizmammadov@gmail.com

SECTORAL ANALYSIS OF FOREIGN INVESTMENT

Abstract

As a principal bridge between Europe and Asia, Turkey attracts high foreign investments in many fields due to its strategic location and strong economic policies. Through this paper, one can get insight into essential sectors like energy, real estate, manufacturing, health, IT, tourism, and agriculture, where massive inflows are recorded, and also it points at the challenges that have to be tackled and opportunities gained. While most of the investment in the energy sector goes into renewable sources such as wind, solar, and geothermal, introducing advanced drilling technologies will go a long way in boosting geothermal production. Real estate investment will also focus on urban development due to rapid urbanization. In contrast, the manufacturing sector will focus on automotive and electronics both vital to the export strategy of Turkey. Other emergent sectors, such as health and biotechnology, have shown demographic and technological changes, hence emerging opportunities in biotechnology and pharmaceuticals. The digitalization of the economy has led to a sustained increase in the demand for digital services. All these combined yield an extremely dynamic business environment where companies grow and fail rapidly, hence great potential in many sectors such as cybersecurity and digital innovation. The rich cultural heritage of Turkey, in general, augments the opportunities in the tourism sector, but it also has to deal with problems such as regional security and political stability. Agriculture continues to be the foundation, but the trend is more toward sustainable practices and organic farming to face the change in climate and resource management. This detailed presentation will guide stakeholders and investors who would like to have a view and navigate through the investment landscape in Türkiye.

Keywords: *Foreign Direct Investment (FDI), Turkey's economy, renewable energy investments, technological advancements, sustainable agriculture, economic growth strategies, real estate development, tourism and hospitality industry*

Pərviz Məmmədov
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
parvizmammadov@gmail.com

Xarici investisiyaların sektoral təhlili

Xülasə

Avropa ilə Asiya arasında mühüm körpü olan Türkiyə strateji mövqeyi və güclü iqtisadi siyasətləri ilə bir çox sahədə yüksək xarici investisiyaları cəlb edir. Bu araşdırma sayəsində enerji, daşınmaz əmlak, istehsalat, səhiyyə, informatika, turizm və kənd təsərrüfatı kimi böyük investisiya axınının qeydə alındığı əsas sektorlar haqqında təsəvvür əldə etmək, həmçinin aradan qaldırılmalı olan çətinlikləri və imkanları qazandığını göstərmək olar. Enerji sektoruna investisiyaların əksəriyyəti külək, günəş və geotermal kimi bərpa olunan mənbələrə qoyulsa da, qabaqcıl qazma texnologiyalarının istifadəsi geotermal istehsalın artırılmasında uzun bir yol keçəcək. Sürətli urbanizasiya ilə əlaqədar daşınmaz əmlak investisiyaları da şəhərin inkişafına yönəldiləcək. Bunun əksinə olaraq, istehsal sektoru Türkiyənin ixrac strategiyası üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən avtomobil və elektronikaya diqqət yetirəcək. Səhiyyə və biotexnologiya kimi digər inkişaf etməkdə olan sektorlar demoqrafik və texnoloji dəyişikliklər göstərərək biotexnologiya və əczaçılıq sahəsində yeni imkanlar yaratdı. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşması rəqəmsal xidmətlərə tələbatın daim artmasına səbəb olub. Bütün bunlar şirkətlərin sürətlə böyüdüyü və iflasa uğradığı yüksək dinamik

iş mühiti yaratmaq üçün bir araya gəlir. Buna görə də kibertəhlükəsizlik və rəqəmsal innovasiya kimi bir çox sektorlarda böyük potensial var. Türkiyənin zəngin mədəni irsi ümumilikdə turizm sektorunda imkanları artırır, eyni zamanda regional təhlükəsizlik və siyasi sabitlik kimi məsələlərlə də məşğul olmalıdır. Kənd təsərrüfatı vacib olaraq qalır, lakin tendensiya iqlim və resursların idarə edilməsində dəyişikliklərlə üzləşmək üçün daha davamlı təcrübələrə və üzvi əkinçiliyə doğrudur. Bu ətraflı təqdimat Türkiyədə investisiya mühitini görmək və naviqasiya etmək istəyən maraqlı tərəflərə və investorlara yol göstərəcək.

Açar sözlər: *Birbaşa Xarici İnvestisiya (BXİ), Türkiyənin iqtisadiyyatı, bərpa olunan enerji investisiyaları, texnoloji irəliləyişlər, davamlı kənd təsərrüfatı, iqtisadi inkişaf strategiyaları, daşınmaz əmlakın inkişafı, turizm və otelçilik sənayesi*

Introduction

From the strategic point of view, being located at the crossroads between Europe and Asia, Türkiye attracts desirable investments for foreigners. The deep dive down further to the targeted sectors will dwell on growing sectors with mounting potential, challenges, and opportunities close up in some detail, building up the landscape whereby stakeholders can decide correctly, which may influence the form of the economic future of Türkiye.

Major Sectors Attracting Foreign Investment.

Energy Sector: Energy investments in Turkey are becoming increasingly dynamic thanks to government policies covering renewable energy, especially wind and solar energy, and geothermal energy. Sustainability-oriented policies reduce fuel dependency and increase energy security; Therefore, with the contribution of these policies, the planet's fight against climate change is effectively reduced.

It also promotes the use of renewable energy as part of a larger effort to diversify energy sources and promote technology and innovation in the sector.

Key challenges: The biggest challenge facing the sector is the investment of significant capital to set up renewable energy facilities. The addition of renewable energy to the National Grid brings technological challenges that must be addressed with the latest techniques and practices to make the plant reliable and efficient. There's also a changing regulatory environment — trends in the industry that require businesses to make many adjustments.

Opportunities: Turkey offers many opportunities, especially in terms of taking advantage of renewable resources. Due to their location, major tectonic boundaries contain more geothermal energy. This situation, with government policies and incentives on the one hand, and the development of clean energy projects on the other, thus providing a good market for local and international investors to invest. This will open up opportunities to use drilling technologies derived from oil and gas to more efficiently exploit geothermal resources (Pedrosa, Ochoa, Erdurmus, Oueslati, Siyako, Damcı, 2023).

Real Estate and Construction: Snapshot View.

Türkiye's real estate and construction are never drying up from attracting massive investments, which are more witnessed in its developed stage for commercial properties and luxury residential units, especially in major key urban centers like Istanbul. This growth is mainly instigated by domestic demand, and there is international interest due to the large investment yields in urban real estate. The other efforts in the modernization effort by the government in both infrastructures and public amenities sections have further driven the development.

Challenges: However, the developments identified within the sector do point towards various challenges. In times of economic volatility, there is erratic property value, and changes in interest rates also cause changes in the borrowing cost of development projects. Further compounded by bureaucratic hurdles, delays in obtaining regulatory changes can often derail the timely execution of the projects, thus impacting the overall investment returns adversely. Besides, the political environment would influence market stability to a more significant extent, which forms an essential aspect of long-term investment decisions.

Opportunities: Opportunities are many open for this industry, more so with the urban redevelopment projects and expansion of infrastructures that serve cities on the rise. Initiation of new ways of investment has also developed sustainability initiatives and green building practices. In addition, the initiation of a new way of creating mixed-use properties from one source, including residential, commercial, and leisure facilities, tends to come up with new opportunities in holistic urban development (Ozdemir, 2002).

Manufacturing: General Review.

This is, in fact, the very backbone of the Türkiye economy, helping to drive most of its growth in exports. This significant sector includes many important industries: car and electronics production, textile, and food processing industries, among others. This is a sector that takes advantage of Türkiye's location and opens markets in Europe, Asia, and the Middle East. Government support for the industry comes from incentives of tax exemption and subsidies to support national production and foreign attraction investment.

Challenges: This poses the greatest challenge to the manufacturing sector since technological modernization is mandatory for remaining in stiff competition in the world market. This installation will be equipped with fully automated machinery and the latest technology of Industry 4.0, which in turn requires a considerable investment not only in machinery but also in training the human workforce. The difficulties involve the rigmarole of retaining and employing labor with highly technical skills, considering that the demand for such talents is rising.

Opportunities: Opportunities that present higher stakes are those relevant to value-added sectors—sectors such as aerospace and defense, automotive, and electronics. These will be the sectors that Türkiye's increasing reputation as a quality manufacturing hub would benefit. It's great to know that there is a potential expansion into new markets, particularly in areas where Türkiye has free trade agreements. The local manufacturers also have a robust market for them since the increased domestic demand highly is for sophisticated consumer goods (Aykal, 2023).

Healthcare and Biotechnology: An Overview.

The healthcare and biotechnology industry of Türkiye is under rapid transition, with immense investments being dumped into the sector for technology and infrastructure. This is owing to an increasing population, better health awareness, and efforts by the government to enhance the health service scenario across the nation. The industry is massively progressing towards an innovative hub, especially for biotechnology, pharmaceuticals, and medical devices, with extensive activities of research and development through funding both public and private partnerships.

Barriers: Among the most urgent of them is the equipping and modernizing health facilities according to the increased volume of service delivery needs, especially in rural and the worst-hit urban underserved areas. Further developing human medical resources in terms of specialists and researchers certainly involves bringing improvements to the programs of education and training. Regulatory barriers and sluggish bureaucratic processes hamper enhancing the capacity for approval and rolling out new medical technologies and treatments.

Opportunities: There are excellent opportunities for growth within the field, especially in the emerging areas of genomics, precision medicine, and digital health solutions. These investments are considered to drive current and future growth and innovation. Most importantly, the geolocation of Türkiye as a bridge across two continents allows it to be among the leading regional countries in terms of health care. This will, in effect, attract medical tourism patients from Europe, Asia, and the Middle East (Bedir, 2023).

Information Technology and Telecommunications: Overview.

Information technology and telecommunications are one of the most rapidly growing industries in Türkiye, owing to increasing penetration preference for digital services and country-infrastructure development marked therein. This sector is critical for the country's economic modernization as it plays a pivotal role in ensuring connectivity among the diverse regions. It has resulted in the government giving more attention to digital transformation, improving the broadband

infrastructure, and encouraging tech startups through incentives, all of which have considerably improved the innovation and entrepreneurship ambiance in the country.

Threats: But, like in any other industry, it faces numerous threats. This proves that cybersecurity remains a huge issue and has to be addressed very effectively with the best security measures that will ensure that data stay integral and private from possible tampering and unauthorized access. Rapid technological changes also require constant investment in skills development and training to keep the workforce current. There are also constant regulatory issues, such as compliance required by international standards and data protection laws, which constantly act as hurdles for companies that operate in this space.

Opportunities: Digitalization brings many opportunities for development and innovation in artificial intelligence, cloud computing, and the Internet of Things (IoT). Another great opportunity is visible through the possible growth in e-commerce, mobile services, and telecommunication solutions. The location of Türkiye as the main junction point of continents presents itself as a gateway to emerging markets, especially the neighboring countries, and thus further propels its role as the regional hub of technology and telecommunications service provision (Aykal, 2023).

Tourism and Hospitality — General Overview.

Based on an extremely rich cultural heritage, historical sites and outstanding natural beauty, the tourism and hospitality sector is one of the key areas for the development of Turkey's national economy. From the covered bazaars of Istanbul to the tranquil beaches of the Mediterranean, Turkey has it all. The government has continued to invest heavily in infrastructure to support tourism, including transportation and accommodation, to enhance the visitor experience and further increase accessibility to the country's key tourist destinations.

Challenges: There are a number of challenges facing the sector in terms of growth and sustainability. Otherwise, a number of other internal and external triggers can sometimes cause political instability and regional security concerns that reduce tourist arrivals; issues such as climate change can pose long-term threats to coastal tourism. In addition, protecting cultural and historical sites, allowing tourist flows and sustainable maintenance requires careful management and planning.

Opportunities: There are many opportunities for further expansion and development of innovations in the tourism and hospitality industry. This will attract a new segment of environmentally conscious tourists and therefore eco-friendly tourism practices are being developed for sustainable travel experiences. There will also be increased reach in expanding niche markets such as health and wellness tourism, adventure tourism and culinary tourism. We can also make them competitive by leveraging digital technologies for personalized travel experiences and better customer service (Yilmaz, Yorulmaz, 2023).

Agriculture and Food Production.

Introduction: From history and facts, agriculture has been one of the most essential critical sectors in the Turkish economy. It has been an increasing factor and, of course, forms the base for millions of people, and together with produce, it helps substantially in contributing toward the country's exports. Thanks to the diverse climate in the country and fertile land, Türkiye is able to produce many crops, so it's appropriate to call this country an agricultural giant with power that can cover from the European up to Middle Eastern agrarian markets. In recent years, this trend has started to change with the boom of more ecologically sounding and technology-based farming practices representing accompanying sectoral adjustments, in general, to trends and local problems.

Threats: The sector faces various threats to its activities. Sustainable management of the use of water for irrigation will also change with the shifting pattern of rainfall and crop yield, which is challenging with increased temperatures, the change in precipitation patterns, and water availability under climate change. The industry is also progressively facing the wave of organic and non-GMO products that represent changed growing practices and certification.

Opportunities: These would exist to a great extent for growth and innovation in the industry under such scenarios and situations. The trend is moving towards organic and value-added products,

not only in domestic areas but also in the international market. This trend provides remunerative markets for the farmer and agribusiness man. The massive productivity and sustainability gain emanates from adopting modern agricultural technologies, such as precision farming, IoT sensors, and the use of drones for monitoring to attain improved production of crops. Türkiye further adds to the package because it is very strategically located, acting as a bridge between the continents, hence consequently being able to have easier access to new and emerging markets (Karagoz, 2023; Tekiner-Mogulkoc, 2022).

Conclusion

Strategic foreign investments play a pivotal role in fueling Türkiye's economic growth across its diverse sectors. By effectively navigating the challenges and capitalizing on the vast opportunities outlined in this analysis, investors can significantly contribute to the country's economic expansion. The insights provided here are invaluable for stakeholders looking to engage with or invest in Türkiye's dynamic economy. From the thriving energy and manufacturing sectors to the burgeoning fields of healthcare, IT, and tourism, Türkiye offers a fertile ground for investment that promises high returns. Moreover, its strategic geographical location enhances its appeal as a bridge between East and West, providing unique advantages in terms of access to global markets. As Türkiye continues to modernize and grow, the sectors highlighted in this report will be crucial in shaping its economic future.

References

1. Pedrosa, S., Ochoa, O., Erdurmus, S., Oueslati, H., Siyako, M., Damcı, E. (2023). Unleashing the Full Geothermal Potential of Turkiye Through Collaboration and Learning from the Oil & Gas Industry. Day 2 Mon, February 20. https://doi.org/10.2118/213241-ms.
2. Ozdemir, D. (2002). The distribution of foreign direct investments in the service sector in Istanbul. Cities, 19, pp.249-259. https://doi.org/10.1016/S0264-2751(02)00022-7
3. Bedir, A. (2023). Türk İstehsal Sənayesində İxtisaslaşma Səviyyəsi və Sektor İnkişafı Trendləri Xarici Ticarət. Celal Bayar Universiteti Sosial Elmlər Jurnalı. https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1234062
4. Aykal, G. (2023). Green transformation in the health sector and medical laboratories, adaptation to climate change in Türkiye. Turkish Journal of Biochemistry. https://doi.org/10.1515/tjb-2023-0207
5. Yilmaz, S., Yorulmaz, M. (2023). The Effects of Turkish Defense Industry's Transformation on Turkish Foreign Policy. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. https://doi.org/10.15869/itobiad.1186736
6. Karagoz, K. (2023). Forecasting inbound tourism flow to Türkiye: Bvar approach. Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi. https://doi.org/10.46452/baksoder.1396835.
7. Tekiner-Mogulkoc, H. (2022). Using Malmquist TFP index for evaluating agricultural productivity: Agriculture of Türkiye NUTS2 regions. Sigma Journal of Engineering and Natural Sciences – Sigma Mühəndislik və Elm Jurnalı. https://doi.org/10.14744/sigma.2022.00055
8. Isiks, A., Işıksal, H., Jalali, H. (2017). The Impact Of Foreign Direct Investment On Turkish Economy 2010-2016. ECONOMICS, 5. pp. 69-81. https://doi.org/10.1515/EOIK-2017-0019

Received: 25.02.2024 Accepted: 18.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/81-85

Elkhan Salmanov
Baku State University
master student
elxan96@gmail.com

EFFECTS OF ONLINE BANKING ON BANKS' FINANCIAL PERFORMANCE

Abstract

At the intersection of technology and finance, the advent of Internet banking has ushered in a transformative era for banks worldwide. This study explores the burgeoning influence of digital banking solutions on the financial health of leading banks, a narrative that reflects the broader shift within the banking industry toward digitalization. Through a meticulous analysis of six banks that are at the forefront of digital banking innovation, spanning from 2014 to 2022, our research seeks to unravel the complexities of how digital engagement impacts bank performance. This journey through data not only reveals the tangible benefits of digital banking adoption but also emphasizes its strategic importance in today's competitive banking landscape. As we navigate through this digital evolution, our findings aim to offer valuable insights for stakeholders across the financial spectrum, charting a course for future strategies in banking excellence.

Keywords: *Digital Banking, digitalization, banking industry, bank performance, return on assets (ROA)*

Elxan Salmanov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
elxan96@gmail.com

Onlayn bankçılığın bankların maliyyə göstəricilərinə təsiri

Xülasə

Texnologiya və maliyyənin kəsişdiyi yerdə internet bankçılığın gəlişi bütün dünyada banklar üçün transformasiya dövrünə başladı. Bu tədqiqat rəqəmsal bankçılıq həllərinin aparıcı bankların maliyyə sağlamlığına artan təsirini araşdırır, bu, bank sənayesində rəqəmsallaşmaya doğru daha geniş keçidi əks etdirir. 2014-2022-ci illəri əhatə edən rəqəmsal bankçılıq innovasiyalarının önündə duran altı bankın hərtərəfli təhlili vasitəsilə tədqiqatımız rəqəmsal cəlbetmənin bank fəaliyyətinə necə təsir etdiyi ilə bağlı mürəkkəblikləri üzə çıxarmağa çalışır. Məlumatlar vasitəsilə edilən bu səyahət təkcə rəqəmsal bankçılığın mənimsənilməsinin nəzərəçarpacaq faydalarını ortaya qoymur, həm də bugünkü rəqabətli bank mənzərəsində onun strateji əhəmiyyətini vurğulayır. Bu rəqəmsal təkamülü nəzərdən keçirərkən, tapıntılarımız maliyyə spektri üzrə maraqlı tərəflər üçün dəyərli fikirlər təqdim etmək məqsədi daşıyır və bank işində mükəmməlliyə dair gələcək strategiyalar üçün kurs təyin edir.

Açar sözlər: *Rəqəmsal Bankçılıq, rəqəmsallaşma, bank sənayesi, bank performansı, aktivlərin gəlirliliyi (ROA)*

Introduction

The digital revolution is transforming industries worldwide, and the banking sector stands at the forefront of this transformation. As digital technologies evolve at an unprecedented pace, they bring about profound changes in how banks operate and interact with their customers. The transition towards digital banking is not merely a technological upgrade but a comprehensive shift that encompasses every aspect of banking services, from daily transactions to customer engagement and financial management.

This evolution is driven by the need to meet the changing consumer expectations in an increasingly digital world. Customers now demand convenience, speed, and accessibility in their banking services, expectations that have been further amplified by the widespread use of smartphones and the internet. As a result, banks are rapidly adopting digital technologies to not only enhance customer experience but also improve operational efficiencies and create new business models.

The impact of digital banking extends beyond customer satisfaction. It has the potential to significantly affect a bank's financial performance by reducing operational costs, expanding market reach, and generating new revenue streams. Moreover, digital banking platforms provide banks with valuable data insights, enabling them to offer personalized services, predict customer needs, and make strategic decisions based on real-time information.

Recent studies highlight the rapid evolution of digital banking, driven by technological innovations and changing consumer expectations. According to Smith and Johnson (Smith, Johnson, 2020), digital banking platforms have significantly enhanced customer experience by providing more convenient and accessible banking services. Similarly, Wang et al. (Similarly, Wang, 2019) argue that the integration of artificial intelligence and blockchain in banking operations not only streamlines processes but also improves security and trust among users. These findings underscore the transformative potential of digital technologies in reshaping the banking industry.

However, the journey towards digital transformation is fraught with challenges. Cybersecurity threats loom large, as the increase in online transactions presents new vulnerabilities. Regulatory compliance becomes more complex in the digital realm, requiring banks to navigate a labyrinth of laws and standards that vary across jurisdictions. Furthermore, the digital divide poses a significant challenge, as not all customers have equal access to digital banking services, raising concerns about financial inclusion.The regulatory perspective on digital banking is evolving, with agencies recognizing the need to adapt to technological advances. Davidson et al. (Davidson, 2017) discuss the regulatory challenges and opportunities in digital banking, highlighting the importance of creating a supportive legal framework to foster innovation while ensuring security and compliance. This view is echoed by Nguyen and Luu (Nguyen, Luu, 2020), who stress the role of regulatory bodies in facilitating a safe and competitive digital banking environment.

In this broader context, our article delves into the relationship between digital banking adoption and the financial performance of leading banks. By examining banks that are pioneers in digital infrastructure and services, we aim to uncover how digital strategies influence key financial indicators such as return on assets (ROA). Our investigation seeks to provide a nuanced understanding of the benefits and obstacles associated with digital banking, offering insights for stakeholders across the banking ecosystem.

The impact of digital banking on financial performance has been a subject of extensive research. Brown and Meehan (Brown, Meehan, 2018) found a positive correlation between the adoption of digital banking services and banks' return on assets (ROA), suggesting that digital strategies can significantly influence profitability. Conversely, Patel and Miller (Patel, Miller, 2021) caution about the short-term costs associated with digital transformation, which may temporarily affect financial metrics. Despite these challenges, the consensus among scholars like Lee (Lee, 2019) is that the long-term benefits, including operational efficiencies and market expansion, far outweigh the initial investments.

The selection of banks for our study was a deliberate process, emphasizing institutions that not only embrace digital banking but also excel in it. This criterion ensured that our analysis would yield insights into the practices and outcomes of banks at the forefront of the digital transformation. The data encompassed a diverse range of variables, from operational efficiencies to market expansion capabilities, offering a multidimensional view of digital banking's impact. Our timeline spanned several years, allowing us to capture the evolution of digital banking and its repercussions on financial performance over time.

The selection of banks for our study was a deliberate process, emphasizing institutions that not only embrace digital banking but also excel in it. This criterion ensured that our analysis would yield insights into the practices and outcomes of banks at the forefront of the digital transformation. The data encompassed a diverse range of variables, from operational efficiencies to market expansion capabilities, offering a multidimensional view of digital banking's impact. Our timeline spanned several years, allowing us to capture the evolution of digital banking and its repercussions on financial performance over time.

The core of our analysis hinged on the sophisticated use of both fixed and random effects models, which enabled us to parse out the nuanced effects of digital banking on bank profitability. Preliminary diagnostic tests were employed to refine our model further, ensuring the integrity of our findings. This methodological rigor was complemented by an exploration of control variables, such as bank size, regulatory environment, and macroeconomic indicators, to distill the specific contribution of digital banking to financial performance.

This study strategically circumvented the direct examination of challenges such as cybersecurity risks and the digital divide, focusing instead on the measurable aspects of digital banking's impact on financial performance. This pivot allowed us to delve into how digital banking adoption correlates with critical financial indicators like return on assets (ROA) within banks recognized for their digital prowess.

In our investigation, we meticulously selected variables and utilized models to dissect the intricate relationship between digital banking adoption and the financial performance of banks. Central to our analysis were two main categories of variables: the independent variable, which gauges digital banking adoption through the number of online banking users (OLU), and a series of control variables designed to isolate the impact of digital banking from other factors influencing bank profitability.

The primary independent variable, OLU, served as a quantifiable measure of a bank's digital engagement level. It reflects the extent to which customers have embraced digital channels for their banking needs, which is crucial in understanding the operational and strategic benefits derived from digital banking initiatives.

To ensure a comprehensive analysis, we incorporated control variables such as the Cost-to-Income Ratio (CTI), which assesses operational efficiency, the Capital Adequacy Ratio (CAR) indicating financial stability, Interest Rates (INT) reflecting the broader economic context, GDP growth rate (GDP) and Inflation rate (INF) capturing macroeconomic conditions, and the Regulatory Index (RI), which accounts for the regulatory environment's impact on bank operations.

Our methodological approach hinged on the use of panel data regression models, specifically Fixed Effects (FE) and Random Effects (RE) models. These models allowed us to analyze data across multiple banks over time, providing insights into both the individual and collective impacts of digital banking adoption.

The Fixed Effects model was instrumental in understanding how changes within banks over time relate to changes in their financial performance, controlling for inherent, unobservable characteristics unique to each bank. Conversely, the Random Effects model offered insights into the general impact of digital banking across the banking sector, assuming individual bank differences are randomly distributed and uncorrelated with the model's explanatory variables.

The selection between FE and RE models was guided by the Hausman test, a statistical procedure that helps determine the presence of correlation between the unique errors and explanatory variables in our panel data. This test's outcome informed our choice of the most appropriate model to use, ensuring the reliability and validity of our findings.

By combining these variables and models, our study not only elucidates the direct financial outcomes of digital banking adoption but also provides a nuanced understanding of the strategic and operational dimensions shaping the digital transformation within the banking sector. This methodology, grounded in empirical analysis, paints a detailed picture of how leading banks

leverage digital technologies to navigate the complexities of the modern financial landscape, enhancing profitability and securing competitive advantages.

Our findings reveal that digital banking adoption, quantified through the number of online banking users (OLU), shows a positive but not statistically significant relationship with ROA at the conventional levels. This suggests that while digital banking is crucial, its direct impact on financial performance might be influenced by other factors or may manifest over a longer term than our study period.

However, the Cost-to-Income Ratio (CTI) emerged as a significant predictor, negatively associated with ROA. This highlights the importance of operational efficiency in enhancing bank profitability. Banks that manage to lower their operational costs relative to their income tend to be more profitable, underscoring the potential cost-saving benefits of digital banking platforms.

Interest rates (INT) and GDP growth (GDP) were also found to significantly influence bank performance, reflecting the broader economic conditions' impact on bank profitability. Higher interest rates, suggesting more lucrative lending opportunities, and GDP growth, indicating a robust economic environment, both contribute positively to banks' financial performance.Inflation (INF) showed a negative but not statistically significant effect on ROA, implying that higher inflation could potentially erode bank profitability, although this relationship needs further exploration.The Regulatory Index (RI), while included to account for the impact of regulatory environments on bank performance, did not show a statistically significant impact in our model. This suggests that the direct effects of regulatory environments on bank profitability might be more complex and warrant further investigation.

The F-test for Poolability confirmed the presence of significant heterogeneity among the banks in our study, validating our choice of the Fixed Effects model, which accounts for unobservable individual bank characteristics that could bias our estimates.

Conclusion

In conclusion, our exploration into the intersection of digital banking adoption and bank financial performance unfolds a nuanced narrative. While the direct correlation between digital banking users and profitability, as captured by ROA, might not be overtly pronounced, the study underscores the critical importance of operational efficiency, economic context, and regulatory landscapes in shaping bank outcomes.

The negative association between the cost-to-income ratio and ROA accentuates the role of operational efficiencies as a significant determinant of profitability, highlighting potential areas for strategic enhancement through digital channels. Additionally, the impact of broader economic indicators, such as interest rates and GDP growth, further illustrates the complexity of factors influencing bank performance in a digital era. This investigation reveals that the journey toward digitalization in banking is multifaceted, requiring a balanced approach that not only embraces technological advancements but also navigates economic fluctuations and regulatory frameworks adeptly.

As banks continue to chart their paths in the digital banking landscape, this study serves as a reminder of the layered dynamics at play, offering insights that could guide future strategies in the pursuit of enhanced financial performance. The digital banking revolution, while promising, demands a holistic strategy that encompasses more than just technological adoption, urging banks to consider operational, economic, and regulatory dimensions in their digital transformation endeavors.

Looking ahead, researchers are calling for more comprehensive studies to explore the long-term effects of digital banking on the financial industry. Green and Fisher (Green, Fisher, 2022: 22-37) propose investigating the impact of emerging technologies like 5G and quantum computing on digital banking services. Additionally, Hughes and Roberts (Hughes, Roberts, 2021) suggest that future research should consider the environmental impact of digital banking, exploring how digitalization aligns with sustainable banking practices.

References

1. Smith, A., Johnson, B. (2020). Enhancing Customer Experience through Digital Banking Platforms. Journal of Digital Banking.
2. Wang, Similarly, (2019). Blockchain and AI Integration in Financial Services: A New Era of Transparency and Efficiency. International Journal of Financial Innovation.
3. Davidson, S. (2017). Navigating Digital Banking Regulations: Challenges and Solutions. Law and Business Review.
4. Nguyen, P., Luu, N. (2020). Regulatory Support for Digital Banking: An International Perspective. Global Finance Journal, 41, pp.47-62.
5. Brown, C., Meehan, D. (2018). Digital Banking and Profitability: An Empirical Analysis. Finance Research Letters.
6. Patel, R., Miller, S. (2021). The Cost of Digital Transformation: Impacts on Bank Financials. Journal of Banking and Finance.
7. Green, F., Fisher, T. (2022). The Future of Digital Banking with Emerging Technologies. Tech Innovation Journal, 6(1), pp.22-37.
8. Hughes, M., Roberts, A. (2021). Sustainable Banking in the Digital Era. Journal of Sustainable Finance, 12(2), pp.95-110.

Received: 09.02.2024 Accepted: 14.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/86-89

Shanay Abbasova
Baku State University
master student
senayabbasovaa1@gmail.com

METHODS OF GUARANTEEING THE PERFORMANCE OF THE OBLIGATION AS A MEANS OF CREDIT RISK MANAGEMENT

Abstract

Credit obligations are obligations arising from the credit agreement concluded between the parties. In order to ensure the implementation of obligations, a number of regulatory methods have been defined by legislation. A guarantee of credit is a set of conditions and obligations that ensure the creditor will be properly returned the loan and interest due to the use of the loan.

Loans are the biggest source of arising of credit risk. One of the most common and important risk mitigation techniques in financial markets is the use of guarantee. When concluding a loan agreement, the type, amount, term, etc. of the loan depending on the elements, a security agreement is also concluded to ensure the performance of the loan obligation.

Granting a loan with security both encourages the borrower to be more responsible in the performance of his/her obligations, and also compensates to a certain extent the damage caused to the credit institution if the loan obligation is not fulfilled by the borrower.

Keywords: *credit obligations, the performance of obligation, secured credits, credit risk, credit risk management*

Şənay Abbasova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
senayabbasovaa1@gmail.com

Öhdəliyin icrasının təmin edilmə üsullari kredit riskinin idarə edilməsi vasitəsi kimi

Xülasə

Kredit öhdəlikləri tərəflər arasında bağlanmış kredit müqaviləsindən yaranan öhdəlikləridir. Öhdəliklərin icrasını təmin etmək üçün qanunvericiliklə bir sıra tənzimləmə üsulları müəyyən edilmişdir. Kreditin təminatı kreditora kreditdən istifadəyə görə kredit və faizlərin lazımi qaydada qaytarılmasına əminlik yaradan şərtlər və öhdəliklər məcmusudur.

Kredit riskinin yaranmasının ən böyük mənbəyi kreditlərdir. Maliyyə bazarlarında ən ümumi və əhəmiyyətli risk azaldılması texnikalardan biri də təminatın istifadəsidir. Kredit müqaviləsi bağlanılarkən kreditin növündən, məbləğindən, müddətindən və s. ünsürlərdən asılı olaraq kredit öhdəliyinin icrasını təmin etmək üçün həmçinin təminat müqaviləsi də bağlanılır.

Kreditin təminatla verilməsi həm borcalanı öz öhdəliklərinin icrası zamanı daha məsuliyyətli olmağa təşviq edir, həm də borcalan tərəfindən kredit öhdəliyi icra olunmadığı təqdirdə kredit təşkilatına vurulmuş zərəri müəyyən səviyyədə kompensasiya etmiş olur.

Açar sözlər: *kredit öhdəlikləri, öhdəliyin icrası, təminatlı kreditlər, kredit riski, kredit riskinin idarə edilməsi*

Introduction

According to the credit agreement, the creditor undertakes the obligation to give the money (loan) to the debtor in the amount and conditions stipulated by the agreement, and the debtor undertakes the obligation to return this amount and pay interest.

Honest fulfillment of obligations arising from contracts primarily serves the legal interests of the parties and the stability of civil circulation. At the same time, the timely execution of obligations under the loan agreement is aimed at the stability and development of the economic and financial situation of the state, which results in the protection of the economic security of the country and the provision of an even higher standard of living of the population by having a positive effect on the trust shown to the banks by the depositors (1).

As in other obligations, bank contract obligations also have an important place in the methods of guaranteeing the obligation. In particular, when issuing large-scale loans, banks choose one of the methods specified in the civil legislation to secure the loan amount (Mirzəyeva, Əliyeva, Hacıyeva, Abbaslı, 2023: 77).

Pursuant to Article 460 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, the performance of obligations can be ensured by pledge, liquidated damages, debtor's property withholding, suretyship, warranty, advanced money and other methods provided for in this Code or the contract. The invalidity of the agreement to ensure the performance of the obligation does not lead to the invalidity of the main obligation (Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, maddə 460).

Some of them can be used only in bank contracts (warranty), and some can be used in bank credit contracts (pledge, surety) along with other relationships.

Secured loans are loans granted by obtaining personal and/or material collateral in order to reduce risk. The company/individual cannot withdraw collateral until the loan is closed, the risk is completely eliminated and it is determined that it has no further obligations towards the bank. Secured loans are divided into two: material and personal (4).

Due to the failure of the borrower to repay the loan, or rather, as a result of issuing risky loans, financial institutions face credit losses. In the literature, these losses are presented in two forms. The first is expected losses and the second is unexpected losses. The history of credit risk goes back to ancient times. Thus, in the ancient "Laws of Hammurabi", terms such as "interest" and "guarantee" are found (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, İşçi Məqalələri Silsiləsi № 11/2014, C.Abbasov, 2-3) .

Article 2.1.1 of the Rule "Management of Credit Risks in Banks" defines credit risk as follows: the risk of loss as a result of the inability of the borrower, issuer or counterparty to fulfill its obligations in accordance with the terms of the contract ("Banklarda kredit risklərinin idarə edilməsi" Qaydası, maddə 2.1.1)

Credit risk is the credit customer's failure to comply with the terms of the contract made between herself/himself and the financial intermediary providing the loan, by acting contrary to the rules that form the basis of the credit relationship.

Loans are indispensable financial resources in terms of ensuring economic development in countries. In order to grow and keep up with developments quickly, businesses meet their funding needs with loans they receive from banks. Since loans are a medium of circulation, they reduce the carrying of cash and accelerate commercial transactions. Through the credit system, unused funds are transferred to those who need money as loans, providing income to the fund owners and ensuring supply and demand mobility in the economy (4).

The main purpose of evaluating loan requests is to minimize the credit risk faced by the bank by determining the loan repayment capacity of the person or company requesting the loan and to ensure that the loan is granted in an amount and maturity appropriate to the needs of the loan requester. Evaluating loan requests is also called credit analysis. When evaluating loan requests, issues such as whether the real value of the material collateral has been determined by experts and whether there are any restrictive rights such as liens or mortgages should be examined. In personal guarantees, issues such as the character of the person giving the guarantee and his ability to pay the debt should be investigated, just like the person requesting the loan (4).

Banks can use different types of guarantees and transaction structure to assist reduce risks associated with particular credits, but the primary basis for entering into a transaction should be the

borrower's ability to repay the loan. Guarantee cannot make up for incomplete information or serve as a stand-in for a thorough evaluation of the counterparty or borrower. Recognizing that credit enforcement procedures (like foreclosure proceedings) have the potential to erase the transaction's profit margin is important. Furthermore, banks must be aware that the same reasons that have made the credit less recoverable may also reduce the value of the guarantees. Financial institutions have to possess regulations pertaining to the admissibility of diverse types of guarantees, mechanisms for the continuous assessment of this guarantee, and a method the guarantee`s enforceability and realisability. Banks should assess the extent of coverage offered in respect to guarantees in light of the guarantor's legal competence and creditworthiness. When assuming implied backing from other parties, such the government, banks should exercise caution (7).

The occurrence of credit risks at the level of loans can be caused by:

- Borrower's lack of funds for debt repayment and loan servicing
- Liquidity risk of guarantee
- Failure to fulfill obligations of third parties responsible for the loan
- Personal qualities of the borrower (8).

Regulations related to the management of risks arising from credit obligations are contained in the Law "On Banks", the Rule "Management of Credit Risks in Banks", the Rule "On Prudential Normative and Requirements for Credit Risks, including Large Credit Risks", the Rule "Creation of special provisions for classification of assets and compensation of possible losses" approved by the Management Board of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan etc. can be seen in other legal acts.

According to Article 3.1 of the "Credit Risk Management in Banks" Rule, one of the elements of the credit risk management system in Banks is guarantee assessment (“Banklarda kredit risklərinin idarə edilməsi" Qaydası, maddə 3.1)

According to Article 5.5 of the Rule "On Prudential Normative and Requirements for Credit Risks, including Large Credit Risks", in addition to the requirements defined in the normative act regulating credit risk management in banks, at least the following conditions must be met:

5.5.1. the bank's rights on the security must be formalized in accordance with the legislation;

5.5.2. the duration of the guarantee must not be less than the duration of the obligation it provides;

5.5.3. the market price of the guarantee must be reevaluated at least once a year;

5.5.4. there must be a liquid market for the sale of guarantee. (“Kredit riskləri, o cümlədən iri kredit riskləri ilə bağlı prudensial normativ və tələblərə dair” Qayda, maddə 5.5)

In order to assess the credit risks of the borrower, his solvency is assessed. One of the issues to be considered at this time is the loan-to-security ratio if there is collateral for the loan.

Article 7 of the Rule on “Credit Risk Management in Banks” defines the requirements that must be taken into account for each type of guarantee during the evaluation of the guarantee under the loan agreement.

When a suretyship acts as a guarantee, it is considered that the surety is a guarantor for several credit agreements at the same time, as well as that the borrower and the surety are mutual guarantors for each other's loans. The surety's solvency is assessed in accordance with Part 5 of this Rule;

When a warranty acts as security, the guarantor's solvency is assessed in accordance with Part 5 of this Rule;

When movable property acts as collateral, its encumbrance is checked in the State Register of Encumbrance of Movable Property, as well as its market price and sales possibilities are analyzed;

When real estate acts as collateral, its market price and sales possibilities are analyzed;

When securities act as collateral, its market value, the issuer's solvency, and the possibility of selling the securities are analyzed;

When the pledge of rights acts as security, the legal validity of the subject of pledge, and when the debt claim acts as security, the solvency of the relevant debtor is assessed in accordance with Part 5 of this Rule.

Conclusion

Credit agreements involve the creditor providing a loan to the debtor in the agreed terms and conditions, while the debtor is responsible for returning the loan and paying interest. Loans are crucial for economic development, as they help businesses meet funding needs, reduce cash carrying, and facilitate commercial transactions. Timely execution of credit obligations contributes to economic security and a higher standard of living. Secured loans are granted by obtaining personal or material collateral to reduce risk. Credit risk arises when a credit customer fails to comply with contract terms. Loan guarantees are evaluated to minimize credit risk and ensure appropriate loan amounts and maturity.

Banks use guarantees and transaction structures to reduce credit risks, but the borrower's ability to repay the loan should be the primary basis. Credit enforcement procedures can erase transaction profit margins, and guarantees' value may be reduced by less recoverable credit.

References

1. https://constcourt.gov.az/az/decision/1093
2. Mirzəyeva, A.Q., Əliyeva, Ə.Ə., A.F.Hacıyeva, Abbaslı, A.İ. (2023). Bank hüququ (dərs vəsaiti). Bakı: “ADMİU”, 212 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. (Maddə 460).
4. https://ets.anadolu.edu.tr/storage/nfs/BSI201U/ebook/BSI201U-12V1S1-8-0-1-SV1-ebook.pdf
5. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, İşçi Məqalələri Silsiləsi № 11/2014, C.Abbasov, Kredit Riskləri: Z-Kəmiyyəti Yanaşması, 8 s.
6. “Banklarda kredit risklərinin idarə edilməsi" Qaydası.
7. https://www.bis.org/publ/bcbsc125.pdf
8. https://aba.az/wp-content/uploads/2021/07/Riskl%C9%99rin-idar%C9%99-edilm%C9%99si.pdf
9. “Kredit riskləri, o cümlədən iri kredit riskləri ilə bağlı prudensial normativ və tələblərə dair” Qayda.

Received: 15.02.2024 Accepted: 13.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/90-94

Irada Zulfigarova
The Academy of Public Administration under the President of the
Republic of Azerbaijan
master student
zulfigarova.irade@gmail.com

EXAMINING THE CITIZEN-CENTERED APPROACH IN PUBLIC ADMINISTRATION: A CASE STUDY OF THE USA

Abstract

This article explores the transition towards a citizen-centered approach in public administration, with a particular emphasis on the United States. The conventional bureaucratic paradigm, characterized by its centralized decision-making and hierarchical framework, is progressively being replaced with a model that emphasizes public involvement, participation, and contentment. This article investigates the extent to which the USA has adopted a citizen-centered approach in recent years by conducting a thorough examination of different projects, policies, and case studies.

The analysis examines the role of technology in enabling contact between citizens and the government, the significance of openness and accountability, the influence of citizen feedback channels on policy development, and the difficulties faced in transitioning to a more citizen-focused approach. This research makes a valuable contribution to the current discussion on how to enhance the efficacy and responsiveness of public administration in meeting the demands and expectations of citizens. It does this by emphasizing techniques that have been successful and suggesting areas where improvements may be made.

Keywords: *examining, USA, public administration, citizen-centered approach, improvement*

İradə Zülfiqarova
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
zulfigarova.irade@gmail.com

Dövlət idarəçiliyində vətəndaş mərkəzli yanaşmanın tədqiqi: ABŞ nümunəsi

Xülasə

Bu məqalədə ABŞ-ın dövlət idarəçiliyi əsas götürülərək vətəndaş mərkəzli cəmiyyətə keçid prosesi araşdırılmışdır. Mərkəzləşmiş qərar qəbuletmə və iyerarxik çərçivə ilə xarakterizə olunan ənənəvi bürokratik paradiqma getdikcə ictimaiyyətin qatılımını, iştirakını və məmnunluğunu vurğulayan bir modellə əvəz olunur. ABŞ-ın son illərdə müxtəlif layihələri, siyasətləri və nümunələri hərtərəfli araşdırılaraq vətəndaş mərkəzli yanaşmanı nə dərəcədə mənimsədiyi təhlil edilmişdir.

Təhlildə vətəndaşlarla hökumət arasında əlaqənin təmin edilməsində texnologiyanın rolu, dəqiqlik və hesabatlılığın əhəmiyyəti, vətəndaşların rəy bildirmə kanallarının siyasətin inkişafına təsiri və daha çox vətəndaş yönümlü yanaşmaya keçid zamanı üzləşdiyi çətinliklər araşdırılmışdır. Bu tədqiqat vətəndaşların tələb və gözləntilərinin ödənilməsində dövlət idarəçiliyinin effektivliyini və cavabdehliyini necə artırmaq barədə cari müzakirələrə dəyərli töhfə verir. Bu, müvəffəqiyyətli olan texnikaları vurğulamaqla və təkmilləşdirmələrin aparıla biləcəyi sahələri təklif etməklə edilir.

Açar sözlər: *araşdırma, ABŞ, dövlət idarəçiliyi, vətəndaş mərkəzli yanaşma, inkişaf*

Introduction

In recent years, there has been a notable increase in attention and interest in adopting a citizen-centered approach in the area of public administration. This paradigm shift signifies a fundamental change in the way governments interact with and provide services to their constituents. Historically, public administration has been distinguished by bureaucratic frameworks, hierarchical methods of decision-making, and an emphasis on efficiency and adherence to rules. Nevertheless, due to the growing influence of democratic principles, advancements in technology, and heightened expectations for openness and responsibility, there has been a noticeable change in focus towards emphasizing public involvement, participation, and contentment (Kitova, 2020: 18).

The United States, as a prominent worldwide democracy, has been in the forefront of implementing this citizen-centered approach to governmental administration. The objective of this case study is to examine several facets of this shift within the American setting. This research aims to gain insights into how the United States manages the challenges of the citizen-centered government model by analyzing the important initiatives, policies, and tactics undertaken at the federal, state, and local levels.

This text establishes the groundwork for an extensive examination of the citizen-centered approach in public administration. It emphasizes the significance, reasoning, and outcomes of this approach for both governmental institutions and the people they serve. This research seeks to enhance our comprehension of the changing dynamics of government in an age focused on citizens by examining the experiences, achievements, obstacles, and future possibilities of the United States.

Examining the Citizen-Centered Approach in Public Administration: A Case Study of the USA.

Citizen-centered public administration is a strategy that prioritizes the needs, expectations, and engagement of people in the delivery and management of public services. This strategy seeks to guarantee that the public delivers its services in a way that is more efficient, effective, and focused on the needs of the citizens. There are several instances and techniques for scrutinizing this strategy in the United States (Kochovski, 2022: 14).

Within the United States, there are many frameworks that facilitate the direct engagement of citizens in the management of public affairs. One example of approaches that may be considered in this perspective is "participatory budgeting", which promotes the involvement of people in decision-making processes. In this concept, individuals have the ability to openly articulate their views about the allocation of a certain budget.

In the United States, public institutions provide transparency by openly sharing information on the performance of public services and institutions. This is achieved via initiatives like the Open Data Initiative, which provides individuals with access to relevant data. This allows people to deliberately take use of services.

Citizens in the United States have enhanced accessibility to public services via the use of e-government software and digital platforms. As an example, individuals have the ability to carry out various operations, such as making tax payments, accessing social security services, and submitting licensing applications, using online platforms. This enables individuals to use their time and resources in a more efficient manner (Nitzkin, 2008: 13).

Public entities in the United States use a range of public relations and feedback systems to gather and address comments from individuals. By using this approach, services may undergo continuous improvement, leading to an elevated level of satisfaction among residents.

Public institutions in the United States routinely administer citizen satisfaction surveys and assess their services based on the collected data. This allows for the implementation of strategies to enhance the quality of service, while considering the perspectives of the general public.

These examples demonstrate the several aspects and fields in which the citizen-centered public administration method is used in the United States. Analyzing this technique is a crucial measure to provide public services in a more efficient, accountable, and citizen-centric manner.

Challenges and Future Directions.

Although there has been progress, there are still obstacles to fully achieving the promise of a citizen-centered strategy. These factors include bureaucratic delay, limitations in resources, disparities in digital access, and the need to guarantee substantial public engagement. In order to progress, it is crucial to tackle these obstacles and further develop a public administration model that prioritizes the needs and interests of citizens (Pena, 2007: 10).

Ultimately, the citizen-centered approach in public administration, as shown by the USA, signifies a significant change towards government that places the interests and participation of individuals as the primary focus. By adhering to the values of transparency, participation, responsiveness, equality, and inclusion, governments may more effectively meet the demands of their various communities and promote a society that is more democratic and responsible (Formaz, 2013: 7).

Effects on Policy Formulation and Execution.

An important consequence of the citizen-centered approach is its impact on the formulation and execution of policies. Through actively involving people in decision-making processes, policymakers may get vital insights into the genuine needs and preferences of the community. This results in enhanced and relevant policy development, guaranteeing that governmental initiatives are customized to tackle unique difficulties encountered by communities.

In the United States, residents have the opportunity to express their views on many policy matters via means such as town hall meetings, public consultations, and online feedback forums. This direct involvement enables policymakers to comprehend the many viewpoints present in society and integrate public input into policy suggestions. Consequently, policies have a higher likelihood of being successful, responsive, and acceptable by the public.

Improved accountability and trust.

Another key component of the citizen-centered approach is its function in augmenting accountability and fostering trust between government institutions and the public. Greater accountability is fostered by transparency in decision-making processes, access to information, and methods for public scrutiny.

In the United States, transparency measures such as the Freedom of Information Act (FOIA) requests, public records access, and open data laws empower individuals to oversee government operations and ensure that officials are held responsible for their choices. This level of openness promotes trust by showcasing a dedication to truthfulness, moral uprightness, and attentiveness to the concerns of citizens.

Enabling and supporting communities while advocating for fairness and equality.

Adopting a citizen-centered approach not only empowers communities but also fosters fairness by guaranteeing that disadvantaged groups have a say in governing processes. Through the active engagement of a wide range of stakeholders in policy debates and execution, governments have the ability to tackle structural disparities and advance the cause of social justice (Domingues, 2011: 6).

In the United States, endeavors to advance fairness and inclusiveness include affirmative action programs, diversity initiatives in public sector recruitment, and focused interventions to rectify gaps in service accessibility. Active involvement of citizens in these projects facilitates the identification of obstacles to fairness and guarantees that policies are comprehensive and responsive to the requirements of marginalized communities.

The role of technology and innovation in citizen engagement.

Technological advancements are crucial in enabling and promoting public involvement and participation. Digital platforms, social media, and mobile applications provide instantaneous feedback, virtual consultations, and interactive engagement between people and government entities (Bredow, 2003: 12).

Technology has revolutionized public involvement in the USA, giving rise to novel methods such as crowdsourcing ideas, conducting online voting on policy alternatives, and hosting virtual town

hall meetings. These digital solutions not only increase the ability to participate but also improve the efficiency and efficacy of public administration procedures.

Perpetual enhancement and adjustment.

The citizen-centered approach requires a commitment to ongoing improvement and adjustment, guided by input and assessment. It is important for governments to periodically evaluate the effects of public engagement projects, actively seek input from participants, and adapt policies to tackle evolving difficulties and shifting requirements.

In the United States, government agencies and politicians often use surveys, focus groups, and performance reviews to assess the efficacy of citizen-centered initiatives. By using data, this method enables decision-making based on facts and guarantees that public administration initiatives prioritize citizen-centered principles (Salbaroli, 2021: 12).

In conclusion, the adoption of a citizen-centered strategy in public administration, as shown in the USA, has significant consequences for policy creation, accountability, community empowerment, and technology innovation. By giving priority to public involvement, transparency, equality, and continual improvement, governments may construct more responsive, inclusive, and trustworthy institutions that effectively meet the demands of their population.

Conclusion

Overall, the citizen-centered approach in public administration in the USA signifies a notable change in focus towards giving priority to the requirements, choices, and involvement of individuals in governance procedures. This approach acknowledges that individuals are not only passive beneficiaries of public services but active participants whose participation and feedback are essential for efficient policy-making and service provision.

An important advantage of the citizen-centered approach is its capacity to improve openness and accountability in government institutions. Public administrators may cultivate confidence and legitimacy in government activities by engaging people in decision-making processes, encouraging transparent communication, and ensuring access to information.

Furthermore, the citizen-centered approach highlights the need of being responsive to the demands of citizens. Public administrators are advised to actively communicate with residents, actively seek input, and adjust policies and programs appropriately. This iterative method allows governments to more effectively tackle new difficulties and customize solutions to meet the different requirements of its residents.

Nevertheless, the implementation of a citizen-centered strategy also presents difficulties. Government agencies must undergo a cultural transformation, invest in technology and resources for public engagement projects, and overcome bureaucratic obstacles that might impede responsiveness and adaptability (Strum, 2012: 7).

In summary, while the citizen-centered approach may be intricate, its ability to enhance democracy, enhance public services, and promote inclusive government makes it a beneficial foundation for public administration in the USA and other countries.

A consistent pattern in this approach is the increasing use of technology to augment public engagement and participation. Digital platforms, such as online forums, social media, and mobile applications, are essential in enabling the interaction between government departments and citizens. They facilitate real-time input and improve visibility. However, the primary challenges that must be addressed are ensuring equitable and unbiased availability of these technologies and addressing the discrepancies in digital literacy.

An additional crucial element is the integration of diversity, equality, and inclusion (DEI) principles into the citizen-centered approach. In order to provide equitable access to the benefits of citizen participation for all individuals, regardless of their background or financial status, it is imperative to recognize and address the structural discrepancies and barriers that exist among disadvantaged communities.

Furthermore, the COVID-19 pandemic has accelerated the use of remote and digital services in public administration, forcing governments to quickly innovate and adapt to meet the evolving needs of customers. This transformation has highlighted the need of being adaptable and resilient in implementing policies that prioritize the needs of citizens, especially during times of crisis.

Nevertheless, there are still challenges to be surmounted in order to fully realize the potential of the citizen-centered approach. The obstacles include the resistance to change inside bureaucratic institutions, constraints in resources, and the need for ongoing enhancement of skills and knowledge among public administrators to effectively engage with citizens and use data-driven information for decision-making.

The citizen-centered approach in public administration is always evolving due to advancements in technology, the importance placed on diversity, equality, and inclusion, and the lessons learned from real-life events such as the pandemic. In order to effectively use public involvement and solve challenges, it is essential for government officials, civil society, and citizens to work together and create governance frameworks that are highly receptive, inclusive, and streamlined.

References

1. Kitova, O. (2020). The History of Creation of Methods and Automated Support Systems for Public Administration. In 2020 Fifth International Conference “History of Computing in the Russia, former Soviet Union and Council for Mutual Economic Assistance countries” (SORUCOM). IEEE.
2. Kochovski, P. (2022). Reaching Sustainable Development Goals Through Tax Reductions and Incentives within a Trustworthy Decentralized Autonomous Organization. In 2022 International Conference on Computational Science and Computational Intelligence (CSCI). IEEE.
3. Nitzkin, J. L. (2008). Public health information infrastructure. IEEE Engineering in Medicine and Biology Magazine, 27(6).
4. Pena, C. (2007). An Overview of FDA Medical Device Regulation as it Relates to Deep Brain Stimulation Devices. IEEE Transactions on Neural Systems and Rehabilitation Engineering, 15(3).
5. Formaz, J. (2013). Measuring Computerization and Centralization: An Approach Derived from the Management of Public Registers. In 2013 46th Hawaii International Conference on System Sciences. IEEE.
6. Domingues, L. (2011). Management Model Proposal for Portuguese Public Administration Shared Services. In 2011 IEEE World Congress on Services. IEEE.
7. Bredow, B. (2003). Information technology and public administration - policy for IT-enabled public administration. In 36th Annual Hawaii International Conference on System Sciences, 2003. Proceedings of the. IEEE.
8. Salbaroli, E. (2021). A Share Quota Manager for the Public Administrations. In 2021 IEEE 11th Annual Computing and Communication Workshop and Conference (CCWC). IEEE.
9. Strum, R.A. (2012). Public Health Informatics: Increasing Use and Access. In 2012 45th HawaiiInternational Conference on System Sciences. IEEE.

Received: 31.01.2024 Accepted: 02.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/95-98

Ceyhunə Aslanova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
jeyhunaslanova@mail.ru

ANARIN NƏSRİNDƏ QARABAĞ NİSGİLİ

Xülasə

Anarın rəngarəng mövzulardan ibarət olan yaradıcılığı cəmiyyəti narahat edən, xalqın ümumi mənafeyinə xidmət edən bir çox məsələyə toxunan mövzulardan ibarətdir. Bu mövzular yazıçının xalqla əlaqəsinin daha da möhkəmlənməsində, oxucuların qəlbinə tapdığı yolda uğurla irəliləməsində əsas rol oynayır. Bu səbəbdəndir ki, Anarın əsərləri illər keçməsinə baxmayaraq öz aktuallığını saxlayır. Lirik əsərlərində duyğuların bədii notlarla ifadəsində qazandığı oxucu məhəbbətindən daha çox Anar epik əsərlərində insanın daxili duyğularını qeyri-adi yox, tamamilə təbii və səmimi şəkildə təsvir etməyi bacarmışdır. Bu əsərlər daha çox insanın psixikasının təzahürünün nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Şübhəsizdir ki, hər bir vətəndaşın qəlbində böyüdüyü vətəninin dərdləri sağalmaz izlər buraxır. Azərbaycan xalqının qəlbinə salınmış izlərdən biri də məhz Qarabağ dərdi idi. Qalibiyyətə qədərki dövrdə bu mövzuya bir çox qələm sahibləri dönə-dönə müraciət etmişdir. Bu yazıçılardan biri olan Anar da Qarabağ, Şuşa mövzusunu əsərlərində dəfələrlə işıqlandırmışdır. Anarın "Otel otağı", "Ağ qoç, qara qoç", "Vahimə" və s. əsərlərində bu mövzuya xüsusilə müraciət olunmuşdur. Yazıçının bu əsərlərin fonunda ifadə etdiyi fikir isə nəinki yazıçı, hətta ümumxalq mənafeyinə xidmət edir. Müəllif Kərim Əsgəroğlu obrazının simasında keçmiş xatirələri yenidən oyadaraq hadisələrə vətəndaş mövqeyindən nəzər salmış və etirazını bildirmişdir.

Açar sözlər: *Anar, Qarabağ, Şuşa, Otel otağı, Vahimə, Ağ qoç, Qara qoç*

Jeyhuna Aslanova
Baku State University
master student
jeyhunaslanova@mail.ru

Karabagh longing in Anar's prose

Abstract

Anar's creativity, which consists of colorful themes, includes topics that touch on many issues that concern the society and serve the general interest of the people. These topics play a key role in further strengthening the writer's relationship with the people and successfully advancing on the path he finds in the hearts of the readers. This is the reason why Anar's works remain relevant despite the passing of years. In his lyrical works, Anar managed to describe the inner emotions of a person in a completely natural and sincere way, not unusual, rather than the reader's love gained by expressing emotions with artistic notes. These works appeared more as a result of the manifestation of the human psyche. There is no doubt that the troubles of the homeland, where he grew up, leave irreparable traces in the heart of every citizen. One of the traces left in the hearts of the Azerbaijani people was the Karabakh problem. During the pre-victory period, many writers repeatedly addressed this topic. One of these writers, Anar, has covered the subject of Karabakh and Shusha many times in his works. Anar's "Hotel room", "White ram, black ram", "Panic", etc. this topic was especially addressed in his works. The opinion expressed by the writer in the background of these works serves not only the writer's interest, but also the public interest. The author looked at the events from the position of a citizen and expressed his protest by reawakening the past memories in the person of Kerim Asgaroglu.

Keywords: *Anar, Karabakh, Shusha, Hotel room, Panic, White ram, Black ram*

Giriş

Yaşadığımız həyatın yetərincə mürəkkəb olmasına baxmayaraq¸ biz insanlar bu həyatı həddindən artıq çətinləşdiririk. İnsan əlindəkiləri itirdikcə onların mahiyyətini daha aydın dərk edir. Bu itki bəziləri üçün maddi¸ bəziləri üçün isə mənəvi itkilər olur. Maddi itkilərdən fərqli olaraq mənəvi itkilərin yeri heç zaman dolmur. Əksinə acısı daha da ağırlaşır¸ ağrısı daha da dərinlərə gedir. Gündəlik həyatımızda isə ətrafdan o itkinin izlərini yığırıq. Bəzən bir quşun qanadlarını çırpdığı o qısa anda belə düşdüyümüz boşluqla barışa bilmirik. Bu tək bir xalqın¸ millətin yox¸ bütün insanlığın rastlaşdığı və əlindən qaça bilmədiyi problemdir. Buna görə də¸ insanlar bir- birini daha yaxşı anlamağı bacarmalıdır¸ amma bizi anlamadılar. Biz illərlə tariximizlə¸ ədəbiyyatımızla anlaşılmağa çalışdıq. Ədalətin öz yerini tapacağına inanaraq mənəvi yaramızı ovutduq¸ lakin anlaşılmadıq. Ta ki öz gücümüzlə öz bütövlüyümüzü bərpa edib öz ədalətimizi sübut edənədək. Bu illər ərzində xalqın yaşadığı sarsıntıları yazıçı Anar öz yaradıcılığında dəfələrlə bu mövzuya müraciət edərək hərtərəfli formada əks etdirmişdir. “Anar müasir ədəbiyyatımızın müxtəlif problemləri ilə bağlı xeyli sayda yazıların da müəllifidir. Ədəbiyyatda elə bir istedadlı şair və nasir yoxdur ki, onların yaradıcılığı Anarın fikir süсgəcindən keçməsin” (Yusifli, 2019: 2-3). Vaqif Yusiflinin bu fikriylə tam razılaşırıq, ona görə ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında müraciət olunan mövzuların bir çoxunu Anar ilk dəfə yazan müəlliflərdəndir və bu mövzulara ondan əvvəl və sonra yenidən müraciət olunmasına baxmayaraq onun yazıları özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamışdır.

Anar Şuşadan yazırdı...Anar bir zamanlar Azərbaycan xalqının itirməklə barışmadığı Şuşadan yazırdı. Anarın qələmini dindirən dərd isə bütün xalqın dərdiydi. 1993-1994-cü illərdə çap olunan ‘‘Otel otağı‘‘əsəri ilə yazıçı¸ bəlkə də¸ öz təxminlərinin fövqündə duracaq bir əsər yaratdığının fərqində deyildi. Povesti oxuduqca oxucu müəllifin rəsmi təhkiyəyə çevirdiyini hiss edir. Gözəlliyi dillər əzbəri olan Şuşanın yad əllərdə çırpına bilməyəcək qədər cəsarətini itirdiyini¸ məğlub olmağa alışmayan bu döyüşkən xalqın Qarabağın ürəyini itirməklə barışa bilmədiyini təsvir edir. Bu aspektdən baxdıqda¸ yazıçının əsərdə qoyduğu problemin nə qədər ali duyğuları təcəssüm etdirməyə xidmət etdiyi anlaşılır.

“Azərbaycan insanını Azərbaycan cəmiyyətinin (ümumən cəmiyyətin!) total ictimai-siyasi psixozundan xilas etmək yazıçının son dövrdə çapdan çıxmış “Otel otağı” kitabı kimi, 60-cı illərdən (yaradıcılığa başlayandan) bəri yazdığı, demək olar ki, bütün əsərlərinin əsas ideyasını təşkil edir” (Cəfərov, 2004)

Yazıçı Kərim Əsgəroğlunun yaşadığı dövrün və mühitin portretini yaradarkən bir çox ictimai və sosial problemləri işıqlandırmışdır. Bu problemlər sovet ideologiyasının təsiri altında əzilən və hətta bundan məmnunluq duyan bir çox obrazların zamanla xarakterlərində baş verən ciddi dəyişikliklərin vasitəsilə də anlaşılır. Kərim hər nə qədər vətəninə¸ millətinə bağlı bir insan surətidirsə¸ Çopur Cabbar bir o qədər dönük xarakterlidir. Kərim Türkiyəyə səfəri boyunca atdığı hər addımda vətənini- doğma Şuşanı xatırlayır. Anar yaratdığı obrazın duyğularını ifadə etmək üsulu kimi dad və qoxulardan istifadə edir. Hər bir qoxu Kərimi indi çox istəsə də fiziki olaraq heç cür gedə bilməyəcəyi Şuşaya aparır. İnsan xüsusilə də uşaqlıq çağlarında¸ bütün qayğılardan uzaqda yaşayarkən xoşbəxt olur və böyüdükdən sonra da uşaqlığını yaşadığı məkanlara ehtiyac duyduğu zamanlar getdikcə çoxalır. Bu ehtiyac Kərimin əlindən Şuşayla birlikdə alınmışdı və o¸ uşaqlığını da Şuşayla birlikdə itirmişdi. Xatirələr yaxasını buraxmaq bilməsə də¸ Kərim düşüncələrindən qaçıb reallıqla üzləşdikcə onu ölümə doğru qovan ürəyinin sancıları getdikcə daha da artırdı. Ankaraya gedərkən insanların kinayəli sözləri¸ bütün xalqın faciəsi sayılan itkilərin yaratdığı dərin yaraları çəkinmədən qanatmaqları illərimizi aldı. İllərlə o yaraların qanı dayanmadı¸ acısı dinmədi.

Çopur Cabbar xaricdən ziddiyyətli obraza bənzəsə də¸ daxilən məramı dəyişmir. Dövrün¸ mühitin tələblərinə asanlıqla uyğunlaşan bu obrazdakı əqidəsizlik aydın sezilir. Sanki¸ əqidəsizliyi özünə bir məslək edinmiş bu şəxs sovet dövrü və ondan sonrakı dövrdə də kütlənin yanlış olsa da¸ eşitmək istədiklərini¸ siyasətin xalqın beyninə yeritdiyi ideyaları səsləndirməkdən çəkinmir və ən ağrılı tərəf də bundan ibarətdir ki¸ xalqı kökündən uzaqlaşdırmaqla da açıq-aydın fəxr edir. Povestin əvvəlindən etibarən bir neçə yerdə biz Çopur Cabbarın çıxışlarıyla tanış oluruq. Obrazı öz diliylə

ifşa etmək üsulundan istifadə edən yazıçı onun çıxışlarındakı öz soy-kökünü danıb¸ müstəqillik əldə ediləndən sonra isə türklüyü ilə fəxr etməyini göstərərək xalqın ziyalı təbəqəsi sayılan insanlarının içində bu cür xəyanətkarların da olduğunu və Azərbaycanın kənar düşmənlərindən başqa öz daxilindəki namərdlərə qarşı da özünümüdafiəyə məcbur olduğunu göstərmək istəmişdir.

"Kişiliyin, cəsarətin olsun, dur günahlarını boynuna al, özün de görək bu dastanın bizə nə dəxli var axı ? Bizim dədə-babalarımız bəyəm at əti yeyiblər, qımız içiblər?" (Anar, 2004: 252). Bu misraları Kərimin atası Əsgərə deyib öz kökünü danan Çopur Cabbarı bir müddət sonra bu odlu-alovlu çıxışında dediklərini də danarkən görürük:

"Min illərdən bəri bu yerlər Türk torpaqları, Dədə Qorqud yurdu olub və min illər boyu da türk yurdu, Dədə Qorqud vətəni də olaraq qalacaq" (Anar, 2004: 269). Bu abzasda isə biz nəhayət ki, həqiqətləri dilə gətirən Çopur Cabbarla rastlaşırıq. Lakin, hər nə qədər doğruları söyləsə də, öncədən də qeyd etdiyimiz kimi bu sözlər onun qəlbindən süzülüb gəlmirdi, mənsəb uğruna, xalqın rəğbətini qazanmaq naminə dediyi sözlərdir. Xalqın içində bu tip insanlar çox idi və illər keçməsinə baxmayaraq hələ də var olub insanların ürəyinə saxta sözləriylə yol tapmağa çalışırlar.

Hər Qarabağla bağlı sualda Kərim Əsgəroğlunu qəhər boğması, əslində, Qarabağın duyğuları idi. Kərim həm də, Qarabağın insan vücuduna bürünmüş halıydı. Lakin, bu dərd Qarabağı öldürmədi, əksinə yaşatdı. Yaşatdı və yenidən bizə qaytardı. Kərim isə bu dərdə əsərin sonuna qədər də olsa, dözə bilmədi. Obrazı bir çox ölümlərin ev sahibi olan otel otağına, başqa sözlə desək, "öz qəbrinə" öz ayaqlarıyla gətirən yazıçı burda da xüsusi bir simvolik mənaya yer verir. Bəlkə də, o otaq sağlam əqidə uğruna yaşayan, həyatın bitib-tükənməyən dərdləriylə yoldaş olmuş Kərim kimi insanların ən son müqəddəs dayanacağı idi. Əsərin sonlarına doğru Kərim həyatında bir dəfə də olsa, digərləri kimi rüşvətlə işini həll edə biləcəyini, ailəsinin yanında utanmamaq üçün öz xarakterindən keçməyi düşünür. Lakin, Anar buna icazə vermir, obrazın pak duyğularına xələl gətirməyərək onun ömrünün son sətirlərini yazmaq üçün bu otağa-Kərim kimi ideologiyanın qurbanı olmaqdan imtina etmiş insanların ömrünü başa vurduğu otel otağına gətirir. Kərim Əsgəroğlu dünyadan hərkəsləşmədən köçür. Hara gedir getsin ona yol yoldaşı olan vətən nisgili isə bu dəfə o otel otağında tərk edilir, sanki dünya durduqca xalqın qəlbində məskunlaşmağa məhkum olduğunu anlayır. Anar haqqında danışarkən görkəmli şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə belə bir fikir səsləndirir: "Əsərdə nə ölüm var, nə zülüm. Amma ürək parçalayan faciə var. Bu, oxucunu arxasınca aparıb istədiyi vəziyyətə sala bilən qələmin qüdrətidir" (4). Bu fikirləri daha sonra "Otel otağı" əsərinə də aid edən şair əsər haqqında olduqca dəyərli bir nüansa toxunmuşdur. Həqiqətən də, Anar bu acıma hissini sırf duyğuların vasitəsiylə çatdırmağı bacaran azsaylı yazıçılardandır.

"Döyüşə bilmirdin, ölməyə gedəydin Şuşaya" (Anar, 2004: 261). Kərimin dilindən deyilən bu cümlə bir çox azərbaycanlının bu itkidə özünü günahlandırarkən işlətdiyi cümlə rolunu oynayır. Bu dərdlə yaşamaqdansa, ölmək daha asan çıxış yolu kimi gəlirdi. Lakin, itirdiyimizi geri almaq üçün yaşamaq lazımıydı, yaşamağa və bu günlərə gəlib çıxmağa ehtiyac varıydı.

Elçin Hüseynbəyli məqalələrindən birində Anar haqqında belə bir fikir səsləndirmişdir: "Anar bir proqramçıdır. Millətinin yolunu müəyyən eləyən, onun gələcəyini proqnozlaşdırmağı bacaran yazardır" (Hüseynbəyli, 2018: 21). Həqiqətən də, Anarın yazdığı bir çox hadisə real həyatda baş verərkən yazıçı təxəyyülündə olduğu kimi baş verir. Bu da onun təxəyyülünün xalqa bağlılığından irəli gələn bir səbəbdir.

Anarın "Vahimə" hekayəsində biz Oruc obrazının həyatı fonunda Qarabağ müharibəsinin üzərindən illər keçməsinə baxmayaraq insanların psixikasında yaratdığı sarsıntıların daha da dərinləşməsinin şahidi oluruq. Psixoloq Orucun qəbuluna gələn pasientlərin əksəriyyəti eyni dərddən əziyyət çəkir. Bəziləri Qarabağ probleminin həllini bildiyini deyir, bəziləri ermənilərin yaşatdığı travmaların nəticəsi olaraq yaşadığı sarsıntıların təsirilə gördüyü xülyalara inanır. Burada müəllifin təsvir etdiyi Oruc obrazı cəmiyyətin reallığından uzaqda yaşayır və sanki bu uzaqlıqda nə vətən dərdi, nə torpaq davası, nə də tökülən qanlar var. Bu uzaqlıq insandan olduqca soyuqqanlı olmağı tələb edir. Orucu reallığa Baləmi dartıb gətirir və yaşadığı evin bir zamanlar erməni evi olduğunu, hətta pasientlərindən birinin dediyi kimi evin divarlarının "tilsimli" olduğu qənaətinə gətirib çıxarır, lakin burada müəllif yenidən oxucu iradəsinə üz tutaraq hadisənin real səbəblərini

anlamağı bizim öhdəmizə buraxır. "Müəllifə görə, insan ancaq öz fərdi dünyasında yaşa bilməz. Vətəndaşlıq hissindən, ictimai amaldan məhrumluq mənəvi boşluğa, həyatın beş günlüyü haqqında çürük fəlsəfəyə aparır və heç vaxt insanı sona qədər xoşbəxt edə bilməz" (Salamoğlu, 2002: 327). Orucun simasında verilən problemlə biz bu fikri daha aydın anlaya bilirik.

Anar "Ağ qoç, qara qoç" əsərində iki nağılın fonunda bir çox mədəni, siyasi, iqtisadi problemləri işıqlandırır. Ümumiyyətlə, xalqın başına gələn bəlaların özəyində məhz dövrün problemlərinə qarşı laqeyd münasibətin durduğunu ifadə edən yazıçı tarix boyu mövcud olan bütün dərdlərimizin çıxış yolunun öz haqqımızı tələb etməkdə olduğunu göstərir. Bu məqsədlə müəllif bu əsərdə də yenidən Qarabağ mövzusuna üz tutur, lakin bu dəfəki istiqaməti tamamilə başqa zəmində reallaşır. Əsər utopik və antiutopik olan iki nağıldan ibarətdir. Birinci nağıl utopik bir Azərbaycanda cərəyan edir. Bu nağılın qəhrəmanı Məlik Məmmədli səhərlər himn sədaları altında oyanır. Vətənpərvərlik notlarını böyük ustalıqla qələmə alan Anar əsərin davamında Şuşanın, Qarabağın təsvirinə geniş yer verir. Bu baxımdan yazıçının yaradıcılığında aparıcı xətlərdən biri olan vətənpərvərlik mövzusu müxtəlif ideyaların təqdim olunmasında paralel istiqamətlərdən biridir. Müəllif Şuşanı təsvir edərkən onun təbiətinin tərənnümünə xüsusi yer verir. "Qarabağ şikəstəsi" məqaləsində deyir: "Özüm də bilmirəm Şuşanı niyə bu qədər sevirəm. Burda doğulmamışam, burda böyüməmişəm, əslim-nəslim bu şəhərdən deyil, qohum-əqrabam burda yaşamır. Söz yox, vətənin hər qarışı, hər bucağı əzizdir, müqəddəsdir, amma Şuşa elə bir yerdir ki, imkanım olsaydı bütün ömrümü burda keçirərdim və vəsiyyət də edərdim ki, öləndə məni burda basdırsınlar" (Anar, 2015: 5). Bu fikirləri oxuduqca Anarın nəinki nəsrində, hətta qəlbində də Şuşanın ayrı bir yeri olduğunu aydın başa düşürük. Bu sevgi bir çox əsərində Qarabağ probleminin qarşımıza çıxmasına və həllini tapdığı gündən sonra da hələ də Şuşaya qarşı olan məhəbbətin bir an olsun səngiməməsinə gətirib çıxarmışdır. "Mübarizə yolunun çoxlu kəsələri var. Bu kəsələrə düşüb geriyə də qayıtmaq, başqa yollara gedib çıxmaq da mümkündür" (Anar, 2003). Bu mübarizə yolunda Anar da istedadlı qələm sahiblərindən biri kimi çəkinmədən millətin, xalqın dərdini dilə gətirmişdir.

Nəticə

Ümumilikdə Anar nəsrində vətənpərvərlik mövzusunun, Qarabağ probleminin bu qədər geniş bədii lövhələrlə əksi deməyə əsas verir ki, yazıçı xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, mədəniyyətini dərindən bildiyi kimi onu daxilən narahat edən, mənəvi sarsıntılara gətirib çıxaran hadisələri dərindən duyur və bunu öz əsərlərinə də mükəmməl şəkildə yansıdır. Yazıçının Qarabağ problemini ən çox əks etdirdiyi əsər "Otel otağı" povestidir. Burada Şuşanın təbiətinin hər addımda, hər təbiilik anında qəhrəmanın duyğularını riqqətə gətirməsi, keçmiş günlərini xatırladaraq o əlçatmaz duyğulara müraciətdən çəkinməməsi əsərin əsas məğzini təşkil etmişdir. "Ağ qoç, qara qoç" əsərində utopik cəmiyyətin təsviri zamanı yenidən xatırlanan Qarabağ sanki müəllifin günümüzə arzuladığı və illər sonra qəbul olunan arzusu səciyyəsini daşıyır. Xalqın mənafeyinə xidməti və ali duyğuların tərənnümü baxımından Anarın nəsri olduqca dəyərlidir.

Ədəbiyyat

1. Yusifli, V. (2019). Anarın "söz dünyası". Ədəbiyyat qəzeti, 8 mart, s.2-3.
2. Cəfərov, N. (2004). Anar. Bakı: Bakı AzAtaM.
3. Anar. (2004). Seçilmiş əsərləri. 6 cilddə, III cild. Bakı: Nurlan.
4. https://www.anl.az/down/meqale/edebiyyat/2023/mart/840231(meqale).pdf
5. Hüseynbəyli, E. (2018). Anarı anlamaq anı. 525-ci qəzet, 10 fevral, 21 s.
6. Salamoğlu, T. (2002). Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: Səda, 2002
7. Anar. (2015). Qarabağ şikəstəsi. 525-ci qəzet. 2015, 8 may, S.5-6-7.
8. Anar. (2003). Seçilmiş əsərləri. VI cilddə Bakı: Nurlan, I c.

Göndərilib: 16.01.2024 Qəbul edilib: 07.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/99-104

Müşviq Mehbalıyev
Bakı Mühəndislik Universiteti
mmehbaliyev@beu.edu.az

İRANIN NÜVƏ BÖHRANININ HƏLLİ CƏHDLƏRİ

Xülasə

Məqalədə İranın nüvə böhranının həllinə yönəlmiş fəaliyyətinin əsas inkişaf mərhələləri nəzərdən keçirilir. Müəllif İran ətrafında yaranmış nüvə böhranının əsas məqamlarına aydınlıq gətirir. İranın beynəlxalq münasibətlərin aktorları ilə münasibətlərində son onilliklərdə böhranı kontekstində baş verən dəyişikliklərə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: *İran, nüvə böhranı, təhlükəsizlik, ABŞ, Qərb*

Mushvig Mehbaliyev
Baku Engineering University
mmehbaliyev@beu.edu.az

Attempts to resolve the Iranian nuclear crisis

Abstract

The article examines the main stages in the development of activities to resolve the nuclear crisis of Iran. The author highlighted the main points of the nuclear crisis around Iran. Particular attention is paid to changes in Iran's relations with participants in international relations in the context of the nuclear crisis in recent decades.

Keywords: *Iran, nuclear crisis, security, USA, West*

Giriş

İranın nüvə böhranının həlli bir sıra ilkin şərtlər, hər şeydən əvvəl, danışıqlar prosesində tərəflərin razılığa gəlməsində qeyd-şərtsiz maraqlı olması ilə bağlıdır.

Beynəlxalq ictimaiyyətin Tehrana qarşı tətbiq etdiyi sanksiyalar, xüsusən də birtərəfli Amerika və Avropa sanksiyaları ölkə iqtisadiyyatına ağır zərbə vurdu. Qadağanedici tədbirlərin həyata keçirilməsinin İran üçün əsas nəticələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ticarət sahəsindəki məhdudiyyətlər səbəbindən xarici tərəfdaşlarla ticarət həcminin azalması
2. Müvafiq qadağalar səbəbindən investisiya həcmində azalma.
3. Neft embarqosu, tranzit qadağaları, 2012-ci ildə İranın SWIFT sistemindən çıxarılması, neft tankerlərinin sığortasının və təkrar sığortasının qadağan edilməsi səbəbindən neft, qaz və digər məhsulların satışından əldə olunan gəlirlərin azalması.
4. Müvafiq qadağalar səbəbindən İran təyyarə parkı daxil olmaqla, texniki vasitələrin, habelə silahlı qüvvələrin texnoloji strukturunun köhnəlməsi.

2011-2014-cü illər ərzində sanksiyaların təsiri nəticəsində İranın ÜDM-də 592 milyard dollardan 425 milyard dollara qədər əhəmiyyətli azalma baş verdi (1). Həmin dövrdə neft hasilatının həcmi gündəlik 3,5 milyon barreldən 3,1 milyon barrelə, ixrac isə gündəlik 2,25 milyon barreldən 1,1 milyon barrelə düşdü (2). Ölkə iqtisadiyyatında daim pisləşən vəziyyət siyasi kursda dəyişiklik və nüvə böhranından çıxış yolu üçün "aşağıdan tələb" yaratdı ki, bu da 2013-cü ilin iyun ayında keçirilən prezident seçkilərində H.Ruhaninin qələbəsini təmin etdi.

V.İ.Sajin Ruhaninin namizədliyinin yuxarıdan Ayətullah Xameneyi tərəfindən təsdiqləndiyini vurğulayır. Bu qərar ondan irəli gəlirdi ki, Həsən Ruhani "İranın nüvə problemi ilə bağlı idi və liberal-islahatçı qanadı təmsil edirdi", yəni o, "Qərblə dialoq apara biləcək" şəxs idi (3).

"Altılıq"da təmsil olunan Avropa ölkələri, Böyük Britaniya, Almaniya və Fransa, ilk növbədə, öz iqtisadi maraqlarını güdürdülər. ABŞ-ın 2010 və 2012-ci il Aktlarına uyğun olaraq, İranla bir sıra

sahələrdə birgə fəaliyyət göstərən xarici rezidentlərə (fiziki və hüquqi şəxslərə) qarşı sanksiyaların tətbiqi nəzərdə tutulurdu. Məhz bu qərar investisiyaların kəskin azalmasına, ixracat və idxalatın azalmasına və İranın SWIFT-dən ayrılmasına səbəb oldu. Buna görə də avropalılar İran bazarına qayıtmaq üçün böhranın tezliklə həllinə çalışırdılar.

İran neftinin ən böyük idxalçısı olan və hazırda ölkənin enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün enerji tədarükünün şaxələndirilməsi siyasətini davam etdirən Çin İranla qarşılıqlı fəaliyyətdəki məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasında son dərəcə maraqlı idi (27). Oslodakı Sülh Araşdırmaları İnstitutunun professoru Pavel Bayev tərəfindən qeyd olunduğu kimi, məhz Çin faktoru təcrid vəziyyətində Pekinlə işbirliyində maraqlı olan Rusiyanın nüvə məsələsi ilə bağlı danışıqlar prosesində fəal iştirakına təsir göstərmişdi (17). Bu bir daha Pekinin böhranın həlli üçün göstərdiyi səylərin əhəmiyyətini nümayiş etdirir.

ABŞ üçün İran probleminin həlli nüvə silahının yayılmaması rejimini gücləndirməyə və bölgədəki qüvvələr nisbətini yenidən formalaşdırmağa imkan yaradardı (Arbatov, Sazhin, 2015). ABŞ-ın İranın raket proqramının davam etməsindən narazılığı təsadüfi deyil. Amerika tərəfi ballistik raket proqramının tammiqyaslı dayandırılmasına ümid bəsləyirdi, lakin H.Ruhaninin dediyi kimi “Tehranın nüvə başlıqları ilə təchiz olunması nəzərdə tutulmayan raketlər hazırlamaq hüququ var” (8). Bundan əlavə, İran üzrə aparıcı mütəxəssislərdən biri olan V.Sajinin dediyinə görə, B.Obama "Səudiyyə Ərəbistanı, İsrail və İran arasında balans” qurulmasında, İranla münasibətləri yaxşılaşdırmaqda maraqlı idi (11).

Nüvə silahının yayılmaması rejiminin gücləndirilməsi yolu ilə təhlükəsizliyin təmin edilməsi mövqeyindən çıxış edən Rusiya da İranın nüvə proqramı ilə bağlı danışıqlar prosesində strateji məqsədlər güdürdü. Hər şeydən əvvəl, Moskva Yaxın Şərq bölgəsindəki mövqelərini gücləndirməkdə, Qərbin regiondakı təsirini azaltmaqda maraqlı idi, bu da İranın dinc nüvə texnologiyalarına sahib olmaq və inkişaf etdirmək hüququnun ardıcıl müdafiəsində, sanksiyaların qəbul edilməsinə balanslı yanaşmada (sərt məhdudiyyətlərin tətbiqinə mane olmaqda) əksini tapdı (24). Eyni zamanda, danışıqlar çərçivəsində regional müttəfiqi kimi Tehranı dəstəkləyərkən, Rusiya tərəfi ABŞ ilə münasibətlərdə “İran kartı”nı oynayır, Vaşinqtonu İranın nüvə probleminin müzakirəsi yolu ilə NATO-nun Şərqə genişlənməsi, raket əleyhinə müdafiə sisteminin yerləşdirilməsi, ABŞ-ın nüfuzunun Rusiyaya qonşu dövlətlərə yayılması kimi məsələləri həll etməyə sövq edirdi (21). Bundan əlavə, ABŞ-ın danışıqlar masasında mümkün variant kimi qəbul etdiyi İran məsələsinin həlli üçün hərbi ssenarinin qarşısını almaq da həssas bir bölgədə vəziyyətin nəzarət altından çıxmasının qarşısını almaq baxımından Rusiya Federasiyasının milli maraqlarına cavab verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əhmədinejadın prezidentliyi dövründə “altılıq” formatındakı dialoqdakı müəyyən problemlərə baxmayaraq məhz Rusiya diplomatiyasının səyləri sayəsində danışıqlar prosesi qorunub saxlanıldı. Bu kontekstdə xüsusən 2012-2013-cü illərdə Rusiyanın təşəbbüsü ilə Bağdad, Moskva, İstanbul və Almatıda. görüşlər reallaşdı (Gurova, 2015).

Həm İran, həm də Rusiya tərəfindən ənənəvi olaraq müttəfiq kimi qəbul edilən Suriyadakı vətəndaş müharibəsi çərçivəsində hərbi əməliyyatlar, terror qruplaşmalarının (xüsusən də İŞİD-in) fəallaşması fonunda İranın bölgədəki rolunun artması razılaşmanın əldə edilməsinə kömək edən geosiyasi amil kimi çıxış etdi. İranın bu son dərəcə ciddi təhdidlərə qarşı mübarizədə oynaya biləcəyi konstruktiv rolun beynəlxalq birlik tərəfindən dərki də danışıqların nəticələrinə təsir göstərdi. Xüsusilə Barak Obamanın İranı İŞİD-lə mübarizəyə cəlb etməkdə maraqlı olduğu bilinirdi ki, bu da onun Ayətullah Xameneyiyə məktubunda ifadə olunmuşdu (22). İran da öz növbəsində antiterror koalisiyasında iştirak ehtimalını danışıqlar prosesi ilə əlaqələndirirdi (4).

Beləliklə, bütün bu amillərin təsiri altında bir sıra danışıqlar nəticəsində 14 iyul 2015-ci ildə “altılıq” və İran tərəfinin nümayəndələri Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planı (BHFP) imzaladılar ki, bu da İranın nüvə probleminin çoxillik həlli prosesinin məntiqi nəticəsi oldu. Qəbul edilmiş plan, İranın nüvə proqramının müstəsna dinc mahiyyətinin təmin edilməsinə yönəlmişdi, Tehran bu sahədə BHFP müddəalarına uyğun olaraq, BAEA ilə sıx əlaqədə, habelə “Altılıq” və İran tərəfindən yaradılan Birgə Komissiya çərçivəsində hərəkət etmək barədə öhdəlik götürmüşdü. BHFP nüvə proqramı ilə əlaqədar İrana BMT Təhlükəsizlik Şurasının tətbiq etdiyi sanksiyaların,

çoxtərəfli və milli sanksiyaların ləğvini də əhatə edirdi. "Altılıq" üzvlərinin götürdüyü öhdəliklər İrana ticarət, maliyyə, texnologiya sahələrində fəaliyyət imkanı verilməsini, "şər oxu" dövlətinin perspektivli tərəfdaşa çevrilməsini nəzərdə tuturdu.

BHFP, əsasən, aşağıdakıları nəzərdə tuturdu (13):

1. İranın uranın zənginləşdirilməsi ilə bağlı fəaliyyətinin 8 il müddətinə məhdudlaşdırılması və sonradan tədricən müstəsna surətdə dinc məqsədlər üçün zənginləşdirməyə keçid.
2. Natanzdakı obyektdə zənginləşdirmə gücünün məhdudlaşdırılması; Fordu müəssisəsində zənginləşdirmə işlərinin aparılmasının, hər hansı bir nüvə materialının yerləşdirilməsinin qadağan edilməsi.
3. Uranı zənginləşdirmə limitinin 3,67% səviyyəsində müəyyən edilməsi.
4. Zənginləşdirilmiş uranı saxlama həcmlərinin məhdudlaşdırılması.
5. İstifadə olunmuş nüvə yanacağının İran ərazisindən çıxarılması.
6. Sentrifuqaların və zənginləşdirmə ilə bağlı texnologiyaların çıxarılması daxil olmaqla infrastruktur dəyişiklikləri yolu ilə Fordudakı obyektin nüvə, fiziki və texnoloji mərkəzə çevrilməsi.
7. Beynəlxalq tərəfdaşlıq vasitəsilə Arakdakı ağır su tədqiqat reaktorunun tibbi və sənaye məqsədləri üçün radioizotoplar istehsalı mərkəzinə çevrilməsi.
8. İstifadə olunmuş nüvə yanacağının emalı sahəsində fəaliyyətin qadağan edilməsi.
9. Şəffaflıq rejimi təmin edilməklə İranın BAEA ilə əməkdaşlığı.
10. İranın nüvə partlayıcı qurğular yaratmaq cəhdlərindən imtina etməsi.
11. Beynəlxalq sanksiyaların ləğvi.

İcra Planına (Sazişə V Əlavə (7)) uyğun olaraq, BHFP-nın həyata keçirilməsi ikinci icra mərhələsində "Qəbul günü"ndə - BHFP BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən təsdiqləndikdən 90 gün sonra başlanmalı idi. 20 iyul 2015-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası BHFP-nı dəstəkləyən 2231 saylı qətnaməni (9) qəbul etdi, 18 oktyabr 2015-ci ildə BHFP ilə nəzərdə tutulan saziş tərəflərinin öhdəliklərinin icrası tədbirlərinin həyata keçirilməsinə başlanıldı (14).

Belə ki, İran ilkin qaydada Əlavə Protokolu tətbiq etməyə və nüvə obyektlərinin inşası planları barədə BAEA-nın əvvəlcədən məlumatlandırılmasını nəzərdə tutan təkmilləşdirilmiş 3.1. Koduna uyğun hərəkət etməyə başladı. AB və ABŞ İranın öz öhdəliklərini yerinə yetirdiyinin BAEA tərəfindən təsdiqlənməsi ilə başlanan BHFP icrasının üçüncü mərhələsində qüvvəyə minən İranın nüvə proqramı ilə bağlı iqtisadi və maliyyə sanksiyalarına xitam verən qərarlar qəbul edirlər. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Tehrana qarşı sanksiyalar tətbiq edən qətnamələrinin ləğvi də həmin eyni anda baş verməli idi.

16 yanvar 2016-cı ildə başlanan "İcra Günü"ndə BAEA Baş Katibi Yukiya Amano İranın BHFP-nın həyata keçirilməsi üçün bütün lazımi hazırlıqları başa çatdırdığını təsdiqləyən hesabat təqdim etdi və planın icrasının üçüncü mərhələsi başlandı (Kozhanov, 2012). BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2231 saylı qətnaməsinə uyğun olaraq, bir sıra məhdudiyyətlər saxlanmaqla sanksiyalar rejimi ləğv edildi. Tehrana silahların, o cümlədən hərbi texnikanın göndərilməsinin mümkünlüyü ilə bağlı məsələ geniş açıqlandı. 2231 saylı qətnamə BMT Təhlükəsizlik Şurasında müvafiq qərarın dəstəklənməsini nəzərdə tutmaqla 2020-ci ilədək dövr üçün tədarükün icazə prosedurunu müəyyənləşdirdi. Xarici KİV-in yuxarıda göstərilən qətnamənin müddəalarının yanlış təfsiri ilə bağlı açıqlamalarını şərh edən Rusiya Federasiyası Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi nümayəndəsi M.V.Zaxarova qeyd etdi ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv olan, belə bir hüquqa malik dövlətlərin tədarük barədə qərara veto qoyması halında "onlar ... xüsusən də Yaxın Şərqdə terrorizmlə mübarizə şəraitində dövlətin qanuni özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsinə niyə mane olduqlarını izah etməlidirlər" (6).

İrana qarşı sanksiyaların götürülməsindən qısa müddət sonra bir sıra hüquq firmaları AB və ABŞ-ın İrana qarşı siyasətindəki əsas dəyişikliklərlə bağlı analitik hesabatlarını dərc etdirdilər. Məsələn, 19 yanvar 2016-cı ildə Danimarkanın "De Brauw Blackstone Westbroek" şirkəti İranın nüvə fəaliyyəti ilə bağlı bəzi milli sanksiyaların qüvvədə qaldığı və insan haqlarının vəziyyəti səbəbilə Tehrana tətbiq olunan sanksiyalara toxunulmadığı barədə hüquqi xəbərdarlıq yayımladı.

Məruzədə sanksiyaların qaldırılmasından bəri ən mühüm dəyişikliklərin ümumi xülasəsi verilirdi. AB tərəfindən xam neft, qaz və əlaqədar məhsulların alınması, idxalı və daşınması qadağası ləğv edilmişdi; sənayenin neft, neft-kimya və qaz sektorlarındakı İran müəssisələri ilə investisiya, maliyyələşdirmə və əməkdaşlıq məhdudiyyətləri aradan qaldırılmışdı. Amerika Birləşmiş Ştatları tərəfindən, Xüsusi təyin olunmuş Xarici Vətəndaşların Siyahısında qalanlar istisna olmaqla, əsasən Amerikadan kənar rezidentlər (hüquqi və fiziki şəxslər) sanksiyalardan azad edilmişdi (26). STEP konsaltinq agentliyində qeyd edildiyi kimi, İran hökuməti bu siyahıda qalmışdı (23). Bir həftə sonra Amerikanın “Ropes & Grey” hüquq şirkəti müvafiq hesabat yayımladı. Hesabata görə, İrana sərnişin təyyarələrinin, habelə sərnişin hava nəqliyyatında istifadə üçün ehtiyat hissələri və texnologiyaların ixracı, İrandan yerli istehsallı xalçaların və ərzaq məhsullarının idxalı qadağasının qaldırılması istisna olmaqla ABŞ tərəfindən sanksiya rejimində ciddi dəyişiklik edilməmişdi. Bu günə qədər ABŞ İrana qarşı əksər malların, məhsulların və texnologiyaların ixracını və idxalını qadağan etməkdədir. AB İrana qarşı nüvə proqramı ilə bağlı bütün sanksiyaları ləğv etmişdi. Dəyişikliklər müvafiq sənəddə - “Şuranın Qərarı 2016/37 / CFSP”də göstərilmişdi (25). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, AB və ABŞ-ın İranla hərbi-sənaye kompleksində əməkdaşlıq barədə qadağaları bu günə qədər qüvvədə qalır. Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, İranın ballistik raket proqramının məhdudlaşdırılacağına ümid edən ABŞ xüsusən də İranın təkrarən keçirdiyi sınaqlar fonunda hadisələrin inkişafından narazı qaldı (Leyva, 2015).

Bununla əlaqədar olaraq, 2016-cı ilin martında Prezident Barak Obama Tehrana qarşı sanksiyaların daha bir il uzadılacağını elan etdi. Rəsmi mövqe bundan ibarət idi ki, “İran hökumətinin müəyyən hərəkətləri və qərarları ABŞ-ın bölgədəki maraqlarına ziddir və ABŞ-ın milli təhlükəsizliyi, xarici siyasəti və iqtisadiyyatı üçün qeyri-adi və fövqəadə təhlükə yaratmaqda davam edir” (2).

Sanksiyalardan sonrakı mərhələ bütövlükdə İranla beynəlxalq birliyin üzvləri arasında əlaqələrin qurulması, Tehranla Çin və Rusiya kimi ənənəvi tərəfdaşlar arasında əlaqələrin bərpası və möhkəmləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. BAEA İİR-in nüvə proqramı ilə bağlı fəaliyyətinə, BHFP-nın nəzərdə tutduğu tədbirlərin icrasına nəzarəti davam etdirir. Agentliyin baş direktoru Yukiya Amanonun 29 fevral 2016-cı il tarixli hesabatında İranın şəffaflıq rejiminin təmin edilməsi və BHFP-nın müddəalarına riayət edilməsi sahəsində BAEA ilə hərtərəfli əməkdaşlıq edərək, müəyyən edilmiş plana uyğun hərəkət etdiyi qeyd olunurdu (19).

Tərəflərin BHFP ilə nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə sonrakı əməkdaşlığı İcra Planına uyğun olaraq davam etdi (7). Dördüncü mərhələ - “İcra Günü”ndən 8 il sonra başlayacaq “Keçid Günü”ndə (18 oktyabr 2023-cü il) və ya BAEA-nın “İrandakı bütün nüvə materialının dinc fəaliyyətdə qalması” barədə məlumatı ehtiva edən geniş rəyinin təqdim ediləcəyi tarixdə başlanmalıdır.

BHFP-nın icrasının İrana qarşı sanksiyaların hərtərəfli ləğv edilməsini nəzərdə tutan sonuncu mərhələsi “Qəbul günü”ndən 10 il sonra gələcək “BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsinin bitməsi günü” (18 oktyabr 2025-ci il) başlayacaq. Eyni zamanda, İcra Planının mətnində göstərildiyi kimi, İranın nüvə proqramı ilə bağlı BHFP üzrə öhdəliklər qüvvədə qalacaq.

Beləliklə, 2015-ci ildə razılaşma ərəfəsində nüvə böhranı ətrafında vəziyyət buna təkan verən subyektiv və obyektiv ilkin şərtlərin mövcudluğu ilə xarakterizə edilirdi:

1. İranda islahatçı düşüncəli prezident H.Ruhaninin ölkədəki çətin daxili iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar nüvə probleminin həlli şüarları ilə hakimiyyətə gəlməsi (10).

2. Çinlə yanaşı, danışıqlar prosesində iştirak edən Avropa ölkələrinin də İranla iqtisadi əməkdaşlıqda və sanksiyaların ləğvində maraqlı olması.

3. Rusiya və ABŞ-ın bölgədəki mövqelərini gücləndirməkdə maraqlı olması.

4. Bölgənin geosiyasi mənzərəsinin dəyişməsi, terror qruplaşmalarının fəallaşması şəraitində İranın rolunun əhəmiyyətinin artması.

Nəticə

BHFP-nin imzalanması və razılaşmada nəzərdə tutulmuş addımların həyata keçirilməsi ilə beynəlxalq sanksiyalar və AB sanksiyaları qismən ləğv olundu; ABŞ tərəfindən qeyri-amerikalı rezidentlərin fəaliyyətinə təsir edən sanksiyalar rejimi zəiflədildi, eyni zamanda amerikalı fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyəti ilə bağlı sanksiyalar uzadıldı. Bütövlükdə hazırkı mərhələ qəbul edilmiş planın əsas müddəalarının icrasında müsbət dinamika ilə əlamətdardır.

Ədəbiyyat

1. GOV/2016/8 / IAEA. 29.02.16. URL: https:// www. iaea. org/ sites/ default/ files/gov2016_8_rus.pdf
2. Baev, P.K. (2015). The China factor in Russian support for the Iran deal / Brookings. July 21. URL: http://www.brookings.edu/blogs/order-from-chaos/posts/2015/07/21-china-russia-support-for-iran-deal-baev
3. Sovmestnyy vseob"yemlyushchiy plan deystviy. https://documents-dds-ny. un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/225/51/PDF/N1522551.pdf?OpenElement
4. Top importers of Iranian crude oil. (2012). Reuters. February 6. URL: http://www.reuters.com/article/iran-oil-buyers-idAFL3E8C529I20120206
5. Arbatov, A., Sazhin, V. (2015). Yadernoye soglasheniye s Iranom: final ili novyy etap? Moskovskiy tsentr Karnegi. 4 dekabrya. URL: http://carnegie.ru/2015/12/04/ru-62179/imoe
6. Bochinin, A. SSHA prodlili sanktsii protiv Irana TASS. 9.03.2016. URL: http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/2726060
7. Gurova, M. (2015). Iranskaya yadernaya vekha (interv'yu s Khlopkovym A.) Rossiyskiy sovet po mezhdunarodnym delam. 15.07.15. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=6341#top-content
8. Demidenko, S. (2015). Iran – «shesterka»: poka voz i nyne tam, no vot nadolgo li? / Rossiyskiy sovet po mezhdunarodnym delam. 25.02.15. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=5338#top-content
9. Leyva, M. (2015). Iran provel ispytaniye ballisticheskoy rakety v narusheniye rezolyutsiy OON. RBK. 8.12.2015. – URL: http://www.rbc.ru/politics/08/12/2015/566666309a79470d2d2fbd37;
10. Otvet ofitsial'nogo predstavitelya MID Rossii M.V.Zakharovoy na vopros agentstva TASS otnositel'no nevernykh interpretatsiy rezolyutsii Soveta Bezopasnosti OON 2231. Ofitsial'nyy sayt MID RF. 20.02.16. URL: http://www.mid.ru/maps/ir/-/asset_publisher/HUPBmpXjn4Ob/content/id/2105425
11. Plan realizatsii SVPD. Sayt OON. S.115 URL: https://documents-dds-ny. un. org/ doc/ UNDOC/ GEN/ N15/ 225/ 51/ PDF/ N1522551. pdf?OpenElement
12. Prezident Irana prikazal rasshirit' raketnuyu programmu / RIA Novosti. 31.12.15. – URL: http://ria.ru/world/20151231/1352429326.html
13. Rezolyutsiya SB OON №2231 (2015) - http://www.un.org/ru/sc/2231/
14. Sazhin, V.I. 2014 god perelomnyy dlya Irana? – URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=4682#top-content
15. Sazhin, V.I. 2014 god perelomnyy dlya Irana? / Rossiyskiy sovet po mezhdunarodnym delam. 28.10.15. – URL: http:// russiancouncil.ru/ inner/?id_4=4682#top-content
16. Soglasheniye po iranskoy yadernoy programme ofitsial'no vstupayet v silu / TASS. 18 oktyabrya 2015. - URL:http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/2356369
17. Feynberg A. Iran provel novyye ispytaniya ballisticheskikh raket posle kritiki SSHA / RBK. 9.03.2016.URL: http://www.rbc.ru/politics/09/03/2016/56dfcfb69a79471ed2cdbc5a
18. Annual Statistical Bulletin. (2015).
19. GDP at market prices. World Bank – URL: http://data.worldbank.org/indicator/ NY.GDP.MKTP.CD/countries/IR?display=graph
20. IAEA Director General’s Statement on Iran. IAEA site. URL: https://www.iaea.org/newscenter/news/iaea-director-general%E2%80%99s-statement-iran

21. Kozhanov, N. (2012). Russia's Position on Iran's Nuclear Program. The Washington Institute. April 19. URL: http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/russias-position-on-irans-nuclear-program
22. Lee, C., Solomon, J. (2014). Obama Wrote Secret Letter to Iran's Khamenei About Fighting Islamic State. The Wall Street Journal. Nov. 6. URL: http://www.wsj.com/articles/obama-wrote-secret-letter-to-irans-khamenei-about-fighting-islamic-state-1415295291
23. Many US sanctions on Iran remain in effect despite ban lift / STEP. 21 January, 2016. – URL: http://www.step.org/news/many-us-sanctions-iran-remain-effect-despite-ban-lift
24. Russian Approaches Towards the Iranian Nuclear Programme. The Embassy of the Russian Federation to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland – URL: http://www.rusemb.org.uk/in4b/
25. Significant Changes to U.S. and E.U. Sanctions Against Iran/Ropes&Gray. January 26, 2016. URL: https://www.ropesgray.com/newsroom/alerts/2016/January/Significant-Changes-to-US-and-EU-Sanctions-Against-Iran.aspx
26. Significant relief of sanctions against Iran, but certain restrictions remain. De Brauw Blackstone Westbroek. 19.01.2016. URL: http://www.debrauw.com/alert/significant-relief-sanctions-iran-certain-restrictions-remain/

Göndərilib: 10.02.2024 Qəbul edilib: 18.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/105-109

Mədinə Abbaszadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
madinaabbaszada@gmail.com

AVROPA İTTİFAQI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ŞİRKƏTLƏRIN AQRESSİV VERGİ PLANLAMASI, MEXANİZMLƏRİ VƏ MÜBARİZƏ YOLLARI

Xülasə

Şirkətlər vergidən yan keçmək və öz vergi öhdəliklərini azaltmaq məqsədilə aqressiv vergi planlaması həyata keçirirlər. Aqressiv vergi planlaması müxtəlif mexanizmlərdən istifadə olunmaqla həyata keçirilir. Məqalədə aqressiv vergi planlamasının əsas mexanizmləri hesab edilən borcun köçürülməsi, hibrid uyğunsuzluq, daimi nümayəndəlik statusundan süni şəkildə yayınma, vergi müqaviləsindən sui-istifadə, vergi qərarı kimi mexanizmlər qeyd olunmuş və həmin mexanizmlər barədə qısa izahlar verilmişdir.

Aqressiv vergi planlaması ilə mübarizə hazırda bir çox dünya ölkələrini, həmçinin də Avropa İttifaqını ciddi düşündürən məsələlərdəndir. Belə ki, şirkətlərin aqressiv vergi planlaması nəticəsində vergi öhdəliklərindən yan keçməsi dövlətlərin büdcə gəlirinin əsasını təşkil edən vəsaitdən məhrum olmasına gətirib çıxardır. Aqressiv vergi planlaması ilə mübarizədə Avropa Komissiyası tərəfindən qəbul olunmuş “Vergidən Yayınmaya Qarşı Direktiv” (ATAD), həmçinin İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) “Vergitutma bazasının aşınması və mənfəətin köçürülməsi" (BEPS) layihəsi bu sahədə mühüm əhəmiyyətə malikdir. ATAD aqressiv vergi planlaması ilə mübarizədə faiz məhdudiyyəti, çıxış vergisi, sui-istifadəyə qarşı ümumi qaydalar (GAAR), nəzarət olunan xarici müəssisə və hibrid uyğunsuzluqla mübarizə qaydalarını müəyyən etmişdir.

Açar sözlər: *aqressiv vergi planlaması, aqressiv vergi planlamasının mexanizmləri, aqressiv vergi planlaması ilə mübarizə, ATAD, BEPS*

Madina Abbaszade
Baku State University
master student
madinaabbaszada@gmail.com

Aggressive tax planning of companies, their mechanisms and ways of fighting within the European Union

Abstract

Companies engage in aggressive tax planning to avoid tax and reduce their tax liability. Aggressive tax planning is carried out using various mechanisms. The article mentions such mechanisms as the main mechanisms of aggressive tax planning, such as debt shifting, hybrid mismatch, artificial avoidance of permanent establishment status, tax treaty abuse, tax ruling, and brief explanations of those mechanisms are given.

Combating aggressive tax planning is currently one of the issues that many countries of the world, as well as the European Union, are seriously thinking about. As a result of aggressive tax planning by companies, states are deprived of funds which is the basis of the budget income. In the fight against aggressive tax planning "Anti-Tax Avoidance Directive" (ATAD) adopted by the European Comission, as well as the "Base erosion and profit shifting" (BEPS) project of the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) have great importance in this field. ATAD sets rules to combat aggressive tax planning as interest limitation rule, exit tax, general anti-abuse rules (GAAR), controlled foreign entity and hybrid mismatch.

Keywords: *aggressive tax planning, mechanisms of aggressive tax planning, combating aggressive tax planning, ATAD, BEPS*

Giriş

Aqressiv vergi planlaması şirkətlərin qanuni hesab edilən, lakin qanunun məqsədinə və ruhuna zidd olan yolla vergi öhdəliyini azaltmağa çalışmasıdır. Şirkətlər aqressiv vergi planlaması ilə ölkələrin vergi sistemindəki boşluqlardan və uyğunsuzluqlardan istifadə edərək vergidən yan keçməyə (“tax avoidance”) səy göstərir (1). Vergidən yan keçmə anlayışı vergidən yayınma (“tax evasion”) anlayışından fərqləndirilir. Belə ki, vergidən yan keçmə vergi qanunvericiliyindəki boşluqlardan və uyğunsuzluqlardan istifadə edərək qanuni yolla vergi öhdəliyini azaltmağa yönəlmişdirsə, vergidən yayınma xərcləri süni şəkildə artırmaqla, gəlir məbləğini düzgün bəyan etməməklə və digər qanunsuz yollarla əldə olunmuş mənfəəti az göstərərək vergini ödəməkdən yayınmağa istiqamətlənir (2).

Aqressiv vergi planlamasının müxtəlif mexanizmləri mövcuddur və ona aşağıdakılar aiddir: Borcun köçürülməsi mexanizmi. Şirkətlər ya borc almaqla, ya da səhm buraxıb satmaqla maliyyələşə bilərlər. Şirkətlər borc alarkən borc verənə müəyyən dərəcə ilə faiz ödəyir. Vergi hesablanarkən şirkətin borc verənə ödədiyi faiz ödənişləri xərc kimi tanınaraq həmin vergi ilində əldə olunmuş gəlirdən çıxılır. Gəlirdən çıxılan xərc hesabına şirkətin əldə etdiyi mənfəətin həcmi müəyyən olunur. Xərc nə qədər çox olarsa, mənfəətin həcmi bir o qədər azalmış olar. Bununla da, şirkət əldə etdiyi mənfəətə görə ödəməli olduğu mənfəət vergisinin həcmini azaltmağa nail olur. Şirkətlər səhm buraxıb satdıqda isə vergi ilinin sonunda şirkətin fəaliyyətinin nəticəsində əldə olunmuş xalis mənfəətdən səhmdarlara dividend ödəməli olurlar. Dividend ödənişi xərc kimi tanınaraq şirkətin mənfəətinin azalmasına səbəb olmur. Belə ki, dividend özü xalis mənfəətdən, yəni mənfəətdən mənfəət vergisi çıxıldıqdan sonra qalan gəlirdən ödənildiyi üçün verginin azalmasına səbəb olmur. Buna görə də, şirkətlər səhm buraxıb satmaqla vəsait toplamaq əvəzinə borc götürüb faiz ödəməyə üstünlük verirlər. Bu da şirkətin maliyyələşmək üçün kapitaldan çox borcdan istifadə etdiyini göstərir və yüksək borc-kapital nisbəti ilə nəticələnir (3).

Vergi dərəcəsi yüksək olan ölkələrdə yerləşən şirkətlər adətən aşağı vergi tutulan ölkələrdə törəmə müəssisələr yaradır. Həmin törəmə müəssisə ana müəssisəyə borc verir və ana müəssisə aldığı borca görə törəmə müəssisəsinə faiz ödənişlərini həyata keçirdikdə, bu onun mənfəətinin azalmasına səbəb olur. Belə ki, borca görə ödənilən faiz ödənişləri xərc kimi ana müəssisənin həmin vergi ilində əldə etdiyi gəlirindən çıxılır, nəticədə mənfəətin məbləği azalır. Bununla da, yüksək vergi dərəcəsi olan ölkədə yerləşən ana müəssisə öz törəmə müəssisəsindən borc alma yolu ilə mənfəətini azaldaraq daha az vergi ödəmiş olur. Bu strategiya nəticəsində şirkətlər mənfəətini süni şəkildə azaltmaqla vergidən yayınırlar. Artıq ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar bu taktikadan xəbərdardırlar və onu məhdudlaşdırmaq üçün müvafiq tənzimləmələr həyata keçirməyə çalışırlar. Bu tənzimləmə qaydalarından biri də “thin capitalization”qaydasıdır. Bu qayda ölkənin vergi qanunvericiliyində borcun kapitala nisbəti üçün müəyyənləşdirilmiş hədd aşılan zaman tətbiq olunur. Hər bir ölkə borcun kapitala nisbəti həddini müstəqil müəyyən edə bilər (4).

Misal üçün A şirkəti öz törəmə müəssisəsindən 90.000.000 dollar borc götürüb və kapitalının həcmi 10.000.000 dollar təşkil edir. A şirkəti götürdüyü borca görə 5% dərəcə ilə faiz ödənişi ödəyir ki, bu da 4.500.000 dollar (90.000.000 x 5%) edir. Bu halda faktiki olaraq borcun kapitala nisbəti 9:1-ə bərabərdir. “Thin capitalization” qaydasına görə, əgər A şirkətinin yerləşdiyi ölkə borcun kapital nisbətini 3:1 kimi müəyyən edibsə, bu zaman vergittutma məqsədləri üçün yalnız 1.500.000 (30,000,000 x 5%) dollar xərc kimi tanına bilər.

Hibrid uyğunsuzluq mexanizmi. Hibrid uyğunsuzluqlar iki və daha çox yurisdiksiyada fəaliyyət göstərən şirkətlərin həyata keçirdiyi əməliyyatların vergitutma məqsədləri üçün hər bir yurisdiksiyada fərqli qiymətləndirilməsi zamanı baş verir. Hibrid uyğunsuzluq ölkələrin vergi qanunvericiliyində müəyyən əməliyyatlara və ya müəssisələrə münasibətindəki fərqlərdən istifadə edən vergi strategiyasıdır. Müəssisələr öz əməliyyatlarını birdən çox ölkədə həyata keçirdikdə, hər

bir ölkənin vergi qanunları vergitutma məqsədləri üçün əməliyyata fərqli münasibət göstərə bilər ki, bu da "uyğunsuzluq"lara səbəb ola bilər (5).

Belə ki, müəssisə başqa bir ölkədə öz törəmə müəssisəsini təsis edə bilər və bu törəmə müəssisə ana müəssisənin yerləşdiyi ölkənin vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq onun vergi öhdəlikləri üçün sahiblərinin məsuliyyət daşıdığı müəssisə kimi tanındığı halda, törəmə müəssisənin təsis olunduğu ölkənin vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq isə vergi öhdəlikləri üçün müstəqil məsuliyyət daşıyan ayrıca müəssisə hesab oluna bilər. Törəmə müəssisə üçüncü tərəfdən borc aldıqda onun yerləşdiyi ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olaraq, o, vergi öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşıyan müstəqil müəssisə kimi tanındığından aldığı borca görə ödədiyi faiz ödənişini xərcinə sala biləcək. Eyni zamanda ana müəssisənin yerləşdiyi ölkənin vergi qanunvericiliyi törəmə müəssisənin vergi öhdəlikləri üçün onun məsuliyyət daşıdığını müəyyən etdiyindən, vergitutma məqsədləri üçün borca görə faiz ödənişinin həyata keçirilməsinə görə xərc ana müəssisə üçün də tanınacaq. Nəticədə eyni bir əməliyyata görə həm ana müəssisə, həm də törəmə müəssisə törəmə müəssisənin ödədiyi faiz ödənişinə görə xərci gəlirindən çıxmaqla mənfəətini azalda bildi. Yaxud ana müəssisədən törəmə müəssisəyə verilən vəsaitin bir yurisdiksiyada borcun verilməsi, digər yurisdiksiya da isə kapital qoyuluşu kimi qiymətləndirilməsi nəticəsində hibrid uyğunsuzluq baş verə bilər. Hibrid uyğunsuzluqlar eyni əməliyyata görə xərcin iki dəfə hesablanmasına, əməliyyata görə verginin tutulmamasına və s. vergidən yan keçmə hallarına səbəb ola bilər.

Vergi müqaviləsindən sui-istifadə mexanizmi. Hazırda bir çox ölkələr arasında ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair müqavilələr imzalasa da, lakin hələ də bəzi ölkələr arasında belə müqavilələr mövcud deyil. İkiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair müqavilələr iki ölkə arasında eyni gəlirin iki dəfə vergiyə cəlb edilməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyan müqavilələrdir. Vergi müqaviləsindən sui-istifadə şirkətlərin fəaliyyət göstərdikləri iki yurisdiksiya arasında ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair müqavilənin olmadığı halda onların həmin ölkələrlə əlverişli vergi müqaviləsi olan üçüncü ölkədə törəmə müəssisə yaratmaqla əlverişli vergi müqaviləsinin şərtlərindən istifadə etməsidir (3).

Misal üçün yüksək vergi dərəcəsi olan ölkədə fəaliyyət göstərən A şirkəti digər ölkədəki törəmə müəssisəsinə borc verməklə mənfəətini daha aşağı vergi dərəcəsi tətbiq olunan yurisdiksiyaya köçürmək istəyir. Lakin, A şirkətinin yerləşdiyi ölkənin vergi qanunvericiliyi faiz ödənişlərinə görə onu vergiyə cəlb edirsə, A şirkəti istədiyi nəticəyə nail ola bilməyəcək. Bunun üçün A şirkəti həm öz yerləşdiyi ölkə, həm də törəmə müəssisəsinin yerləşdiyi ölkə arasında ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair müqavilənin mövcud olduğu üçüncü ölkədə yeni bir törəmə müəssisə təsis edir. Bundan sonra A şirkəti borcu üçüncü ölkədə yerləşən yeni törəmə müəssisəsinə verdikdən sonra, yeni törəmə müəssisəsi yenidən əvvəlki törəmə müəssisinə borcu ötürür və nəticədə mənfəət daha aşağı vergi dərəcəsi tətbiq olunan ölkəyə köçürülə bilir.

Daimi nümayəndəlik statusundan süni şəkildə yayınma mexanizmi. Daimi nümayəndəlik statusundan süni şəkildə yayınma şirkətlərin yerləşdiyi ölkə ərazisində mühüm iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmalarından asılı olmayaraq, vergitutma üçün əsasların mövcudluğunu aradan qaldırmaq və ya gizlətmək üçün istifadə etdiyi vergi planlamasıdır. Bu planlamanın nəticəsi olaraq, şirkətlər mənfəəti gəlirli iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirildiyi yerdən uzaqlaşdırmağa imkan verən boşluqlar yaradırlar (3).

Tutaq ki, X ölkəsində yerləşən A şirkəti istehsalat fəaliyyəti ilə məşğul olur və öz məhsullarını Y ölkəsində satmaq satmaq istəyir. Y ölkəsindəki yüksək vergi dərəcəsindən yayınmaq üçün orada təsis etdiyi törəmə müəssisəsi vasitəsilə komissiya müqaviləsi əsasında məhsullarını satır. OECD Model Konvensiyasının müddəasına görə törəmə müəssisə məhsulları öz adından satdığına görə A-nın daimi nümayəndəliyi hesab olunmur (6). Törəmə müəssisə A-nın daimi nümayəndəliyi kimi deyil, aldığı komission haqqından vergiyə cəlb olunacaq. Nəticədə törəmə müəssisə komission haqqına görə vergi ödəməklə A-nın məhsullarını sata bilir. Bu isə A-nın daimi nümayəndəliyə malik olsaydı, ödəyəcəyi vergidən daha az məbləğdir.

Vergi qərarı. Vergi qərarı vergi qanunlarının müəyyən vəziyyətə və ya əməliyyata necə tətbiq olunduğunu aydınlaşdıran və vergi orqanı tərəfindən verilən rəsmi bəyanatdır. Şirkətlər həyata

keçirəcəyi əməliyyatlara görə verginin necə və hansı həcmdə hesablanacağını öncədən müəyyənləşdirmək üçün vergi orqanlarına ərizə ilə müraciət edə bilərlər. Vergi orqanları vergi ödəyicisinin təsvir etdiyi vəziyyətə vergi qanunvericiliyinin necə tətbiq olunduğunu izah edən qərar verir. Buraya nə qədər verginin ödənilməsi, müəyyən əməliyyatların necə bildirilməsi və ya müəyyən vergi güzəştlərinin tətbiq edilib-edilməməsi daxil ola bilər. Vergi qərarının alınması şirkətlərə öz əməliyyatlarının vergiyə necə cəlb ediləcəyini dəqiq bilməyə kömək edir. Şirkətlər bəzən bu vəziyyətdən sui-istifadə edirlər. Belə ki, vergi orqanı öz qərarında şirkət tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatın necə vergiyə cəlb ediləcəyi barədə məlumatları qeyd edir və şirkətlər də bu məlumatı əldə etdikdən sonra vergidən yayınma sxemi qurmağa çalışırlar (3).

Avropa İttifaqına üzv dövlətlərdə aqressiv vergi planlaması ilə mübarizədə Avropa Komissiyası tərəfindən qəbul olunmuş və 20 iyun 2016-ci il tarixində qüvvəyə minən “Vergidən Yayınmaya Qarşı Direktiv” (ATAD) (bundan sonra-Direktiv) mühüm rol oynayır. Direktivin 4-cü, 5-ci, 6-cı, 7-ci, 8-ci və 9–cu maddələri vergidən yayınma ilə mübarizə məqsədilə müvafiq tənzimləmələr müəyyən edir (7). Belə ki, Direktivin 4-cü maddəsi faiz məhdudiyyəti qaydasını müəyyən edir. Həmin qaydaya əsasən, şirkətlər aldıqları borc müqabilində ödədikləri faiz ödənişlərinə görə həmin vergi ilində faiz, vergi və amortizasiya hesablanmazdan əvvəlki mənfəətin (EBITDA) yalnız 30%-i həcmində xərc müəyyənləşdirə bilərlər. Bu qayda şirkətlərin borc almaqla mənfəətlərini süni şəkildə azaltmalarının qarşısını almağa yönəlmişdir (7).

Direktivin 5-ci maddəsi çıxış vergisinin ödənilmə qaydasını müəyyən edir. Belə ki, şirkət əsas vəsaitini baş ofisdən digər Aİ-yə üzv dövlətdə yaxud üçüncü bir dövlətdə yerləşən daimi nümayəndəliyinə köçürdükdə; b) Aİ-yə üzv dövlətdə yerləşən daimi nümayəndəliyindən digər üzv dövlətdə və ya üçüncü dövlətdə yerləşən baş ofisinə və ya digər daimi nümayəndəliyinə köçürdükdə; c) ilk üzv dövlətdəki daimi nümayəndəliklə əlaqədar olaraq qalan əsas vəsaitlər istisna olmaqla, şirkət rezidentliyini digər Aİ-yə üzv dövlətə yaxud üçüncü bir dövlətə köçürdükdə; d) Aİ-yə üzv dövlətdə daimi nümayəndəlik tərəfindən həyata keçirilən biznes digər üzv dövlətə və ya üçüncü dövlətə köçürüldükdə şirkət əsas vəsaitin köçürülmə vaxtında köçürülən əsas vəsaitin bazar dəyərinə uyğun olaraq, lakin vergitutma məqsədləri üçün nəzərdə tutulan dəyərdən az olmamaq şərti ilə çıxış vergisi ödəməlidir (7).

Direktivin 6-cı maddəsi sui-istifadəyə qarşı ümumi qaydalar (GAAR) adlanır. GAAR qaydasına görə vergi öhdəliyinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə üzv dövlət tətbiq olunan vergi qanunvericiliyinin obyekti və ya məqsədlərini pozaraq vergi üstünlüyü əldə etmək məqsədi daşıyan istənilən tənzimləməni rədd edir (8).

Direktivin 7-ci və 8-ci maddələri nəzarət olunan xarici müəssisə qaydalarını tənzimləyir. Vergi ödəyicisinin üzv dövləti mənfəəti həmin üzv dövlətdə vergiyə cəlb olunmayan müəssisəni və ya daimi nümayəndəliyi aşağıdakı halda nəzarət olunan xarici müəssisə kimi hesab edir: Müəsssisə özü və ya qarşılıqlı surətdə asılı olduğu müəsssisə ilə birlikdə birbaşa və ya dolayısilə xarici müəssisədə 50 faizdən çox səsvermə hüququna və ya onun nizamnamə kapitalının 50 faizindən çoxuna və ya həmin xarici müəssisənin mənfəətinin 50 faizindən çox hissəsini əldə etmək hüququna sahibdirsə və müəssisənin və ya daimi nümayəndəliyin mənfəətindən ödənilmiş faktiki vergi üzv dövlətdə tətbiq olunan vergi qanunvericiliyinə əsasən ödənilməli olan vergi və müəssisənin və ya daimi nümayəndəliyin mənfəətindən ödənilmiş faktiki vergi arasındakı fərqdən azdırsa. Direktivin 9-cu maddəsi hibrid uyğunsuzluqlarla mübarizə qaydasını tənzimləyir. Belə ki, hibrid uyğunsuzluq ikiqat çıxılma ilə (xərcin iki dəfə nəzərə alınması) nəticələndiyi halda, çıxılma yalnız belə ödənişin mənbəyi olduğu üzv dövlətdə həyata keçirilir (8).

Aqressiv vergi planlaması ilə mübarizədə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) “Vergitutma bazasının aşınması və mənfəətin köçürülməsi" (BEPS) layihəsi mühüm rol oynayır (9). Layihənin əsas məqsədi vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması, beynəlxaq vergi qaydalarının təkmilləşdirilməsi və vergi mühitinin daha da şəffaflaşdırılmasıdır. BEPS-in ümumilikdə 15 fəaliyyət planı mövcuddur, bunlardan 4-ü minimum standartları müəyyən edir. Minimum standartlara Zərərli vergi vərdişləri ilə mübarizə, vergi sazişlərindən sui-istifadənin qarşısının alınması, transfer qiymətləri üzrə sənədləşmənin başa çatması, mübahisələrin həll

edilməsi daxildir. BEPS-in 6-cı fəaliyyət planı aqressiv vergi planlamasının əsas mexanizmlərindən olan vergi müqaviləsindən sui-istifadənin aradan qaldırılmasına dair mübarizə aparır (10). BEPS-in 7-ci fəaliyyət planı daimi nümayəndəlik statusundan süni yayınmanın qarşısın alınmasına çalışır (11).

BEPS layihəsi üzrə OECD/G20 İnklüziv Çərçivəsi birlikdə işləyən 140-dan çox ölkə və yurisdiksiya vergidən yayınma ilə mübarizə, beynəlxalq vergi qaydalarının uyğunluğunu yaxşılaşdırmaq və daha şəffaf vergi mühitini təmin etmək üçün 15 fəaliyyət planının həyata keçirilməsində əməkdaşlıq edir (12).

Nəticə

Müxtəlif mexanizmlərdən istifadə etməklə şirkətlərin aqressiv vergi planlaması nəticəsində dünya ölkələri il ərzində 100-240 milyard dollar həcmində gəlir itirir. Bu hər bir ölkənin iqtisadi, sosial rifahına əhəmiyyətli təsir göstərərək dövlətin cəmiyyət qarşında funksiyalarının realizəsinə mane olur. Belə ki, büdcə gəlirinin əhəmiyyətli qismini vergilər, xüsusən də şirkətlərdən alınan vergilər təşkil edir. Ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar aqressiv vergi planlaması ilə mübarizədə bir sıra tənzimləmələr müəyyən etməyə çalışır. Ölkələrin vergi sistemləri arasındakı uyğunsuzluqların həlli, vergi orqanları arasında güclü əməkdaşlığın təşkili, məlumatların inteqrasiyası və qarşılıqlı razılaşmaların aparılması istiqamətindəki addımlar aqressiv vergi planlaması ilə mübarizədə əhəmiyyətli təsirə səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. European Semester Thematic Factsheet Curbing Aggressive Tax Planning. https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/150511/5%20-%2004%20european-semester_thematic-factsheet_curbing-agressive-tax-planning_en.pdf
2. Aggressive Tax Policy versus Aggressive Tax Planning. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/100844/
3. Corporate tax practices and aggressive tax planning in the EU. https://taxation-customs.ec.europa.eu/document/download/f99487a1-c10f-4d03-be99-a92bac9fbc1c_en?filename=taxation_paper_42.pdf
4. Thin Capitalization Rules and Multinational Firm Capital Structure https://taxation-customs.ec.europa.eu/document/download/f99487a1-c10f-4d03-be99-a92bac9fbc1c_en?filename=taxation_paper_42.pdf
5. Council directive (EU) 2017/952. https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2017/952/oj
6. OECD Model Tax Convention. https://www.oecd.org/ctp/treaties/model-tax-convention-on-income-and-on-capital-condensed-version-20745419.htm
7. Council directive (EU) 2016/1164. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32016L1164
8. W.Haslehner, K.Pantazatou, G.Kofler, A.Rust A Guide to the Anti-Tax Avoidance Directive. Elgar Tax Law and Practies, 368 s.
9. https://www.oecd.org/tax/beps/beps-actions/
10. https://www.oecd.org/tax/beps/beps-actions/action6/
11. https://www.oecd.org/tax/beps/beps-actions/action7/
12. Understanding BEPS: From tax avoidance to digital tax challenges. https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2019)642258

Göndərilib: 08.01.2024 Qəbul edilib: 27.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/110-114

Nurlana Abdullayeva
The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
master student
nurlane.abdullayeva.00@mail.ru

LEVERAGING DIGITAL PR (PUBLIC RELATIONS) FOR EFFECTIVE COMMUNICATION IN GOVERNMENT

Abstract

In the current era of digital technology, it is crucial for governments to prioritize good communication in order to actively involve people and stakeholders. Digital PR tactics provide a potent method to accomplish this objective by using online platforms and technology. This study examines the importance of using digital public relations in government communication, emphasizing its advantages, difficulties, and recommended methods.

Digital PR offers many advantages for government communication, such as improved transparency, expanded outreach, immediate feedback channels, and cost-efficiency. Governments may effectively distribute information and interact with varied audiences by leveraging social media, official websites, and digital campaigns.

Nevertheless, digital public relations in government encounters obstacles such as the effective handling of false information, guaranteeing the protection of data, and maintaining credibility in the face of online examination. Effective approaches to tackle these difficulties include establishing rigorous systems for verifying information, giving high importance to safeguarding against cyber threats, and building confidence by means of genuine and transparent communication.

Optimal strategies for implementing digital PR in government communication include creating captivating storylines, employing many forms of media, encouraging active participation from the community, and evaluating effectiveness via analytics. Partnerships with media partners, influencers, and digital specialists may enhance the impact of government PR initiatives.

To summarize, adopting digital PR tactics enables governments to successfully communicate, establish trust, and promote civic involvement in the digital age. Governments may use digital PR as a catalyst for good change and public empowerment by implementing creative strategies and adapting to changing communication trends.

Keywords: *leveraging, digital PR (Public Relations), effective communication, government, state*

Nurlanə Abdullayeva
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
nurlane.abdullayeva.00@mail.ru

Hökumətdə effektiv ünsiyyət üçün rəqəmsal PR-dən (ictimaiyyətlə əlaqələr) istifadə etmək

Xülasə

Rəqəmsal texnologiyanın hazırkı dövründə hökumətlərin insanları və maraqlı tərəfləri fəal şəkildə cəlb etmək üçün yaxşı ünsiyyətə üstünlük verməsi çox vacibdir. Rəqəmsal PR taktikaları onlayn platformalar və texnologiyadan istifadə edərək bu məqsədə çatmaq üçün güclü bir üsul təqdim edir. Bu araşdırmada rəqəmsal ictimaiyyətlə əlaqələrdən hökumət rabitəsində istifadənin əhəmiyyəti araşdırılır, onun üstünlükləri, çətinlikləri və tövsiyə olunan üsullar vurğulanır.

Rəqəmsal PR hökumət rabitəsi üçün şəffaflığın artırılması, geniş əhatə dairəsi, dərhal əks əlaqə kanalları və qənaətlilik kimi bir çox üstünlüklər təklif edir. Hökumətlər sosial media, rəsmi veb-saytlar və rəqəmsal kampaniyalardan istifadə etməklə məlumatı effektiv şəkildə paylaya və müxtəlif auditoriyalarla qarşılıqlı əlaqə qura bilər.

Buna baxmayaraq, hökumətdə rəqəmsal ictimaiyyətlə əlaqələr yalan məlumatların effektiv idarə edilməsi, məlumatların qorunmasına zəmanət və onlayn imtahan qarşısında etibarlılığı qorumaq kimi maneələrlə qarşılaşır. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün effektiv yanaşmalara məlumatın yoxlanılması üçün ciddi sistemlərin yaradılması, kibertəhlükələrdən qorunmağa yüksək əhəmiyyət verilməsi və həqiqi və şəffaf ünsiyyət vasitəsi ilə inamın yaradılması daxildir.

Hökumət kommunikasiyasında rəqəmsal PR-nin tətbiqi üçün optimal strategiyalara cəlbedici hekayələr yaratmaq, bir çox media formalarından istifadə etmək, cəmiyyətin fəal iştirakını təşviq etmək və analitika vasitəsilə effektivliyi qiymətləndirmək daxildir. Media tərəfdaşları, təsir edənlər və rəqəmsal mütəxəssislərlə əməkdaşlıq hökumətin PR təşəbbüslərinin təsirini artıra bilər.

Ümumiləşdirsək, rəqəmsal PR taktikalarının qəbulu hökumətlərə uğurla ünsiyyət qurmağa, inam yaratmağa və rəqəmsal əsrdə vətəndaş iştirakını təşviq etməyə imkan verir. Hökumətlər rəqəmsal PR-dən yaradıcı strategiyaları həyata keçirmək və dəyişən kommunikasiya tendensiyalarına uyğunlaşma yolu ilə yaxşı dəyişiklik və ictimaiyyətin səlahiyyətlərinin artırılması üçün katalizator kimi istifadə edə bilərlər.

Açar sözlər: *yararlanmaq, rəqəmsal PR (İctimaiyyətlə Əlaqələr), effektiv kommunikasiya, hökumət, dövlət*

Introduction

In the era of digitalization, it is crucial for governments to establish efficient communication channels in order to engage with people, stakeholders, and the general public. Public Relations (PR) is essential for influencing public opinion, distributing information, and promoting openness. Utilizing digital platforms in PR tactics has become essential, given the widespread use of internet media and the quick spread of information they provide (1).

Government digital PR involves a variety of methods and techniques that attempt to improve exposure, credibility, and engagement. This involves using social media, online news platforms, blogs, podcasts, and other digital channels to disseminate news, participate in discussions, and monitor public opinion. Through the efficient use of these instruments, governments may establish confidence, encourage projects, and promptly resolve public complaints.

This article examines the importance of digital public relations (PR) in government communication, emphasizing its advantages, difficulties, and recommended methods. This text explores the tactics that may be used to optimize the effectiveness of digital public relations, such as generating content, forming alliances with influencers, handling crises, and analyzing data. The ultimate objective is to showcase the potential of digital PR as a potent instrument for promoting transparency, involving people, and effecting beneficial transformations in government communication (Bykov, 2022: 2).

Advantages of using Digital PR in government communication

An inherent benefit of using digital PR in government communication is its capacity to rapidly and effectively engage a broader audience. Government agencies may use social media platforms to directly communicate information, updates, and policies to individuals, skipping the need for conventional media middlemen. This kind of direct contact promotes openness and facilitates immediate interaction, so bolstering public trust and confidence in governmental institutions.

Furthermore, digital PR enables governments to customize messages for certain groups, guaranteeing that information is relevant and easily accessible for varied people. Through the use of data analytics and audience segmentation, governments have the ability to develop tailored communication strategies that effectively connect with different stakeholder groups, including young voters and corporate leaders (3).

In addition, digital PR allows governments to enhance their voices and exert influence over public conversation. By using persuasive storytelling, multimedia information, and interactive campaigns, governments have the ability to influence narratives, enlighten the public, and gain support for legislative proposals. Digital platforms also provide bidirectional contact, enabling individuals to submit comments, inquire, and engage in decision-making processes.

Obstacles faced in government communication with Digital PR

Although digital PR in government communication offers many advantages, it is not without its share of obstacles. An important obstacle is the need for strong cybersecurity measures to safeguard sensitive data and address digital risks. It is essential for governments to allocate resources towards the development and implementation of secure communication channels, data encryption, and cybersecurity standards in order to protect against cyberattacks and disinformation campaigns (4).

Moreover, the task of guaranteeing digital inclusion continues to pose a difficulty, since there is unequal access to digital platforms and varying levels of technology proficiency among residents. To address the digital gap, governments should implement measures such as digital literacy programs, enhancing broadband infrastructure, and establishing alternative communication channels for neglected people (5).

Another obstacle is the rapid rate of digital advancement, necessitating governments to remain flexible and constantly adjust to evolving trends and technology. This requires continuous training for public relations professionals, cooperation with digital specialists, and a readiness to test out new communication tactics (Vasilieva, 2020: 3).

In order to optimize the efficacy of digital PR in government communication, it is advisable to use a number of best practices (1):

a) Create an all-encompassing digital public relations (PR) plan that is in line with government goals, caters to specific target groups, and is measured by key performance indicators (KPIs).

b) Employ social media channels strategically to actively involve individuals, provide timely information, and respond to public concerns.

c) Produce captivating multimedia material, such as movies, infographics, and interactive tools, to enrich narrative and boost visual communication.

d) Engage in partnerships with influencers, community leaders, and stakeholders to enhance the reach and impact of messages and establish trustworthiness.

e) Utilize web monitoring, sentiment analysis, and data analytics to assess public opinion and adapt communication strategy appropriately.

f) Establish crisis communication standards and reaction strategies to successfully handle digital crises and maintain public confidence.

g) Promote openness and ensure accountability by disseminating data, reports, and updates on government efforts.

h) Consistently assess and enhance digital PR initiatives by using feedback loops, performance indicators, and engaging with stakeholders.

Ultimately, using digital PR is crucial for governments to adeptly manage the intricacies of contemporary communication. Through the use of digital platforms, governments may improve transparency, involve people, and establish more robust connections with stakeholders (7). Nevertheless, in order to fully capitalize on the advantages of digital PR, governments must confront obstacles like as cybersecurity, digital inclusion, and the ever-changing digital environment. Through adhering to optimal strategies and maintaining flexibility, governments may use the potential of digital public relations to effectively bring about favorable transformations and accomplish their communication goals in the era of digital technology (8).

Conclusion

In the dynamic realm of communication, it is imperative for governments to acknowledge the crucial significance of digital public relations in promoting transparency, involving people, and instigating beneficial transformations. The advantages of using digital platforms for government

communication are significant, providing unmatched reach, immediate interaction, and the ability to deliver customized messages. Nevertheless, like any venture that brings about significant change, there are obstacles to conquer and optimal methods to embrace in order to guarantee the successful execution of digital PR tactics.

First and first, it is essential for governments to give utmost importance to cybersecurity measures in order to ensure the protection of sensitive information, defend against cyber-attacks, and counteract disinformation campaigns. Ensuring public trust and confidence in digital interactions requires investment in secure communication channels, strong data encryption, and cybersecurity standards.

Furthermore, it is crucial to prioritize the issue of digital inclusion in order to provide fair and equal access to government information and services. To achieve inclusion in digital public relations, it is essential to address the digital gap by implementing measures such as digital literacy training, enhancing broadband infrastructure, and establishing alternate communication channels (9).

In addition, governments must remain flexible and capable of handling the quickly changing digital environment. PR practitioners must engage in continuous training, work closely with digital specialists, and be open to adopting new technology and communication trends.

To maximize the impact of digital PR on government communication, governments should follow best practices. These include developing comprehensive digital PR strategies, strategically using social media platforms, creating engaging multimedia content, collaborating with influencers, monitoring online sentiment, implementing crisis communication protocols, promoting transparency, and continuously evaluating and optimizing efforts.

Essentially, digital PR signifies a fundamental change in the way governments communicate, interact, and establish connections with people and stakeholders. Adopting digital transformation in PR campaigns allows governments to establish trust, improve transparency, encourage accountability, and ultimately, cultivate closer connections with constituents. In the future, the efficient use of digital PR will remain a crucial aspect of successful government communication as we deal with the challenges of the digital era.

Moreover, digital PR has the capacity to expand beyond immediate communication objectives. It has the ability to alter the way the public views things, sway choices made in policies, and provide individuals the power to engage in informed engagement. Through the utilization of data analytics and audience insights, governments may acquire a more profound comprehension of public mood, preferences, and priorities. This empowers them to customize communication methods that successfully connect with the public.

Furthermore, the cooperative aspect of digital PR, which entails collaborating with influencers, community leaders, and stakeholders, promotes a feeling of joint creation and inclusiveness in government projects. This cooperative approach not only enhances the impact of communications but also establishes credibility and trust across varied audiences.

In the face of intricate difficulties like climate change, public health crises, economic inequality, and social justice issues, the significance of digital PR becomes more vital for governments. It acts as a catalyst for significant discussions, productive involvement, and collaborative efforts, leading to favorable results and long-lasting transformation.

To summarize, incorporating digital PR into government communication is not only a passing fad, but rather a crucial need in today's linked global landscape. This instrument has significant capabilities that allow governments to surpass limitations imposed by physical distance, participate in substantial dialogues, and establish connections founded on openness, confidence, and responsibility.

Embracing digital PR entails more than just adopting new technology. It involves adopting a mentality of creativity, cooperation, and responsiveness to address the changing requirements of people and create a brighter future for everyone.

References

1. 8 Ways to Leverage Digital Communications for Increased Public Engagement. (2024). URL: https://granicus.com/blog/8-ways-to-leverage-digital-communications-for-increased-public-engagement/
2. Bykov, I.A. (2022). Reputation Management as an Applied Communication Technology in Digital Society. Communication Strategies in Digital Society Seminar (ComSDS), IEEE.
3. Impact of Digital Public Relations on Good Governance, Accountability, and National Integration in Nigeria. (2023). URL: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/90052/ssoar-pos-2023-8-aribisala_et_al-Impact_of_Digital_Public_Relations.pdf?sequence=2&isAllowed=y
4. Leveraging Events and Publicity for Government PR Success. (2023). URL: https://www.linkedin.com/pulse/leveraging-events-publicity-government-pr-success-dhomonique-murphy
5. Role of public relations practices in content management: the mediating role of new media platforms. (2023). URL: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10869494/
6. Vasilieva, E.N. (2020). PR and GR Technologies as a Tool for Ensuring the Safety of Actors and Trust in the State in Emergency Situations. International Conference on Engineering Management of Communication and Technology (EMCTECH), IEEE.
7. What is Digital PR [And how to do it step by step]. (2023). URL: https://prlab.co/blog/what-is-digital-pr/
8. What is Digital PR? Strategies, Examples, and Tools. (2024). URL: https://brentonway.com/digital-pr-marketing/
9. What is Digital Public Relations?. (2024). URL: https://typeset.io/questions/what-is-digital-public-relations-2mw85sdqp4

Received: 26.02.2024 Accepted: 17.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/115-120

Gullar İsgandarli
Azerbaijan Technical University
adilzadeh@bk.ru

CHANGES IN MIDDLE AND EARLY MODERN ENGLISH SIMPLE SENTENCE PATTERNS (SP, SPO, AND SPC SENTENCE MODELS)

Abstract

In the evolution from Middle to Early Modern English, significant changes occurred in simple sentence patterns, particularly in the SP (Subject-Predicate) and SPO (Subject-Predicate-Object) models. Middle English displayed greater flexibility in word order and relied on inflectional endings for grammatical clarity. However, Early Modern English saw a transition towards more fixed word order patterns, influenced by historical events such as the Norman Conquest and linguistic developments. This shift led to reduced dependence on inflections and increased reliance on word order for conveying meaning. Additionally, the emergence of the SPC (Subject-Predicate-Complement) structure became more prevalent, enhancing sentence complexity and clarity. These changes reflected the evolving nature of the English language and its adaptation to societal and cultural shifts during this period.

These changes in simple sentence patterns facilitated clearer communication and standardized grammar, laying the foundation for Modern English. The SP structure remained fundamental, with subjects and predicates forming the core of sentences. However, the introduction of the SPO model added depth by incorporating direct objects, and enriching sentence construction. Furthermore, the adoption of the SPC model allowed for the inclusion of complements, providing additional information about the subject or object. Overall, the transition from Middle to Early Modern English marked a pivotal moment in linguistic evolution, shaping the structure and syntax of the language we use today.

Keywords: *Modern English, linguistic evolution, SPC model, SPO model, SP model*

Güllər İsgəndərli
Azərbaycan Texniki Universiteti
adilzadeh@bk.ru

Orta və ilkin müasir ingilis dilinin sadə cümlə nümunələrinin dəyişiklikləri (SP, SPO və SPC cümlə modelləri)

Xülasə

Orta İngilis dilindən Erkən Müasir İngilis dilinə təkamüldə sadə cümlə nümunələrində, xüsusən də SP (Subject-Predicate) və SPO (Subject-Predicate-Object) modellərində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Orta İngilis dili söz sırasında daha çox çeviklik nümayiş etdirdi və qrammatik aydınlıq üçün fleksiya sonlarına etibar etdi. Bununla belə, Erkən Müasir İngilis dili Norman fəthi və linqvistik inkişaflar kimi tarixi hadisələrdən təsirlənən daha sabit söz sırası nümunələrinə keçid gördü. Bu dəyişiklik fleksiyalardan asılılığın azalmasına və mənanın ötürülməsi üçün söz sırasına daha çox etibar edilməsinə səbəb oldu. Bundan əlavə, SPC (Subject-Predicate-Complement) strukturunun yaranması cümlənin mürəkkəbliyini və aydınlığını artıraraq daha geniş yayılmışdır. Bu dəyişikliklər ingilis dilinin inkişaf edən təbiətini və bu dövrdə onun sosial və mədəni dəyişikliklərə uyğunlaşmasını əks etdirirdi.

Sadə cümlə nümunələrinin bu dəyişiklikləri müasir ingilis dilinin əsasını qoyaraq daha aydın ünsiyyətə və standartlaşdırılmış qrammatikaya kömək etdi. SP strukturu əsas olaraq qaldı, subyektlər və predikatlar cümlələrin əsasını təşkil edirdi. Bununla belə, SPO modelinin tətbiqi birbaşa obyektləri daxil etməklə və cümlə quruluşunu zənginləşdirməklə dərinlik əlavə etdi. Bundan

əlavə, SPC modelinin qəbulu subyekt və ya obyekt haqqında əlavə məlumat verən tamamlayıcıların daxil edilməsinə imkan verdi. Bütövlükdə, Orta Müasir İngilis dilindən Erkən Müasir İngilis dilindən keçid bu gün istifadə etdiyimiz dilin strukturunu və sintaksisini formalaşdıran linqvistik təkamüldə mühüm məqamı qeyd etdi.

Açar sözlər: *müasir ingilis dili, linqvistik təkamül, SPC modeli, SPO modeli, SP modeli*

Introduction

As we know, in the history of the English language, the Middle English period covered the 11th-15th centuries, and the Early New English period covered the 15th-17th centuries. During the transition from Old English to Middle English and from this period to the New English period, there were many changes in the English language system. As the periods replaced each other, different features began to appear in its phonetic, vocabulary, and grammar.

Beginning with Old English, the development of English syntax in later stages was directly related to the changes in its morphological system. Many scholars have explained this change and simplification in the morphological structure of the English language throughout its historical development with its interaction with other languages. In the 10th-13th centuries, the settlement of the Scandinavians in the northeast of the country and the invasion of the Normans had a great impact on both the change of the socio-economic situation and the language of the population. Proponents of this theory called the 10th-13th centuries a "period of grammatical changes" in the history of the English language (Burrow, 2016: 47).

A group of linguists saw the only reason for the changes in English grammar as changes in speech sounds (according to the phonetic theory), while A. Hornby, H. Lehnert, and other linguists saw it in the loss of endings and the emergence of analytical forms (according to the functional theory).

One of the popular theories trying to explain the reason for grammatical changes in the history of the English language is the "development theory" put forward by O. Jespersen. He was opposed to the general interpretation of the grammatical history of all Indo-European languages and supported the study of the structural development of the English language separately.

Research.

Except for this theory put forward by O.Jespersen, the above-mentioned theories are distinguished by their one-sidedness. That is, each of them showed only one aspect of the changes in English grammar. Therefore, the "theory of development", which sheds light on several reasons for grammatical changes put forward by O.Jespersen, was accepted by many linguists (Chafe, 2011: 89).

Let's take a look at the important changes in English grammar. One of the important changes in the morphological structure of the language was the gradual breakdown of the inflection characteristic of Old English in Middle English. This event in the language, in turn, affected the syntax of the English language. The effect can be seen in the fact that in Old English, the role of reconciliation and control relationship, which is a means of expression of syntactic relations between words, decreases in the Middle English period. In this period, new means of expression of syntactic relations appear. This includes the relationship between words and word order.

One of the striking differences between Old English syntax and Middle and Early New English syntax is the greater use of analytic forms and various prepositions to express grammatical categories in this period, and another is that word order in the sentence began to stabilize. The first signs of analyticity in English, which had a synthetic structure in ancient times, began to appear in the Middle English period. The phenomenon of initialization developed further in later periods and became an important feature of English grammar.

In addition, during the transition from Old English to Middle English, changes in the morphological system of the English language, especially in the grammatical categories of nouns and adjectives, had a great impact on the syntactic structure of the sentence. For example, in Old English with free word order, an adjective that agreed with a noun in quantity, case, and gender

could be separated from the word it defined. However, over time, the adjective loses its grammatical case and quantity category. Thus, in Middle English, the place of the adjective in the sentence is fixed, that is, it cannot be separated from the word it designates and begins to be used before or after it. Also, the structure of the sentence in Middle and Early New English becomes more complex compared to the old period: new complex parts of the sentence and various combinations of the complex sentence appear. This itself was related to the end of Middle English, the rise of the literary language in the Early New English period, and the development of science and culture. That is, the flourishing of the literary language has led to the complexity of the English syntax, and the stabilization and standardization of the structures of sentences and word combinations.

Models of simple sentences such as SP, SPO, and SPC also developed in the Middle and Early Modern English period.

SP sentence model.

In Middle and Early New English, the news of the SP sentence pattern was expressed by the passive form of the verb. Since there was no change in the structure of verbs of this type during the Middle English period, the SP model sentences remained as they were. In variant I of the SP model sentence (i.e. in sentences with a personal object) "medial" meaningful constructions have disappeared and "infinitive case" has fallen out of use since the beginning of the Middle English period.

In the II version of the SP model (that is, in sentences with an impersonal preposition), the range of use of sentences starting with the formal preposition "hit" (it) has been expanded. It should be noted that until the end of the period, sentences without prepositions could only be formed using some verbs, for example, befallen (to become).

The main point in the development of this model is the formation of variant III. This included the sentences starting with "their" and formed by the inversion of the main members. For example:

They *were a knight ful worthy in his lordes werre.*

SPO sentence model

Variants of this sentence pattern also began to develop in Middle and Early New English. In these sentences, the completeness could be used without a preposition or with a preposition. In the period of Middle English, the scope of use of the variant of the SPO sentence model formed by the prepositional phrase was expanded. Thus, the inflection was lost and the previously mediated completeness became unmediated completeness. The composition of the II version of the SPO sentence model has changed as a result of the violation of the effective-ineffective category existing in Old English. At the beginning of the Middle English period, all sentences containing verb-object combinations used with the prepositional complement should be attributed to this variant. For example: thei sent on the bishop of Lincoln.

Version III of the SPO sentence model (SPOO) has undergone a significant change. True, although the changes here did not lead to the reshaping of the model, its composition changed. The loss of the case suffixes of the noun and the violation of the control relationship led to the limitation of this model to two variants starting from the Middle English period (Chomsky, 2013: 39):

1) the combination of two non-verbal completeness;

2) combination of two prepositions - mediated and unmediated totality.

SPC sentence model

The model most subject to cross-model variation is the SPC sentence model. Thus, these changes have two different effects on the SPC sentence model: the first effect causes the composition to change, and the second effect enriches it with new syntactic units, for example, linking verbs, without changing the composition.

The SPC sentence pattern of Old English became more homogenous in composition during the transition to Middle English. At the same time, its functionality is compressed. First of all, these changes were related to the transition of several syntactic forms to morphological forms: that is, the transition of some nouns to the analytical forms of the verb.

Consisting of the Old English "to be" and the past participle of active verbs, the noun news has become the analytical form of the indefinite article. After this transformation, only "to be" and the past tense verb adjective denoting the situation remained in the SPC sentence model. The noun phrase formed by the preexisting *bēōn (wesan)* and passive verbs with the past participle adjective has formed the analytical form of the past tense verb (Chomsky, 2017: 98). Later, these types of verbs were combined with "to have" to form the past tense form. The noun "to be" and the present participle of an active or passive verb had the meaning of continuity during the Old English period, but this meaning gradually disappeared in Middle English. At the same time, a new form of the noun was created: "to be + a noun formed from a preposition and a verb". This combination also expressed the same meaning: *e.g., he was on huntinge.* This form appeared in the XIV century. At the beginning of the Early English period, this form already formed the continuous tense forms of the verb (Zeynalov, 2014: 80).

As we mentioned earlier, Old English had two types of simple sentences: impersonal sentences and imperative sentences. If we compare Middle and Early Modern English with Old English, we can see that in ancient times, the simple sentence structure was free, so the sentence could sometimes be used in the sentence. However, with the help of suffixes, it was not difficult to determine by which person the action was performed. During the Middle English period, as a result of the neutralization or dropping of endings, the place of words in a sentence began to be important. In this period, each place in the sentence had its functional significance. At this time, it is mandatory to use the verb in the sentence. Even if there is no original object in the sentence, so that its place is not left empty, the formal object began to be used.

During the Middle English period, single clauses gradually fell out of use. Thus, personal-object single-component sentences of the type him *þuhte, mē þynkeð* in the Old English language become a double-component sentence type starting from the Middle English period. For this reason, in this type of sentence, the pronoun "hit" (it) is used as a formal object in the third person singular. Note that based on the form of the verb, this type of sentence is closer to the group of impersonal sentences. In most cases, the pronoun "hit" had the feature of providing information before the event that would take place in the sentence. For example:

Hit *me of þincð, forgive hit him.* (It seems to me, forgive him for it).

In ancient English, there were sentences in which the formal verb "hit" was used. This includes some impersonal sentence types, especially those used to give information about the weather (eg Hit hagolode (It hailed)). But in Middle English, the formal object "dog" was used in all types of impersonal sentences. For example:

For ***it*** *reynyd almoste every othir day. (Brut)*

(For it rained almost every other day)

Of his falshede ***it*** *dulleth me to ryme. (Chaucer)*

(Of his falsehood it annoys me to speak) (Valiyeva, 2013: 98).

At the same time, a new structural-semantic type completes the single-component sentence model in this period: such sentences were based on the indefinite form of the verb with an indefinite person meaning. Just as there were changes in the grammatical categories of many parts of speech in Middle English, the gender category of the verb also developed further during this period. In this period, the indefinite form of the verb was formed only with the help of the auxiliary verb "ben" and the past participle. For example:

and was cried loudly (and they cried loudly).

In this sentence, the executor is not formally specified, and it is assumed that the executor is indefinite. As a result of the disappearance of the pronoun "Man", the role of such sentences began to increase towards the end of the Middle English period. It should also be noted that at that time the pronoun "one" did not mean a non-determining person.

As a special structural type of sentence, the indefinite personal singular sentences that we are talking about disappear only in the 18th century. Even the functional parallelisms of single and double sentence types with indefinite person meaning were used. Thus, although the impersonal

constructions of the me-like type were replaced by the constructions of the I-like type at the end of Middle English, parallel processing of both forms could be found. Consider the following examples from Chaucer (Hockett, 2014: 71):

*My God, **me mette** I was in switch mischief.*
(My God, I dreamed I was in such grief.)
*And eek I seyde, **I mette** of him al night.*
(And also, I said, I dreamed of him all night.)

C. Chaucer used the forms me mette / I mette as a synonym or syntactic variant. Gradually, the personal construction began to dominate other verbs as well. The predominance of one of these forms and the gradual disappearance of the impersonal construction can be explained by morphological and syntactic factors occurring in English. For example: in the Middle English period, as a result of the dropping of noun endings, it became difficult to distinguish between the plural and the complete. Let's look at such a sentence from J.Chaucer's works: This man mette in his bed, ther as he lay ... (This man dreamed in his bed, where he lay ...)

The word "man" in this sentence has lost the suffix "e" at the end and is closer to the noun form than the object form of the pronoun. The reason why the word "man" acts as the beginning of the sentence cannot be explained only by its loss of its ending. The word man is at the beginning of the sentence, also because it is used before the verb news. Thus, over some time, the me liketh construction gave way to man liketh and I like sentences. It is the words methinks and meseems that we find in modern English that reflect the Old English language and show what kind of construction they had before.

The only sentence type from Old English to Modern that has retained its monosyllabic structure is the imperative sentence. In Middle and Early New English, the changes related to the imperative sentence were more morphological in nature and related to the development of the imperative form of the verb (Yelmslev, 2013: 88).

In Middle English, there is the differentiation of the imperative form by person. It can be explained in this way that the form of reference to both the singular and plural of the third person and the plural of the first person is created. As a result, the scope of command sentences is expanded. Of course, as in Old English, Middle English also used second-person imperatives. For example: *Ne lete ʒe nenne mon slepen (Don't let anyone sleep).*

Conclusion

In conclusion, the transition from Middle to Early Modern English brought about significant changes in simple sentence patterns, particularly in the SP, SPO, and SPC models. Middle English exhibited greater flexibility in word order and relied heavily on inflectional endings for grammatical clarity. However, the shift towards Early Modern English saw a move towards more fixed word order patterns, influenced by historical events and linguistic developments. This transition led to reduced dependence on inflections and increased reliance on word order for conveying meaning. Additionally, the emergence of the SPO and SPC structures enriched sentence construction, enhancing clarity and complexity.

These changes reflect the dynamic nature of language evolution, shaped by societal, cultural, and historical factors. The evolution of simple sentence patterns in Middle and Early Modern English laid the groundwork for the standardized grammar and syntax of Modern English, highlighting the language's adaptability and resilience over time.

References

1. Burrow, J.A., Turville-Petre, T. (2016). A book of Middle English. T.Turville-Petre. 2nd ed. Oxford: Blackwell Publisher Ltd, 256 p.
2. Chafe, W.L. (2011). Meaning and the structure of language. Chicago, 178 p.
3. Chomsky, N.A. (2013). Introduction to the formal analysis of natural languages. G.A.Miller. N.Y.: New York University Press, 321 p.

4. Chomsky, N.A. (2017). Logical Structure in Language. New York: Plenum Press, “American Documentation”. Vol. VIII, № 4, pp.98-122.
5. Hockett, Ch.F. (2014). Two Models of Grammatical Description. Word, v. 10, № 2-3, pp.71-89
6. Valiyeva, N.Ch. (2013). Some Aspects and Peculiarities of Intercultural Communication in the Process of Globalization. Belgrade: International Business Service d.o.o., Cooper Green Advertising d.o.o. Publishing House: Jovsic Printing Center d.o.o., 242 p.
7. Zeynalov, F.H. (2017). Supplement to the book “Introduction to English practical phonetics”. Baku: Mutarjim, Book 2., 307 p.
8. Zeynalov, F.H. An introduction to the English practical phonetics. Baku: Mutarjim, Book 1, 306 p.
9. Zeynalov, F.H. (2018). Pronunciation rand spelling in English. Z.A.Huseynova. Baku: Print service, 262 p.
10. Yelmslev, L.T. (2013). Osnovy lingvisticheskoy teorii (Omkring sprogteoriens grundlüggelse). M.: Dom Kniga, 151 s.

Received: 23.02.2024 Accepted: 11.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/121-125

Parviz Mammadov
Azerbaijan National Academy of Science
parvizmammadov@gmail.com

ECONOMIC REFORMS AND THEIR IMPACT ON FOREIGN INVESTMENT IN TURKIYE

Abstract

This paper tends to analyze major economic reforms taken by Türkiye since 2017, together with the effects of the same on Foreign Direct Investments (FDI). More specifically, it would be an attempt to do so through different policy changes and regulatory adjustments that have been done to introduce several improvements favorable for foreign investors. Among these reforms are actions to improve investment incentives, actions to simplify bureaucratic procedures, and changes brought about by economic stability and policy predictability. The article critically reviews empirical and theoretical perspectives to understand how this model of regionalism has been influenced by FDI inflows and highlights where it has done very well and the sustained challenges it continues to face. This study, while focusing on the characteristics of the recent reforms, will shed light on the dynamics of the economic integration of Türkiye with the world market and, therefore, its effects on future growth and investment.

Keywords: *economic reforms, foreign direct investment, Turkiye, economic policy, regulatory frameworks, investment incentives, economic growth, market liberalization, economic reforms impacting foreign investment*

Pərviz Məmmədov
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
parvizmammadov@gmail.com

İqtisadi islahatlar və onların Türkiyədə xarici investisiyalara təsirləri

Xülasə

Bu yazı Türkiyənin 2017-ci ildən bəri həyata keçirdiyi əsas iqtisadi islahatları və onların birbaşa Xarici İnvestisiyalara (BXİ) təsirlərini təhlil etməyə meyllidir. Daha dəqiq desək, xarici investorlar üçün uyğun bir neçə təkmilləşdirmə təklif etmək üçün müxtəlif siyasət dəyişiklikləri və tənzimləyici düzəlişlər vasitəsilə bunu etmək cəhdi olacaq. Bu islahatlara investisiya stimullarının yaxşılaşdırılması, bürokratik prosedurların sadələşdirilməsi üzrə tədbirlər və iqtisadi sabitlik və siyasətin proqnozlaşdırıla bilməsi ilə bağlı dəyişikliklər daxildir. Məqalə bu regionalizm modelinin XBİ axınının necə təsir etdiyini anlamaq üçün empirik və nəzəri perspektivləri tənqidi şəkildə nəzərdən keçirir, onun harada çox yaxşı iş gördüyünü və üzləşməkdə davam edən davamlı problemləri vurğulayır. Bu araşdırma son islahatların xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməklə yanaşı, Türkiyənin dünya bazarı ilə iqtisadi inteqrasiyasının dinamikasına və beləliklə də gələcək artım və investisiyalara təsirinə işıq salacaq.

Açar sözlər: *iqtisadi islahatlar, birbaşa xarici investisiya, Türkiyə, iqtisadi siyasət, normativ çərçivələr, investisiya təşviqləri, iqtisadi inkişaf, bazarın liberallaşdırılması, xarici investisiyalara təsir edən iqtisadi islahatlar*

Introduction

The Influence of Economic Reforms on Foreign Investment in Türkiye.

In recent times, Türkiye has undergone substantial economic reforms to make its market much more attractive and promote more foreign direct investments (FDI). These reforms played a very critical and leading role in reforming the economic landscape of the country and also in determining

the trajectory of foreign investment flows into the country. It is going into depth into the post-2017 era and how it has bolstered economic growth and, of course, FDI in Türkiye.

Evolution of Economic Policies.

A series of liberalization reforms introduced since the early 2000s have dramatically changed the economic environment of Türkiye. These reforms aimed at opening the economy to international markets, minimization of bureaucratic hurdles, and creation of a better climate to bring in foreign investors. One of the critical orientations of these reforms is facilitating the ability of Turkish companies to go international and make the country more open to attracting foreign investments. This conclusion is in line with the assumptions made by A. Ikiz (2019) pointed out that successful efforts have been made with Turkish companies to increase their foreign direct investment (FDI) inflows and outflows, which led to further market integration (Ikiz, 2019).

Impact of FDI on Economic Indicators.

The most critical period of 2010-2016 is when, on the one side, Türkiye had to consolidate its post-global financial crisis recovery and, on the other, meet regional geopolitical challenges. Analyzing the effects of FDI on vital economic indicators—such as the Real Effective Exchange Rate and GDP per capita — Aliya Zhkanova Isiks and colleagues (2017) found the results for the Kyrgyz Republic. Thus, the finding has been taken that, despite the instabilities in the global and regional environment, foreign direct investment has remained an essential factor for stabilizing and growing the economy of Türkiye (Isiks, Işıksal, Jalali, 2017: 69-81).

Role of FDI in Economic Growth.

M. Karimov and Davit Belkania (2018) also prove such a positive relationship between FDI inflows and the economic growth of host economies through more empirical support, like that of Türkiye. Therefore, his study for the period 1980 to 2017 unveiled that there was a unidirectional causality from FDI to GDP and that, indeed, foreign investments do bear direct positive impacts on the growth in the economy. This connection substantiates the pivotal effect of FDI in boosting Türkiye's economic output and overall development path (Karimov, Belkania, 2018: 97-101).

Environmental and Energy Considerations.

The reforms imply other sectors as well. Reform implications are also made in the energy sector. Umut Uzar and Kemal Eyuboglu (2019) investigate the impact of economic growth and trade openness - both influenced by FDI - for energy consumption in Türkiye. Accordingly, their findings suggest the need for policy adjustments that direct FDI to sectors harnessing clean technology for energy efficiency and sustainability (Uzar, Eyuboglu, 2019).

Looking Forward.

A further critical factor for the sustenance and increase in foreign investment is the ongoing economic reforms of Türkiye, further focused on liberalization and enhancement of regulatory frameworks. Further, academicians like Ali Acar (2018) have stated that to firm up its market-based economy, Türkiye needs to improve economic freedom and institutional reforms, which will lure in more FDI. Future tasks include deepening these reforms to firmly establish the rule of law, further improve regulatory efficiency, and further create an inviting environment for foreign investors (Acar, 2018).

Investment incentives and regulations.

Towards that end, starting from 2017, Türkiye has entirely renewed the investment incentive system and its regulations in a manner to make them more attractive for foreign direct investments (FDI), which ensures the country's economic growth through investment. Such measures are perceived as part of the overall national strategy to render Türkiye a highly competitive option to global investment.

Overview of recent investment incentives.

Up until 2017, the subject and the priority of the object of the Investment Incentive Programs in Türkiye had primarily been assumed as a general rule towards regional development, strategic sector support, and unemployment targeting; starting with 2017, however, it specifically encouraged investments that would bear new value and added value to the economy, thus making it less import-

dependent and more technology-integrated. Zeynep Karal Önder and Canatay Hacıköylü said that the Investment Incentives Scheme, which envisages strategic investment incentives, aims at triggering investments in high technology and relatively less developed regions in terms of economic development. Tax holidays, customs duty waiver, exemption of VAT, support on social security premium, and subsidy by the government are among the incentives announced. The authors noted that these were strategic incentives that could register a positive significant effect in attracting valuable investments into the targeted sector and region (Onder, Hacikoylu, 2019).

H. Yanikkkaya and K. Altay (2023) are presenting a highly detailed empirical analysis of the effects of these investment incentives across the provinces of Türkiye. Their study concludes that the number of incentive certificates does positively and significantly affect provincial economic growth; however, the actual fixed amount of investment and employment that was created by these incentives was not impacting growth in a measurable way. This would, therefore, imply that while some incentives are working, either their delivery is not correctly delivered, or the sectors need to be better targeted (Yanikkaya, Altay, 2023).

Foreign Direct Investment Inflows.

However, in addition to this direct encouragement, Türkiye has also improved its regulatory framework to better the investment climate for foreign investors. In 2019, new laws simplified the bureaucratic process. They secured an investor's rights, which has partly facilitated the entry of foreign businesses into the territory of the Republic of Türkiye.

Sector-Specific Incentives.

Türkiye's incentives are not of a similar strength in all sectors. Most remarkable incentives, however, exist in manufacturing and energy, which are perceived as being critical to the country's economic development.

There are some incentives the government has provided, concerning renewable energy projects, like feed-in tariffs and capital grants, to somewhat encourage the idea of sustainable development and lessen dependency on imported energy.

Results on Regional Development Based on this understanding, a study by Ersin Nail Sağdıç et al. (2021) observed public investment incentives' effects on the regional economic growth of Türkiye. They found a significant impact of incentives on the economic development of most regions. They concluded that the findings reveal government concern and commitment toward covering up regional disparities through targeted financial support (Sagdich, Karash, Yildiz, 2021).

How much the stable and predicted policies of the economic sector will affect the attraction of FDI in Turkiye.

This foreign direct investment (FDI) is significant for bringing in capital, technology transfer, management skills, and export growth it generates in the case of Türkiye.

It is only a case of potential and opportunity; however, to attract FDI, a stable economic environment with predictable policies is required. The coming paragraphs will elaborate on how a stable financial climate and policy predictability have become central in attracting foreign investment to Türkiye.Economic Stability as an Attractor for FDI The substantial importance of economic stability is to attract FDI. The investors will be attracted to a stable environment in which the risks due to currency fluctuation, inflation, and political instability are brought to a minimum. İsmail Şıklar and Merve Kocaman (2018) stressed in their work that macroeconomic stability, exceptionally stable inflation, and actual exchange rates, is a necessary condition for the sustainability and attraction of FDI inflow into the country and, in turn, sustainability of long-term sustainable growth in Türkiye. Their research confirms that insecurity within these regions has in the past bred unwillingness to invest and even goes on to suggest that security within the real and financial markets is a critical necessity to improve FDI inflows (Siklar, Kocaman, 2018).

Policy Predictability and its Impact.

An equally important requisite is to ensure consistent and predictable policies that will attract foreign investment. Such confidence that emerges from predictable policy frameworks permits the business entities to make decisions supporting long-range planning and investment.

These reforms—Free Trade Zones and liberalization in FDI regulations—combined with policy measures and legislative reforms since the 80s, have played a decisive role in creating an improved investment climate. All these efforts promise investors that the economic policies of Türkiye will be one of continuity and predictability.

Integration into the World Economy.

Its strategic orientation toward liberal economic policies and the geographical and cultural bridge between East and West have usually combined to support Türkiye's effort to integrate with the global economy.

Economic reforms and stabilization programs, however, were central to those initiated in the early 1980s in the creation of a suitable environment for foreign investment. These reform programs have included privatization programs, a reduction of trade barriers, and modernizing its infrastructure, collectively enhancing its attraction as an investment destination.

Challenges and Opportunities.

However, apart from all these positive trends, some continuous challenges are related to political stability and regional uncertainties that affect the country's power to be promoted and remain at high levels of FDI. This, therefore, calls for continued reforms in the strengthening of the judiciary, increasing transparency, and improving the ease of doing business—all of which will be very instrumental in returning Türkiye to its potential of being a magnet for foreign investment.

Conclusion

The economic reforms in recent years have, far more strongly than ever before, been felt in the capacity of Türkiye to attract foreign direct investment. Liberalization and deregulation of the market and improvement of the regulatory framework, combined with strategic investment incentives, have been of great importance in creating an even more favorable environment for investments. However, while these gains had been made, political uncertainty was hitherto hobbling Türkiye's progress, and more reforms were needed in judicial transparency and facilitating business. To sustain and enhance FDI, Türkiye has to continue the furtherance of economic reform that will ensure a stable and predictable policy environment. These efforts are very important not only to attract more foreign investment but also to get sustainable economic growth and development in the more extended period. This will undoubtedly put Türkiye in a much better position among the preferred destinations of global investors if these challenges are confronted well and further reforms are added.

References

1. Ikiz, A. (2019). Changing Trends in Outward Foreign Direct Investment of Turkish Companies. Advances in Economics and Business. https://doi.org/10.13189/aeb.2019.070506.
2. Isiks, A., Işıksal, H., Jalali, H. (2017). The Impact Of Foreign Direct Investment On Turkish Economy 2010-2016. ECONOMICS, 5, pp.69-81. https://doi.org/10.1515/EOIK-2017-0019.
3. Karimov, M., Belkania, D. (2018). A Case Study of Foreign Direct Investment and Economic Growth Relationship in Turkey. European Journal of Marketing and Economics. https://doi.org/10.26417/ejme.v1i3, pp.97-101.
4. Uzar, U., Eyuboglu, K. (2019). Is foreign direct investment an engine for energy consumption? An empirical investigation for Turkey. Environmental Science and Pollution Research, 26, 28092-28105. https://doi.org/10.1007/s11356-019-05996-0.
5. Acar, A. (2018). An analysis of turkeys social and economic development in recent years. 5, 2515-2523. https://doi.org/10.26450/JSHSR.639.
6. Onder, Z., Hacikoylu, C. (2019). Strategic Investment Incentives: Turkish Case. 34. International Public Finance Conference. https://doi.org/10.26650/pb/ss10.2019.001.028.
7. Yanikkaya, H., Altay, K. (2023). An Empirical Analysis of the Impacts of Investment Incentives on Provincial Economic Growth in Turkey. Economy of Regions. https://doi.org/10.17059/ekon.reg.2023-3-22.

8. Sagdich, E., Karash, G., Yildiz, F. (2021). The impact of investment incentives on regional economic growth in turkey: an empirical analysis. Sayıştay Dergisi. https://doi.org/10.52836/SAYISTAY.966483.
9. Siklar, I., Kocaman, M. (2018). FDI and Macroeconomic Stability: The Turkish Case. European Financial and Accounting Journal. https://doi.org/10.18267/j.efaj.204.

Received: 22.01.2024 Accepted: 30.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/126-131

Elkhan Salmanov
Baku State University
master student
elxan96@gmail.com

IMPACT OF DIGITAL BANKING AND OTHER FACTORS ON THE FINANCIAL PERFORMANCE OF BANKS

Abstract

In the nexus of technology and financial services, the emergence of online banking has initiated a significant transformation across the global banking landscape. This research delves into the impact of digital banking solutions on the financial well-being of prominent banks, highlighting a shift towards digitalization within the industry. By conducting a thorough examination of six leading banks renowned for their digital banking innovations from 2014 to 2022, our study aims to dissect the intricate ways in which digital engagement influences banking performance. This exploration through data not only uncovers the concrete advantages of adopting digital banking but also underlines its crucial role in navigating the competitive arena of today's banking sector. As we journey through this era of digital transformation, our insights are designed to inform and guide stakeholders throughout the financial domain, proposing directions for future banking strategies aimed at achieving excellence.

Keywords**:** *digital banking, digitalization, banking industry, bank performance, return on assets (ROA)*

Elxan Salmanov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
elxan96@gmail.com

Rəqəmsal bankçılığın və digər amillərin bankların maliyyə göstəricilərinə təsiri

Xülasə

Texnologiya və maliyyənin kəsişdiyi yerdə internet bankçılığın gəlişi bütün dünyada banklar üçün transformasiya dövrünə başladı. Bu tədqiqat rəqəmsal bankçılıq həllərinin aparıcı bankların maliyyə sağlamlığına artan təsirini araşdırır, bu, bank sənayesində rəqəmsallaşmaya doğru daha geniş keçidi əks etdirir. 2014-2022-ci illəri əhatə edən rəqəmsal bankçılıq innovasiyalarının önündə duran altı bankın hərtərəfli təhlili vasitəsilə tədqiqatımız rəqəmsal cəlbetmənin bank fəaliyyətinə necə təsir etdiyi ilə bağlı mürəkkəblikləri üzə çıxarmağa çalışır. Məlumatlar vasitəsilə edilən bu səyahət təkcə rəqəmsal bankçılığın mənimsənilməsinin nəzərəçarpacaq faydalarını ortaya qoymur, həm də bugünkü rəqabətli bank mənzərəsində onun strateji əhəmiyyətini vurğulayır. Bu rəqəmsal təkamülü nəzərdən keçirərkən, tapıntılarımız maliyyə spektri üzrə maraqlı tərəflər üçün dəyərli fikirlər təqdim etmək məqsədi daşıyır və bank işində mükəmməlliyə dair gələcək strategiyalar üçün kurs təyin edir.

Açar sözlər: *rəqəmsal bankçiliq, rəqəmsallaşma, bank sənayesi, bank performansı, Aktivlərin gəlirliliyi (ROA)*

Introduction

The digital era is reshaping various sectors globally, with the banking industry at its epicenter. The rapid development of digital technologies is revolutionizing bank operations and customer interactions. Digital banking, extending beyond a mere tech upgrade, signifies a holistic

transformation affecting all facets of banking from transactions to customer relations and financial management.

Driven by evolving customer needs in a digital-centric world, there is a growing demand for banking that is fast, convenient, and accessible. This demand, propelled by the ubiquity of smartphones and the internet, prompts banks to adopt innovative technologies not just to enhance customer service but also to boost operational efficiency and forge new business paradigms.

Digital banking's influence is profound, potentially revolutionizing banks' financial health by slashing operational costs, broadening market presence, and fostering new income avenues. Furthermore, these digital platforms furnish banks with critical data insights, empowering them to tailor services, anticipate customer needs, and strategize with up-to-the-minute data.

Emerging research underscores the swift evolution of digital banking, fueled by tech advancements and shifts in consumer expectations. Findings from Smith and Johnson (Smith, Johnson, 2020) reveal how digital platforms have significantly uplifted the banking experience, offering users more ease and reach. Similarly, research by Wang et al. (Wang, 2019) highlights how the adoption of cutting-edge technologies like artificial intelligence and blockchain not only makes banking operations more efficient but also bolsters security and trust among consumers. These insights reflect the significant transformative power of digital technologies in remodeling the banking sector.

The path to digital transformation, while filled with potential, is not without its hurdles. The surge in online banking has amplified cybersecurity concerns, with increased transactions opening doors to new risks. Additionally, navigating the complexities of regulatory compliance in the digital age poses a considerable challenge, as banks must adhere to diverse laws and standards across different regions. Equally critical is the issue of digital divide; not every customer has the same level of access to digital banking, highlighting a gap in financial inclusion.

Regulatory perspectives are gradually adapting to embrace technological progress. Davidson et al. (Davidson, 2017) shed light on both the challenges and opportunities digital banking presents from a regulatory standpoint, underlining the need for legal frameworks that both encourage innovation and ensure security. Nguyen and Luu (Nguyen, Luu, 2020) further emphasize the crucial role of regulatory entities in maintaining a secure and competitive digital banking ecosystem.

Within this complex landscape, our article seeks to dissect how digital banking adoption impacts the financial outcomes of leading banks. Focusing on institutions that lead in digital infrastructure and services, we aim to reveal the effects of digital strategies on crucial financial metrics like Return on Assets (ROA). Through this analysis, we strive to offer a comprehensive view of digital banking's advantages and challenges, contributing insights valuable to all banking sector stakeholders.

Research into digital banking's effect on financial performance is extensive. Brown and Meehan (Brown, Meehan, 2018) point to a positive link between digital service adoption and banks' ROA, suggesting a strong influence of digital strategies on profitability. However, Patel and Miller (Patel, Miller, 2021) remind us of the possible immediate costs of digital transitions, which might briefly impact financial indicators. Despite these hurdles, there's a consensus among experts, such as Lee (Lee, 2019), that the enduring benefits, from operational efficiency to broader market reach, significantly outweigh the initial outlays.

The process of selecting banks for this research was meticulously planned, prioritizing institutions that not only participate in digital banking but are leaders in its innovation and implementation. This careful selection was pivotal to ensuring our study would illuminate the most advanced practices and outcomes within the sphere of digital banking transformation. By focusing on banks renowned for their digital initiatives, we guaranteed a rich analysis that spans the spectrum of digital banking's influence on operational efficiency, market reach, and overall financial health. The chosen banks served as exemplars of how embracing digital technology can propel the banking sector forward.

Our analysis covered an extensive period, meticulously tracking the evolution of digital banking from its early stages to its current prominence. This longitudinal approach allowed us to observe the dynamic impact of digital banking across various financial metrics, documenting significant trends and shifts in the banking landscape over time. By examining data across several years, we were positioned to understand not just the immediate effects of digital banking adoption, but also its sustained impact on banks' financial performance.

The methodology employed in our study was anchored in a robust analytical framework, utilizing both fixed and random effects models to dissect the multifaceted influence of digital banking on bank profitability. This dual-model approach was instrumental in capturing the subtle nuances of digital banking's impact, allowing for a comprehensive analysis that considers variations within and across banks. Preliminary diagnostic tests further refined our models, ensuring the integrity and reliability of our findings. This rigorous analytical process was supported by a thorough examination of control variables, including bank size, regulatory environment, and key macroeconomic indicators. This enabled a precise assessment of digital banking's unique contribution to financial outcomes, distinguishing its effects from other influential factors.

Deliberately, our investigation steered clear of directly tackling challenges such as cybersecurity threats and the digital divide. Instead, we concentrated on quantifiable metrics of digital banking's impact on financial performance, specifically focusing on return on assets (ROA) among digitally pioneering banks. This strategic focus allowed us to explore the direct associations between digital banking initiatives and key financial indicators, shedding light on the tangible benefits and strategic significance of digital adoption in the banking industry. Through this approach, our study not only provides a detailed analysis of digital banking's benefits but also offers valuable insights into the strategic considerations and operational adjustments necessary for banks to thrive in the digital era.

The process of selecting banks for this research was meticulously planned, prioritizing institutions that not only participate in digital banking but are leaders in its innovation and implementation. This careful selection was pivotal to ensuring our study would illuminate the most advanced practices and outcomes within the sphere of digital banking transformation. By focusing on banks renowned for their digital initiatives, we guaranteed a rich analysis that spans the spectrum of digital banking's influence on operational efficiency, market reach, and overall financial health. The chosen banks served as exemplars of how embracing digital technology can propel the banking sector forward.

Our analysis covered an extensive period, meticulously tracking the evolution of digital banking from its early stages to its current prominence. This longitudinal approach allowed us to observe the dynamic impact of digital banking across various financial metrics, documenting significant trends and shifts in the banking landscape over time. By examining data across several years, we were positioned to understand not just the immediate effects of digital banking adoption, but also its sustained impact on banks' financial performance.

The methodology employed in our study was anchored in a robust analytical framework, utilizing both fixed and random effects models to dissect the multifaceted influence of digital banking on bank profitability. This dual-model approach was instrumental in capturing the subtle nuances of digital banking's impact, allowing for a comprehensive analysis that considers variations within and across banks. Preliminary diagnostic tests further refined our models, ensuring the integrity and reliability of our findings. This rigorous analytical process was supported by a thorough examination of control variables, including bank size, regulatory environment, and key macroeconomic indicators. This enabled a precise assessment of digital banking's unique contribution to financial outcomes, distinguishing its effects from other influential factors.

Deliberately, our investigation steered clear of directly tackling challenges such as cybersecurity threats and the digital divide. Instead, we concentrated on quantifiable metrics of digital banking's impact on financial performance, specifically focusing on return on assets (ROA) among digitally pioneering banks. This strategic focus allowed us to explore the direct associations between digital banking initiatives and key financial indicators, shedding light on the tangible benefits and strategic

significance of digital adoption in the banking industry. Through this approach, our study not only provides a detailed analysis of digital banking's benefits but also offers valuable insights into the strategic considerations and operational adjustments necessary for banks to thrive in the digital era.

In our study, we delved deep into the effects of digital banking on the financial performance of banks, employing a detailed selection of variables and analytical models to explore this dynamic relationship. Our analysis centered on two pivotal categories of variables: firstly, the independent variable, symbolized by the number of online banking users (OLU), which serves as a barometer for digital banking adoption levels. This metric is instrumental in quantifying the degree of customer engagement with digital banking services, shedding light on the broader implications for a bank's operational and strategic framework.

Moreover, we enriched our analysis by incorporating a robust set of control variables, meticulously chosen to provide a thorough examination of digital banking's impact while meticulously filtering out the effects of extraneous factors on bank profitability. These included the Cost-to-Income Ratio (CTI), a critical measure of operational efficiency; the Capital Adequacy Ratio (CAR), reflecting the financial resilience of banks; Interest Rates (INT), which mirror the prevailing economic conditions; the GDP growth rate (GDP) and Inflation rate (INF), encapsulating the macroeconomic backdrop; and the Regulatory Index (RI), offering insights into the influence of regulatory frameworks on banking operations.

Our methodological blueprint was anchored in the strategic use of panel data regression models, particularly the Fixed Effects (FE) and Random Effects (RE) models. This dual-model approach was pivotal in dissecting the data across various banks over a span of time, thereby illuminating the nuanced impact of digital banking adoption from both individual and collective perspectives.

The choice of the Fixed Effects model allowed us to capture the unique changes within each bank over time, meticulously controlling for unobserved heterogeneity that could potentially skew our analysis. Conversely, the Random Effects model opened avenues to gauge the overarching influence of digital banking across the sector, under the premise that differences among banks were random and not systematically tied to the variables under investigation.

This layered methodological strategy not only facilitated a nuanced understanding of digital banking's direct financial outcomes but also enabled a deeper dive into the strategic and operational shifts necessitated by digital transformation efforts within the banking industry. Through this meticulous inquiry, our research aims to elucidate the complex interplay between digital banking initiatives and financial performance, offering a granular view of the strategic adaptations and operational efficiencies catalyzed by digital innovation in banking.

The utilization of the Fixed Effects (FE) and Random Effects (RE) models in our analysis provided a comprehensive understanding of the impact of digital banking on the financial performance of banks. The FE model was pivotal in isolating and examining the effects of internal changes within banks over time, effectively controlling for any unseen, bank-specific characteristics that could potentially influence outcomes. This approach allowed for a precise analysis of how shifts in digital banking adoption correlate with fluctuations in financial performance, factoring in the unique backdrop against which each bank operates.

On the other hand, the RE model shed light on the broader implications of digital banking across the sector by considering variations among banks as randomly occurring and independent of the studied variables. This model provided a macro-level perspective on digital banking's role, offering insights into its general efficacy and impact on the banking landscape.

The critical decision to employ either the FE or RE model was determined through the Hausman test, a robust statistical tool designed to identify correlations between the models' unique errors and their explanatory variables. The outcome of this test was instrumental in guiding our selection of the most suitable model for our data, thereby enhancing the credibility and accuracy of our results.

Our integrated approach, combining these analytical models with carefully selected variables, not only illuminated the direct financial implications of digital banking adoption but also delved into the broader strategic and operational changes it precipitates within the banking sector. Our

methodology offered a rich, detailed exploration of how banks at the digital forefront navigate the complex financial ecosystem, leveraging technology to boost profitability and gain a competitive edge.

Interestingly, our analysis revealed that the adoption of digital banking, as indicated by the number of online banking users (OLU), while positive, did not display a statistically significant correlation with Return on Assets (ROA) within the traditional confidence levels. This outcome suggests that digital banking's influence on financial performance may be modulated by other variables or could unfold over a timeline beyond the scope of our study.

Notably, the Cost-to-Income Ratio (CTI) emerged as a critical factor, demonstrating a significant inverse relationship with ROA. This finding underscores the crucial role of operational efficiency in driving bank profitability, highlighting how digital banking platforms can serve as powerful tools for reducing operational expenditures in relation to income. This efficiency, a cornerstone of digital banking's value proposition, points to the transformative potential of digital technologies in enhancing the financial health of banks, suggesting areas for strategic investment and development in the digital domain.

Interest rates (INT) and GDP growth (GDP) significantly impacted bank performance, illustrating how broader economic conditions can shape financial outcomes. Elevated interest rates typically offer more attractive lending margins, while robust GDP growth signals a strong economy, both of which are conducive to improved bank profitability. Conversely, inflation (INF) had a nuanced effect; although it negatively correlated with Return on Assets (ROA), this relationship wasn't statistically significant, hinting at a complex interplay that may dilute or delay inflation's impact on profitability. This subtlety suggests the need for a deeper dive into how inflation influences bank earnings in various economic contexts.

The Regulatory Index (RI), intended to measure the influence of regulatory frameworks on performance, did not present a significant effect in our analysis. This outcome suggests a multifaceted relationship between regulatory environments and bank profitability, one that might not be directly captured through conventional metrics or may interact with other variables in unexpected ways, meriting further in-depth study.

Our application of the F-test for Poolability underscored significant heterogeneity among the banks in our dataset, endorsing the Fixed Effects model for our analysis. This model choice was pivotal, allowing us to account for the unique, unobserved traits of each bank that could skew our understanding of digital banking's financial impact. This heterogeneity, indicative of the diverse strategies and operational environments of the banks under study, reinforces the necessity of a tailored analysis approach that respects the distinctiveness of each institution while uncovering broader trends in digital banking's role in shaping financial performance.

Conclusion

In conclusion, our exploration into the intersection of digital banking adoption and bank financial performance unfolds a nuanced narrative. While the direct correlation between digital banking users and profitability, as captured by ROA, might not be overtly pronounced, the study underscores the critical importance of operational efficiency, economic context, and regulatory landscapes in shaping bank outcomes.

The negative association between the cost-to-income ratio and ROA accentuates the role of operational efficiencies as a significant determinant of profitability, highlighting potential areas for strategic enhancement through digital channels. Additionally, the impact of broader economic indicators, such as interest rates and GDP growth, further illustrates the complexity of factors influencing bank performance in a digital era. This investigation reveals that the journey toward digitalization in banking is multifaceted, requiring a balanced approach that not only embraces technological advancements but also navigates economic fluctuations and regulatory frameworks adeptly. As banks continue to chart their paths in the digital banking landscape, this study serves as a reminder of the layered dynamics at play, offering insights that could guide future strategies in the

pursuit of enhanced financial performance. The digital banking revolution, while promising, demands a holistic strategy that encompasses more than just technological adoption, urging banks to consider operational, economic, and regulatory dimensions in their digital transformation endeavors.

Looking ahead, researchers are calling for more comprehensive studies to explore the long-term effects of digital banking on the financial industry. Green and Fisher (Green, Fisher, 2022) propose investigating the impact of emerging technologies like 5G and quantum computing on digital banking services. Additionally, Hughes and Roberts (Hughes, Roberts, 2021) suggest that future research should consider the environmental impact of digital banking, exploring how digitalization aligns with sustainable banking practices.

References

1. Smith, A., Johnson, B. (2020). Enhancing Customer Experience through Digital Banking Platforms. Journal of Digital Banking.
2. Wang, L. (2019). Blockchain and AI Integration in Financial Services: A New Era of Transparency and Efficiency. International Journal of Financial Innovation.
3. Brown, C., Meehan, D. (2018). Digital Banking and Profitability: An Empirical Analysis. Finance Research Letters.
4. Patel, R., Miller, S. (2021). The Cost of Digital Transformation: Impacts on Bank Financials. Journal of Banking and Finance.
5. Davidson, S. (2017). Navigating Digital Banking Regulations: Challenges and Solutions. Law and Business Review.
6. Nguyen, P., Luu, N. (2020). Regulatory Support for Digital Banking: An International Perspective. Global Finance Journal, 41, pp.47-62.
7. Green, F., Fisher, T. (2022). The Future of Digital Banking with Emerging Technologies. Tech Innovation Journal, 6(1), pp.22-37.
8. Hughes, M., Roberts, A. (2021). Sustainable Banking in the Digital Era. Journal of Sustainable Finance, 12(2), pp.95-110.

Received: 16.02.2024 Accepted: 10.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/132-137

Əli Əhmədov
Bakı, Azərbaycan
ali.v.ahmadov@gmail.com

VERGİTUTMANIN TARİXİ: NƏZƏRİYYƏLƏRİ, VERGİ NÖVLƏRİ VƏ VERGİ ELEMENTLƏRİ

Xülasə

Vergilər tutulmadan heç bir dövlət normal şəkildə mövcud ola bilməz. Digər tərəfdən, vergilər-dövlətin əlamətlərindən biridir.

"Vergi" termininin mürəkkəb strukturu ilə bağlı XIX əsrdə rus iqtisadçısı M.M.Alekseyenko qeyd etmişdir: "Bir tərəfdən vergi-bölgü elementlərindən biridir, qiymətin tərkib hissələrindən biridir. Digər tərəfədən, vergilərin təyin edilməsi, bölüşdürülməsi, toplanması və istifadəsi dövlətin funksiyalarından biridir".

Vergi və ictimai mülkiyyət formaları arasında əbədi qarşıdurmanın həllindən ötrü verginin hüquqi xarakteristikası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Vergilər nəzəriyyəsinin kökləri XVII əsrin iqtisadi məqalələrində özünə möhkəm yer etmişdir. Məhz o zaman vergi neytrallığı görkəmli ingilis alimi Smitin, eləcə də iqtisadçı Rikardonun diqqət mərkəzində idi. Bununla yanaşı, etiraf etmək lazımdır ki, vergilər nəzəriyyəsinin əsasları çox daha əvvəllər, hələ XVII əsrdə görkəmli alim Pettinin rüsumlar və vergilər haqqında traktatında qoyulmuşdur. Məhz onun yaradıcılığında həmin ideyalar və müddəalar səsləndirilmiş, daha sonra tam iqtisadi nizam-intizamın əsasını təşkil etmişdir.

Klassik vergilər nəzəriyyəsi məsrəflər və əmək qiymətləri arasındakı əlaqəni tədqiq edən tədqiqatlara əsaslanır. İngilis iqtisadçı Smit də məhz belə etdi, qiymətlərin təkcə əmək məsrəflərinə deyil, həm də torpaq rentasına, kapitala faizə və mənfəətə əsaslanmasını əsaslandırdı.

Açar sözlər: *vergi, vergi nəzəriyyələri, vergilərin tənzimlənməsi, vergi elementləri, vergi islahatları*

Ali Ahmadov
Baku, Azerbaijan
ali.v.ahmadov@gmail.com

History of taxation: theories, tax types, and tax elements

Abstract

No state can exist normally without taxes. On the other hand, taxes are one of the signs of the state.

Regarding the complex structure of the term "tax" in the 19th century, the Russian economist M.M.Alekseyenko noted: " On the one hand, tax is one of the elements of distribution, one of the price components. On the other hand, the determination, distribution, collection, and use of taxes is one of the functions of the state".

The juridical characterization of the taxes is of particular importance because of the resolution of the permanent installation bet private and public forms of property.

The roots of the tax theory were firmly established in the economic articles of the 16th century. It was that tax neutrality was the focus of attention of the eminent English scientist Smith, as well as the economist Ricardo. At the same time, it should be admitted that the foundations of the theory of taxes were laid much earlier, in the XVII century, in the treatise on fees and taxes by outstanding scientist Petty. It was in his work that ideas and provisions were voiced, and later formed the basis of a complete economic discipline.

The classical theory of taxes is based on research that examines the relationship between costs and labor prices. The British economist Smith did that, justifying prices based not only on labor costs, but also on land rent, interest on capital, and profit.
Keywords: *tax, theories, tax regulation, tax elements, tax reforms*

Giriş

Əmək britaniyalı alimlərin diqqətini çəkən yeganə amil deyildi. Eyni zamanda, onlar mühüm amilin, mənfəətin miqdarının əmələ gəldiyi kapital, icarə hesabına pul axını verən əmlak və torpaq olacağını aşkar etdilər. Buna görə də vergilər ciddi şəkildə müəyyən edilmiş sosial təbəqəyə aid edilməməlidir.

Eyni zamanda, vergilər və vergitutma nəzəriyyəsi kapitaldan, əməkdən və torpaqdan bərabər şəkildə "xərac" almağı nəzərdə tutur.

Vergilər nəzəriyyəsi ilə bağlı yazılarında Smit iqtisadi liberalizm üçün geniş sübut bazası təqdim edərək, bazar quruculuğu qanunlarına xüsusi diqqət yetirirdi. Məhz o, elmi ictimaiyyətin diqqətini ona yönəltdi ki, düzgün tərtib edilmiş qanunvericilik bazası iqtisadiyyatın səmərəli inkişafına imkan verir. Halbuki özəl vergi nəzəriyyələri, tək bir şəxsin fərdi maraqları tendensiyalarını tam əks etdirə, qiymətləndirə və əhatə edə bilməz. Eyni zamanda, bazar vəziyyəti münasibətlərin hər bir iştirakçısının xeyrinə inkişaf etməlidir, çünki insanın ilk növbədə öz mənfəətinin qayğısına qalması təbiidir. Vergilərin əsas nəzəriyyəsinin təklif etdiyi kimi, düzgün həyata keçirildikdə, ən çox qazanc əldə etmək istəyi bütövlükdə cəmiyyətə xeyir verir.

"Vergilər nəzəriyyəsində deyildiyi kimi, xəzinənin əldə etdiyi vəsaitlər ilk növbədə xarici təhlükələrdən müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsinə sərf edilməlidir. Smitin 1776-cı ildə nəşr olunan iqtisadi əsərində məhz belə deyilir. O, qarşısına dövlət vəsaitlərinin müxtəlif ictimai məsələlərə xərclənməsinin mümkünlüyünü araşdırmaq vəzifəsi qoydu və vergi hüququ nəzəriyyəsində belə bir nəticəyə gəldi ki, bu yolla toplanan pullar əsaslı şəkildə ölkə hökumətinin ləyaqətinin qorunub saxlanmasına yönəldilməlidir. Eyni zamanda, vergilər üçün yalnız fiskal funksiyanın mövcud olduğu müəyyən edilmişdir" (1).

Dövlətin yarandığı gündən vergilər iqtisadi münasibətlərin mühüm həlqəsini təşkil etmişdir. Müasir sivilizasiyalı cəmiyyətlərdə vergilər dövlətin gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edir.

Dövlətin təşkilinin ilkin mərhələsində vergitutmanın ilkin forması qurban gətirmə olmuşdur. Qurban verilməsi könüllü olmasına baxmayaraq qeyri-rəsmi olaraq məcburi xarakter daşımışdır.

İlk mütəşəkkil vergi sistemlərindən biri Qədim Romanın vergi sistemi hesab edilir. Roma vətəndaşı öz əmlaklarına və ailə vəziyyətlərinə görə təqdim etdikləri ərizə əsasında vergiyə cəlb olunurdular. Hazırda ərizənin bu formasını bəyannamə təşkil edir.

"Roma dövlətinin maliyyə təsərrüfatının yenidən təşkili imperator Avqust Oktavianın (e.ə.63-cü il) əsas yerinə yetirdiyi vəzifələrindən biri idi. O, bütün əyalətlərdə vergitutmanın həyata keçirilməsinə nəzarət məqsədilə maliyyə təşkilatlarını yaratdı və onun həyata keçirdiyi islahatlar nəticəsində tribut adlı pul şəklində ödənilən ilk ümumi vergi yarandı.

Roma imperiyasında birbaşa vergilərlə yanaşı dolayı vergilər də mövcud idi. Qədim Romada vergilər arasında ən mühümləri bunlar idi : 1 %-li dövriyyə vergisi, 4 %-li qul satışından alınan xüsusi dövriyyə vergisi, bazar qiyməti ilə qulların azad olunmasından alınan 5 %-li vərəsəlik vergisi və s.

O dövrdə Avropa ölkələrində ən geniş yayılmış vergi növləri torpaq vergisi, tikililərə görə vergi, can vergisi və ya adam başına vergi, aksizlər, gömrük rüsumları, kommunal və ya yerli vergilər idi. Ən qədim və geniş yayılmış vergilərdən biri tikililərdən tutulan vergi idi. Tüstü vergisi adı altında bu vergi növü XX əsrə qədər mövcud olmuşdur. Orta əsrlərdə İngiltərədə tikililərdən onlardan çıxan tüstünün sayına görə 2 şillinq vergi tutulardı" (2).

Hər bir dövlətdə vergi qanunvericiliyi formalaşdırılan zaman vergitutmanın bir sıra prinsipləri əsas kimi götürülür. Məlum olduğu kimi, vergi qanunvericiliyi vergi sisteminin əsasını təşkil edir. Odur ki, vergi qanunvericiliyi vergitutmanın əsaslarını, vergilərin hesablanması, ödənilməsi və yığılması qaydalarını, vergi ödəyiciləri və dövlət vergi orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinin

digər iştirakçılarının vergitutma məsələlərilə bağlı hüquq və vəzifələrini, vergi nəzarətinin forma və metodlarını və s. müəyyən edir.

"Vergitutmanın aşağıdakı prinsipləri vardır:

-Ədalətlilik prinsipləri.

Adı çəkilən prinsipə əsasən, dövlət vergilərinin təsir dairəsi hər bir vətəndaşın gəlir və imkanlarını eyni dərəcədə əhatə etməlidir. Adətən, bu, prinsipin iki aspekti fərqləndirilir: üfüqi və şaquli. Üfüqi ədalətlilik prinsipinə uyğun olaraq, eyni iqtisadi vəziyyətdə olan vergi ödəyiciləri eyni vergi mövqeyində dayanmalıdırlar, yəni onların ödədikləri verginin məbləği bərabər olmalıdır. Bu prinsipin əsasında dayanan ideyaya görə tutulan verginin həcmi vətəndaşın faktiki gəlirlərinin məbləğindən asılı olaraq müəyyənləşdirilməlidir.

-Səmərəlilik prinsipi.

Adı sadalanan prinsipə görə, yığılan verginin məbləği onun yığılmasına çəkilən xərcin həcmindən çox olmalıdır. Buna misal olaraq bir sıra vergi növləri, o cümlədən əmlak vergisi nümunə kimi göstərilir. Belə ki, bəzi mütəxəssislər əmlak vergisinin vergitutmanın səmərəlilik prinsipinə zidd olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Onların fikrincə, əmlak vergisinin yığılması zamanı səmərəlilik prinsipinə əməl olunmur. Çünki bəzi yığılan verginin məbləği yalnız əmlak vergisi üzrə vergitutma obyektinin müəyyənləşdirilməsi, vətəndaşların xəbərdar edilməsi, nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi və s. işlərlə bağlı xərclərin ödənilməsinə kifayət edir...

- Tarazlıq prinsipi.

Qeyd edilən prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi qanunvericiliyi dövlətin və vergi ödəyicilərinin maraqlarını bərabərləşdirməyə xidmət etməlidir. Yəni, müəyyən edilmiş vergi sistemi həm büdcə gəlirlərini təmin etməli, həm də vergi ödəyicilərinin iqtisadi vəziyyətinin ağırlaşmasına yol verməməlidir...

- Müəyyənlik prinsipi.

Artıq danılmaz faktdır ki, bir çox hallarda vergi ödəyiciləri tərəfindən qanunvericiliyin pozulması bilavasitə onların öz hüquq və vəzifələri, yaranmış gəlirlər üzrə dövlət qarşısında yerinə yetirməli olduqları öhdəlikləri və s. qanuni hərəkətləri dəqiq bilməmələri nəticəsində yaranır. Yəni, vergilərin hesablanması, ödənilməsi və digər hərəkətlərin həyata keçirilməsi qanunvericilik baxımından aydın göstərilməli və vergi ödəyicilərinin nəzərinə qabaqcadan çatdırılmalıdır" (3).

Vergi nəzəriyyəsi vergilərin mahiyyəti, cəmiyyətin iqtisadi və sosial-siyasi həyatında yeri, rolu və əhəmiyyəti haqqında elmi biliklər sistemidir. XVII əsrdən etibarən formalaşmağa başlayan vergi nəzəriyyələri müxtəlif səviyyəli dövlət vergi sistemlərinin qurulması üçün model rolunu oynayır. Vergi nəzəriyyələri ümumi və xüsusi olaraq iki qrupa ayrılır.

Ümumi vergi nəzəriyyələri ümumilikdə vergitutmanın məqsədini əks etdirir. Həmin nəzəriyyələrə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

- mübadilə nəzəriyyəsi; atomistik nəzəriyyə; zövq nəzəriyyəsi; sığorta mükafatı nəzəriyyəsi; klassik nəzəriyyə; qurban və kollektiv tələbat nəzəriyyəsi; Keyns nəzəriyyəsi; monetarizm nəzəriyyəsi; təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi.

"Mübadilə nəzəriyyəsinin əsasını dövlətin vətəndaşları xarici hücumlardan qorumaq, asayişin mühafizəsi kimi xidmətlərin qarşılığını vergilər vasitəsilə alınması ideyası təşkil edir. Bu nəzəriyyə orta əsrlər sisteminin şərtlərinə uyğun idi.

Atomistik nəzəriyyə XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində mübadilə nəzəriyyəsinin bazasında meydana çıxıb. Bu nəzəriyyəyə görə vergi vətəndaşlarla dövlət arasında bağlanmış müqavilənin nəticəsidir. Müqavilə əsasında dövlətin müdafiəsi, mühafizəsi və digər xidmətlərinə görə dövlətə vergi formasında müəyyən məbləğ ödəyir...

İsveçrəli iqtisadşı J.Simond de Sismondi (1773-1842) XIX əsrin birinci yarısında irəli sürdüyü zövq nəzəriyyəsinə görə vergilər vətəndaşın cəmiyyətdən aldığı zövqə görə ödədiyi dəyərdir. Vergilərin köməyi ilə vətəndaş ictimai asayiş, ədalətli məhkəmə sistemi, özünün və əmlakının təhlükəsizliyi kimi dəyərlərdən bəhrələnir.

Həmin dövrdə fransız dövlət xadimi Adolf Tyer (1797-1877) və habelə ingilis iqtisadçısı Con Makkulok (1789-1864) tərəfindən müdafiə olunan sığorta mükafatı vergi nəzəriyyəsi formalaşdı.

Onların fikrincə, vergilər vətəndaşların öz əmlaklarını hər hansı riskdən (müharibədən, yanğından, oğurluqdan və s.) qorumaq üçün əldə etdikləri gəlirin məbləğindən asılı olaraq dövlətə ödədiyi sığorta ödənişidir. Lakin vergilər sığorta hadisəsi baş verdikdə kompensasiya almaq üçün deyil, əksinə, müdafiə və hüquq-mühafizə orqanlarına dövlət xərclərini maliyyələşdirmək üçün ödənilir.

Vergi nəzəriyyəsinin inkişafında klassik siyasi iqtisadın nümayəndələri A.Smit və D.Rikardo xüsusi rol oynayıb. Əsas vergitutmanın prinsipləri ilk dəfə A.Smit tərəfindən təklif edilib.

Mahiyyətcə oxşar olan növbəti iki nəzəriyyələrə (qurban nəzəriyyəsi və kollektiv tələbat nəzəriyyəsi) görə vergilər quruluşunun mahiyyətindən yaranan məcburi öhdəlikdir.

1929-1935-ci illəri əhatə edən Böyük Böhran azad rəqabət şəraitində bütün mövcud idarəetmə sisteminin böhranının başlanğıcı oldu. Buna reaksiya olaraq iqtisadiyyat elmində yeni bir nəzəriyyə - C.M.Keynsin nəzəriyyəsi meydana çıxdı..” (4).

Dövlətin vətəndaşlarla qarşılıqlı maliyyə münasibətlərini tənzimləyən alətlərdən biri vergilərdir. Müxtəlif vergi növləri vasitəsi ilə maliyyə ehtiyatları dövlətlərin dövlət büdcəsində toplanır. Bu proses həmin ölkədə mövcud vergi sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının müasir vergi sistemi müstəqillik illərində formalaşıb. Müstəqilliyin ilk illərində ayrı-ayrı qanunvericilik aktları ilə tənzimlənən sistem, sonradan daha da inkişaf etdirildi. 2001-ci ilin yanvarın 1-dən tətbiq edilən AR Vergi Məcəlləsi vasitəsi ilə bu sahədə mövcud normativ hüquqi aktlar sistemləşdirildi, ayrı-ayrı qanunlar vahid kodeksdə toplandı.

Azərbaycan Respublikasında vergi sistemi, ödənilən vergilərin idarəetmə səviyyəsinə görə qruplaşması, vergilərin növləri Məcəllənin 4-cü maddəsi ilə tənzimlənir. Həmin maddə ödənməli vergiləri belə qruplaşdırır:

- dövlət vergiləri-Vergi Məcəlləsinə daxil edilmiş, AR ərazisində ödənməsi məcburi olan vergilər qrupudur;
- muxtar respublika (MR) vergiləri Naxçıvan Muxtar Respublikasında AR VM-ə müvafiq Naxçıvan MR qanunları ilə müəyyən olunmuş muxtar respublika ərazisində ödənməli vergiləri əhatə edir;
- yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) AR vergi qanunvericiliyi əsasında bələdiyyə ərazisində ödənməli olan vergilərdir. Yerli vergilər bələdiyyələrin qərarı əsasında tətbiq edilir.

“Vergi ödəyicilərinin ödəmə qabiliyyətinə uyğun olaraq vergitutma aşağıdakı 3 istiqamətdə aparılır:

- gəlir üzərindən;
- istehlak (xərc) üzərindən;
- sərvət üzərindən.

Azərbaycanda gəlirlər üzərindən alınan vergi növləri bunlardır:

- fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
- hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi;
- sadələşdirilmiş vergi.

AR Vergi Məcəlləsində istehlak etdiyimiz mallara və xidmətlərə görə alınan vergilərin növləri müəyyən olunub:

- əlavə dəyər vergisi (ƏDV);
- aksiz vergisi;
- yol vergisi;
- mədən vergisi” (5).

Vergilər cəmiyyətin sosial həyatında çox mühüm rol oynayır. Vergilərin, vergi ödəyicilərinin imkanları nəzərə alınmaqla müəyyən edilməsi prinsipi mütərəqqi vergitutma qaydasının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu o deməkdir ki, gəlirlər hissələrə bölünür, onun hər sonrakı artan məbləğindən daha yüksək normalarla vergi tutulur.

Vergilərin tənzimləmə vəzifəsi özünü: 1) Vergitutma sisteminin müəyyən edilməsi və dəyişdirilməsində; 2) Vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsi və fərqləndirilməsində; 3) Dövlətin iqtisadi proqramına uyğun olaraq mənfəətin və kapitalın hissəsinin vergidən azad edilməsi üçün güzəştlərin nəzərdə tutulmasında göstərir.

"Müasir dövrdə vergi sistemi daha çevik tənzimlənir. Belə ki, dövlət tənzimləmə orqanları vergi qanunvericiliyinin əsaslarını və strukturunu saxlamaqla, vergi dərəcələrini seçmə yolu ilə, müvəqqəti olaraq aşağı salır, dövlətin iqtisadi siyasətini həyata keçirən müəssisələr üçün vergiləri hətta ləğv edirlər.

Vergilər iki yerə bölünür: 1) Birbaşa vergilər; 2)Dolayı vergilər. Birbaşa vergilərə vətəndaşların gəlirlərindən və onlara məxsus olan əmlakdan, korporasiyaların (firmaların) mənfəətindən tutulan, habelə sosial vergilər (məsələn, sosial sığorta ayırmaları), torpaq vergisi və s. aiddir. Bunlar konkret fiziki və ya hüquqi şəxslərdən tutulur və buna görə də müstəqim (birbaşa) vergilər adlanır. Dolayı vergilərə isə əlavə dəyər vergisini, aksizləri, daşınmaz əmlak və qiymətli kağızlarla aparılan sövdələşmələrə görə alınan vergiləri və s. misal göstərmək olar" (6).

Vergi elementləri hər hansı bir verginin müəyyən edilməsi və tətbiqinin əsas şərtləri olmaqla, onun hüquqi, iqtisadi və sosial cəhətdən əsaslandırılmış strukturunu təşkil edir.

Hər bir vergi növü struktur olaraq bu elementlərin vəhdətindən ibarətdir. Konkret vergi növünü daha dərindən tanımaq üçün onun strukturunu- hər bir elementini ayıra bilmək vacib şərtdir.

Vergi elementləri əsas, fakultativ və əlavə elementlərə bölünür. Əsas elementlər olmadan hər hansı bir vergi öhdəliyinin müəyyən edilməsi mümkün deyildir. Fakultativ elementlərin olmaması isə vergi öhdəliyinin müəyyənlik dərəcəsinə heç bir təsir etmir.

Əlavə elementlər vergilərin müəyyən edilməsi şərtlərində nəzərdə tutulmasa da, vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi mexanizmini daha dolğun xarakterizə edir.

"Vergiqoyma nəzəriyyəsi ilə bağlı ədəbiyyatlarda əsasən aşağıdakı vergi elementləri fərqləndirilir:

-vergi subyekti; vergi obyekti; vergi bazası; vergi dərəcəsi; vergi dövrü; verginin hesablanması və ödənilmə qaydası; vergi güzəştləri.

Vergi subyekti- başqa sözlə, vergi ödəyicisi qanunvericiliklə müəyyən olunmuş vergi obyektindən qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada və müddətlərdə verginin hesablanıb ödənilməsini təmin etməli olan şəxsdir.

Vergi obyekti- hər hansı subyektin vergi ödəmək vəzifəsini şərtləndirən hüquqi faktdır. Vergi obyekti vergi tətbiq edilən və bu səbəblə birbaşa və ya dolayı şəkildə verginin mənbəyini təşkil edən iqtisadi ünsürdür. Vergi öhdəliyinin yaranmasına səbəb olan iqtisadi fakt və ya hadisə vergi obyektini təşkil edir.

Vergitutma bazası- vergi obyektinin vergi tutulan hissəsinin kəmiyyət ifadəsidir. Vergitutma bazası vergi məbləğinin hesablanma bazasıdır və vergi dərəcəsi məhz buna tətbiq olunur. Digər elementlərin təsiri ilə üst-üstə düşməyə bilər...

... Vergi dərəcəsi- vergi bazasının hansı hissəsinin vergi olaraq büdcəyə hesablanmalı olduğunu göstərən ölçüdür. Vergi bazasının dəyişməsindən asılı olaraq vergi dərəcələri sabit və faizli ola bilər.

Vergi dövrü-vergi öhdəliyinin subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müddət olaraq hansı hissəsi üzrə müəyyənləşdirilməsini (məsələn, il, rüb, ay) ifadə edir..." (7).

Dövlət vergi ödəyicilərinə nəzarətin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi üçün verdiyi ödəyicilərinin üzərinə bir sıra vəzifələr qoyur. Lakin müəyyən müddət keçdikdən sonra ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün qeyri-bərabər bölüşdürülməsi haqqında fikirlər formalaşmağa başlayır. Bu isə gəlirlərin gizlədilməsi, vergidən yayınma hallarının artmasına səbəb olur. Bütün bunlar isə dövləti yeni vergi islahatları aparmağa sövq edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə hər 5-7 ildən bir əsaslı vergi islahatları aparılır.

"Vergi islahatlarının aparılmasının əsas məqsədlərindən biri sahibkarların və dövlət maraqlarının maksimal tarazlığının təmin olunmasıdır. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi sistemində meydana çıxan vergi hüququ münasibətlərinin tənzimlənməsində mükəmməl normativ hüquqi bazanın olması mühüm rol oynayır.

Vergi sisteminin normativ hüquqi bazası dedikdə, qanunların və bu qanunlara uyğun olaraq qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktların məcmusu başa düşülür. Ölkənin vergi sisteminin normativ

hüquqi bazası ilk növbədə Konstitusiya hüququna, sonra isə mülki, inzibati, cinayət və maliyyə hüquqlarına istinad etməlidir...” (8).

Nəticə

Araşdırmaçı üzərinə böyük məsuliyyət götürərək, vergitutmanın tarixini, nəzəriyyələrini, vergini növlərini və verginin elementlərini tədqiq etmişdir. O, tədqiqat işində vergi sisteminin yaranma tarixinə ekskurs edərək, vergi nəzəriyyələrinin kökünə nüfuz etmişdir. Müasir vergi növləri və vergi elementləri də onun tərəfindən mükəmməl araşdırılmışdır. Bir sözlə, müəllifin araşdırması günümüzlə aktual səsləşən bir mövzu olduğu üçün onu yüksək qiymətləndirmək olar.

Ədəbiyyat

1. az.techonfronts.com>Vergilər
2. taxes.gov.az>vn/child/vergitarixi.html
3. bakinaz.az/vergitutmanin.müəyyən-edilməsi...
4. muhasibat.az>esas-vergi-nezeriyyeleri/
5. muhasibat.az>azerbaycanda-vergi-nobleri/
6. kayzen.az>blog/vergi/8196/vergilərin-mahiyyəti...
7. vergiler.az>news/taxes/10276
8. kayzen.az>blog/vergi/3800/vergi-sistemi-və-

Göndərilib: 12.01.2024 Qəbul edilib: 28.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/138-142

Emilya Babayeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
elya.babayeva@internet.ru

RUHUN SƏSİ

Xülasə

Bu məqalə müasir dövr rəssamlarından olan Röya Həsənin yaradıcılığından bəhs edir. Məqalənin birinci səhifəsində rəssamın həyatı haqqında tədqiq olunmuş məlumatlar öz əksini tapır. Rəssamın yaradıcılığı və fəaliyyəti haqqında olan dolğun məlumatlar rəssamın yaradıcılığına müraciət edənlər üçün müəyyən qədər məlumatı əks etdirir. Öz dəsti xətti, üslub xüsusiyyəti ilə fərqlənən Röya Həsən müxtəlif qrup və fərdi sərgilərin fəal iştirakçısıdır. Abstrakt üslubda çalışan rəssamın müxtəlif mövzuları əks etdirəcək maraqlı əsərləri var. Ərsəyə gətirdiyi rəngkarlıq əsərləri içərisində mənzərə və portretə daha çox üstünlük verən rəssam atdığı sərt yaxmaları ilə rəsmlərə ziddiyyətli görünüm bəxş edir. Özünü bu sənətdə tapmağı biraz gec olsada, itirdiyi o günləri çox gözəl doldurmağı bacarır.

***Açar sözlər*:** *abstraksionizm, portret, rəngkarlıq, molbert, ekspressionizm, sərgi, plener, impressionizm*

Emilya Babayeva
Azerbaijan State University of Culture and Arts
master student
elya.babayeva@internet.ru

The voice of the soul

Abstract

This article is about the creativity of Roya Hasan, one of the contemporary artists. The first page of the article contains researched information about the artist's life. Complete information about the artist's creativity and activity reflects a certain amount of information for those who refer to the artist's work. Roya Hasan, distinguished by her own set line and style, is an active participant in various group and individual exhibitions. The artist, who works in an abstract style, has interesting works that reflect various topics. The artist, who prefers landscapes and portraits in his painting works, gives the paintings a contrasting look with his hard smears. Although it is a little late to find himself in this art, he manages to fill those lost days very well.

Keywords: *abstractionism, portrait, painting, easel, expressionism, exhibition, plein air, impressionism*

Giriş

İnsan yarandığı gündən müxtəlif sənət sahələrinin formalaşmasında ən vacib obyektlərdən biri olmuşdur.Formalaşan sənət sahələrinin mütləqki dahiləri, unudulmazları olmuşdur. Bu bütün incəsənət sahələrində olduğu kimi təsviri sənət sahəsində də belədir.Özünə məxsus dəsti xətti,fərqli ideyaları ,üslubları özündə birləşdirən istedadlı rəssamlar yaşayıb yaradıblar.

Tariximizə nəzər yetirsək yaxın keçmişə nəzər salsaq bədii ifadəliliyi ilə seçilən zəngin irsimizin şahidi olarıq. Mədəni irsimizin zənginləşməsinə töhfələri olan gənc rəssamlar yetişməkdədir. Hansıki öz fərqliliyi ilə seçilən qadın rəssamlarımızdan biridə Röya Həsəndir (Axundzadə, 2011).

Röya Həsən 1980-cı ildə Bakıda anadan olmuşdur. Sənətini sevən, dəyər verən rəssam bu sənətə gec gəlsədə çalışqanlığı sayəsində aradakı boşluğu doldurmağı bacara bilmişdir. Rəssamın kiçik

yaşlarından bu sənətə qarşı olan istedadı hələ kiçik yaşlarından seçilən şagirdlərdən biri olmasını təmin etmişdir.

Bir çox rəsm sərgilərində iştirak edən peşəkar rəssam məktəblərarası yarışda 1-ci yerin, Moskvada keçirilən ortaməktəblərarası olimpiadada isə 2-ci yerin sahibi olmuşdur. Zaman keçdikcə o təhsilini bu sahədə davam etdirmir. Röya Həsən ilk təhsilini Bakı Slavyan Universitetinin "Filologiya" fakultəsində, ikinci təhsilini Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "Maliyyə və Kredit" fakultəsində alır. Fərqli sahələrdə təhsil alıb, müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərsədə bəzən daxildən gələn o istək, yaratmaq arzusu onu gec yaşda bu yönə istiqamətləndirir. İşini iqtisadi sahədə davam etdirsədə, ancaq daxilindəki istedad, yaratmaq istəyi rəssamı daima bu yönə istiqamətləndirmişdir. Röya Həsən avtomobil qəzası keçirir, bu qəza onun həyatında dönüm nöqtəsi olur. 2 ilə yaxın sağ əli ilə rəsm çəkə bilməməsi onu daha da həvəsləndirir , rəsm çəkə bilməsədə daima sənət dostlarının ətrafında olması onu daha ruhlandırır və o sol ilə ilə rəsmlərini çəkməyə başlayır (Thompson, 2014).

2014-2015 -ci illərdə Florensiya, B.Britaniya rəssamlıq məktəblərində təhsil alması peşəkar rəssam olmaq arzusunu reallaşdırmaq onun bu istiqamətdə ilk addımlarında olmuşdur.

Peşəkar rəssam professional təhsil almaq üçün 2016-cı ildə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının "Rəngkarlıq" fakultəsinə qəbul olur. 2019-2021-ci illər aralığında isə Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin "Rəngkarlıq" fakultəsinin magistrantı olur. Hal-hazırda elə həmin universitetdə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur (3).

Qısa zaman müddətində peşəkar rəngkarın yaratdığı rəsm əsərləri müxtəlif sərgi salonlarında nümayiş olunmağa başlayır. Rəssamın yaratdığı əsərlər həm xarici sərgilərdə həm də yerli sərgilərdə tamaşaçıların zövqünün oxşayırdı. Onun rəsmləri Gürcüstan, Rusiya, Dubay, Türkiyə, Fransa, İtaliya, Almaniya, Lüksemburq kimi ölkələrdə təşkil edilmiş konfrans və sərgilərdə ölkəmizi layiqincə təmsil edir. Onun yerli sərgilər içərisində "Münaqişənin çalarları", "Dünəndən bu günə", "Milli vətənpərvərlik" və s. onlarla belə sərgilərdə rəsmləri öz yerini daim tutmuşdur. Bunlardan əlavə Röya Həsənovanın Misir, Fransa, Hindistan, İtaliya və s. kimi səfirliklərlə birgə layihələri olmuşdur. Bir müddət AzTV Mədəniyyət kanalında "Ms Molbert" adlı verlişin ssenari müəllifi vəzifəsində çalışmışdır. Röya Həsənin iştirak etdiyi sərgilərdən əlavə də özünün 5 fərdi sərgisi keçirilmişdir. "Vergül", "Bax, Gör, Hiss et", "İz" sərgiləri o sərgilərdəndir ki, Röya Həsənin və onun sənətini bəyənən insanlar tərəfindən izlənilmişdir (4).

İncəsənətə zövqü kiçik yaşlarından formalaşmağa başlayan rəssam xanım qısa zaman müddətində öz əl işlərilə çox həmkarları arasında tanınır əl əxsusda sevilir.

Rəssam daima axtarışda olmalıdır kəlməsi elə bil Röya xanım üçün deyilibmiş, daima axtarışda olan, yeni fikirlər, yeni sərgilər, yeni işlər axtarışında olmağı onun ən üstün cəhətlərindəndir.

Rəssam zamanını elə gözəl istifadə edir ki, həm rəsm çəkməyə, həm ailəsi ilə vaxt keçirməyə, kitab oxumağa, idmanla məşğul olmağa, ən əsasıda rəssam heç bir sərgini, heç bir dəvəti buraxmır daima bu sənətin içərisindədir. Bu da onun bu sənətə necə bağlı olduğunnan, sənətin yeniliklərini daima izləməkdən irəli gəlir (5).

Röya Həsən rəssamlığın mənəvi paklığla əlaqəsi olduğunu düşünən rəssamlardandır .O öz sevdiyi işlə məşğul olduğu üçün özünü çox xoşbəxt hiss edir və bu həyatda nə istədiyini onun ruhuna nəyin yaxşı gəldiyini daha dərindən dərk edir. Ona görədə yaratdığı əsərlər real şəkildə tamaşaçıya ötürülür.

Rəssamın əsas hədəf obyektlərindən biri təbiətdir.Təbiət mənzərəsi onun tablolarında çoxluq təşkil edir. Bəli zaman zaman müxtəlif janrlara müraciət etsədə ən çox üstünlük mənzərə janrına verilir. Onun rəngarəng mənzərələri sərt ştrixləri ilə tamamlanır. Onun mənzərə janrlı əsərlərində Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin meşə, dağ, çəmənlik və s. görə bilərik. Təkcə ölkəmizin mənzərələrini deyil olduğu xarici ölkələrdədə zaman tapdıqca eskizlər etməyi sevir (6).

Mənzərədən söz açmışkən rəssamın bu janra yaxın olan animalistika janrında ərsəyə gətirdiyi əsərləri unutmaq olmaz. Ən əsasda müxtəlif növ quşların rəsmlərini işlədiyi əsərlər öz forması, duruşu, rəng həlli ilə fərqli mücərrəd fiquru əks etdirir.

Kökü impressionizm üslubunun yarandığı gündən formalaşan plener rəssamlığı rəssamın əsas hobbilərində biridir.O,tez tez rəssam həmkarları ilə birlikdə Azərbaycanın gözəl bölgələrini gəzərək müxtəlif etüd və rəngkarlıq nümünələri yaradır (7).

Digər əsas janrlardan olan portret onun yaradıcılığında daha çox üstünlük təşkil edir.Portret janrını rəssam bir başqa sevir. Çünki o gənc yaşlarında bu janrda çəkməyə üstünlük verirmiş. Portertdən danışmışkən rəssamın bu mövzuyla əlaqəli fərdi sərgisi belə keçirilmişdir.Tanınmış karifeylər onun mövzu üzrə daha çox müraciət etdiyi tablolar içərisindədir.

Hal-Hazırda Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının üzvu olan Röya Həsənova həmdə “Arts Council Azerbaijan” təşkilatının üzvüdür.

Sənətinin vurğunu olan özünü bu sənətlə tapan xanım rəssamın əsərləri hazırki vaxtda yüksək emosiyalı ekspressiv rənglərin bir birilə təzadınnan ibarətdir.Onun abstraksiyanı və ekspressiyanı sərt formada verdiyi əsərlərindəndə görünür ki, rəssamın özünü tapdığı üslub abstrakt ekpressionizmdir. Bildiyimiz üzrə abstarksionizmin əsası rus rəssamı Vasili Kandinski tərəfindən qoyulan üslub reallığı rədd edən non fiqurativ üslubdur (8).

Əsası, formalaşıb inkişaf etməsi rəssam Tahir Salahovun tərəfindən olan sərt üsluba müasir dövrdə müraciət edən rəssamlar çoxdur. Ancaq Röya Həsən hansıki çox az qadın rəssamlarında biridir ki,kətana atdığı yaxmalar bir qadına görə çox sərtdir. Kətan üzərində sərt və iri yaxmaların bir birini əvəz etməsi Röya Həsənin yaradıcılığının özünəməxsus şəkildə ifadə formasıdır.Ruhunun düşüncələri ilə birləşməsi sonunda aqressiv formalı emosional işlərin ortaya çıxması üçün zəmin yaradır.

Bilindiyi üzrə Röya Həsən fəaliyyət müddəti ərzində çoxsaylı kollektiv və fərdi sərgilər keçirmişdir. İndiyədək onun 5 fərdi sərgisi keçirilmişdir.

Onun sonuncu keçirilən “İz” adlı sərgisi öz sənət sahələrində həqiqətəndə insanların qəlbində dərin iz buraxmış karifey sənətkarların portretlərinin olduğu sərgi idi. Sərgi ilk öncə Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetin peşəkar rəhbər və pedaqoji heyəti ilə birgə 2023-cü ilin aprel ayının 13-də keçirilmişdir. Elə həmin ilin iyun ayının 9-10 da Qız Qalası qalereyasında ADMİU və Arts Council Azerbaijan QHT-nin təşkilatçılığı ilə fərdi olaraq keçirilmişdir.

Sərgidə 27 əsər nümayiş olunmuşdur. Nümayiş olunan əsərlər içərisində incəsənət xadimlərinin, bəstəkar, rəssam, rejissor, aktyorların və s.portret rəsmləri var idi. Portretlərdən əlavə sərgidə təbiət mənzərələrinin olduğu rəngkarlıq əsərləridə nümayiş olunmuşdur. Hansıkı bu peyzajlar Qarabağ silsiləsindən olan rəsmlər idi.

Rəssam bu karifey şəxslərin portret rəsmlərini çəkməyə mənasız yerə müraciət etmiyib.O bilərəkdən Azərbaycanın mədəniyyətinin inkişafına çox saylı töhfələri olan şəxslərin porterlərini yaratmışdır. Yaratdığı əsərləri sadəcə onların rəsmlərinə baxaraq deyil, həmin şəxsin həyatı, yaradıcılığı, ailəsi, dostları ilə söhbət edərək həmin şəxsin daxili cizgilərini önə çıxarmağı bacarmışdır. Sərgidə istifadə olunan portretlərin hazırlanmasına 3 il sərf olunmuşdur.

Rəssam vətənə necə bağlı olduğunu, mədəni dəyərlərimizi necə qoruduğunu, öz sevgisini kətana tökməklə nümayiş etdirir. Dilindən, dinindən ,irqindən ,sosial qrupundan asılı olmayaraq hər bir xalq öz mədəni dəyərlərini qorumağı bacarmalıdır. Kimisi hansısa bacarığı, istedadı, qabiliyyəti ilə bu işi yerinə yetirir. Əsərlər içərisində Arif Məlikov, Xurşidbanu Natəvan, Vaqif Mustafazadə, Nəsibə Abdullayeva, Üzeyir Hacıbəyov, Səttar Bəhlulzadə, Qara Qarayev, Fikrət Əmirov və s. kimi görkəmli şəxslərin portretləri əks olunmuşdur.

Portretlərə diqqətlə baxsaq görəcəyəmiz ən böyük özəlliklərdən biri portertlətin kətana yerləşməməsidir. Ümumilikdə Röya xanımın əksər əsərləri belədir.Gənc rəssam rəsmləri bilərəkdən kətana sığmaz şəkildə təsvir edib. O rəsmlərini yaratdığı şəxslərin də ixtisasından asılı olmayaq öz sənətlərinə sığmadığını necə dahi olduqlarını kətanda belə göstərməyi bacarmışdır.

Hazırki vaxtda rəssam “İz” sərgisinin sadəcə Azərbaycanda keçirilməsi ilə qalmaq istəmir. Onun bu yöndə düşüncəsi İz sərgisinin davamını ölkəmizin hüdudlarından kənarda təşkil etməkdir. O, müsəlman şərqin dahilərini digər ölkələrdə tanıtmaq Azərbaycanın mədəniyyətini qorumaq, yaşatmaq yönündə öz çalışmalarını edir. Bu portretlər içərisində elə bir şəxs varki, ondan danışmamaq olmaz. Üzeyir Hacıbəyov ilk Azərbaycan operasının əsasını qoyan bəstəkar,

musiqişünas, publisist, dramaturq, pedaqoq, ictimai xadim və s. sadalamaqla bitməyən istedada sahib şəxslərdən biri olmuşdur. Müasir Azərbaycan peşəkar musiqisinin banisi olan Üzeyir Hacıbəyov bir çox tanınmış musiqiçi və bəstəkarların da pedaqoqu olmuşdur.

Qarabağ mövzu olaraq ədəbiyyatda, musiqidə, təsviri sənətdə daima aktual olan mövzulardandır. Ermənilər tərəfindən işğal olunan Dağlıq Qarabağ tariximizə qanlı hərflərlə yazılan ölkəmiz üçün ağrısı sönməyən acılı hadisələrdəndir. Yaddaşlarımızdan silinməyən Dağlıq Qarabağ mövzusuna demək olarki, bütün rəssamlar müraciət edib. Ancaq Qarabağ haqqında bircə dənədə olsun əsər yaratmayan rəssamlarımız da var. Bu mövzuya əlbətdəki Röya Həsən də müraciət edib .Onun bu mənada yaratdığı əsərlərdən "Hacı Bədəl körpüsü" (Qubadlı), "Xüdafərin körpüsü" (Cəbrayıl), "Şuşa mənzərəsi", "Xudavəng monastrı"(Kəlbəcər),"Cümə məscidi" (Ağdam), "Laçın mənzərəsi", "Məmmədbəyli Türbəsi" (Zəngilan) və s. məhz Qarabağa həsr olunmuş əsərlər siyahısındadılar. Röya Həsənova magistrant olduğu vaxtdan Qarabağdakı hadisələrlə bağlı,yaşlı qadınların, uşaqların acısını göstərəcək əsərlər ərsəyə gətirmişdir. O, bu mövzuya daha çox pandemiya və 44 günlük müharibə zamanı üstünlük verir. Ruhundakı vətənpərvərlik onu dayanmağa, boş oturmağa qoymur. Müharibə vaxtı ölkəmizə, vətən üçün canından keçməyə hazır olan əsgərlərimizə kömək üçün hər peşə sahibi bir işi yerinə yetiridi ki, səsimizi bütün dünyaya çatdıra bilək. Bunun da bariz nümünəsi müasir dövrdə ən aktual istifadə qaydası və ən çox insanın eşidib görə biləcəyi platforma sosial şəbəkələrdir. Bu zaman bir rəssam nə edə bilər, əlbətdəki öz daxili duyğularını kətana köçürmək. Röya xanımda elə bu zaman kəsiyində öz əsərlərini yaradıb sosial şəbəkələrdə, xarici saytlarda yayılmasına Azərbaycanın tanınması adına müvəffəq olmuşdur. Röya Həsən Qarabağ silsilə əsərlərini də "İz" sərgisi kimi xarici ölkələrdə sərgiləmək arzusundadır.

Röya Həsən hal hazırda Az tv Mədəniyyət kanalında yayımlanan "Sənətim" adlı verlişin ssenari müəllifidir. İstedadlı xanım rəssam dahi rəssamların vurğunu olduğunu daima bildirir. Keçmişi unutmuyan rəssam dahi görkəmli karifey sənətkarlara qiymət verir. Unudulmaz rəssam Səttar Bəhlulzadənin yaradıcılığı onun daima maraq obyektlərindən biridir. Səttar Bəhlulzadə Azərbaycan təsviri sənəti üçün yaradıcılığı boyu çoxsaylı fəaliyyətləri olan dahilərdəndir. Vətəninin gözəlliklərinə həyatı boyu vurğun olan Səttar Bəhlulzadə Azərbaycan mənzərələrini fərqli özünəməxsus şəkildə təsvir edən rəssamlar içərisində ön sıralardadır. Azərbaycanın impressionist rəssamı adlandırılan Səttar Bəhlulzadə plener rəssamlığının təməlini qoyan rəssamlar içərisindədir.

Hal hazırda rəssam 2 ildir ki Azərbaycan Dövlət və Mədəniyyət Universitetində pedaqoji fəaliyyətlə məşğuldur. Bu arada rəssamın bir neçə əsəri universitetin mərtəbə divarlarını bəzəyir. Bu fəaliyyət müddəti ərzində öz səmimiliyi ilə tələbələri tərəfindən sevilməyi bacarmışdır. O, tələbələrinə yalnız sinif otağında deyil, açıq səma altında, hər hansısa sərgidə eskiz, müzakirə etməklə bu sənətin ən incə xırdalıqlarını canlı şəkildə çatdırmağı daha üstün bilir.

Nəticə

Rəsmin və rəssamın sərbəst olduğu postmodernist cəmiyyətdə öz üsub xüsusiyyətləri ilə seçilmək, öz dəsti xəttini formalaşdırmaq əl əxsusda çəkə bilmək xatirinə hansısa işi çəkmək kimi nüanslar çox vacibdir. Elə bu xüsusiyyətlərinə görə Röya Həsən seçilən rəssamlardandır. Nəticə etibarilə çəkdiyi rəsmlərdə öz düşüncələrini, emosiyalarını tamaşaçıya çatdırmağı bacarır. Gənc və istedadlı rəssam milli mənəvi dəyərlərimiz qoruyub öz əsərlərində bu mövzulara xüsusi yer verir. Röya Həsən sərt fırçası ilə təsviri sənətimizin inkişafına təkan verərək, fəaliyyətini daha da yüksəklərə daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Axundzadə, L. (2011). XX əsr dünya təsviri incəsənəti. Bakı.
2. Thompson, J. (2014). Müasir rəssamlığı necə oxumaq olar, l.ed. Türkiyə: "Dreamerest Publishing House", İSBN 9786058502543.
2. https://525.az/news/170026-azerbaycan-ressamlarini-hamidan-ustun-bilirem-roya-hesenova
3. https://anews.az/az/rya-hesenova-resm-menimcun-bir-nv-xilas-menbeyi-oldu-msahibe/
4. https://www.facebook.com/watch/?v=1635540620131181

5. https://www.facebook.com/search/top/?q=Roya%20Hesenova
6. https://525.az/news/254074-dunyadan-surgun-edilmis--bir-resmin-dedikleri
7. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2017_331.pdf

Göndərilib: 03.01.2024 Qəbul edilib: 25.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/143-147

Aynur Mammadova
Azerbaijan State Pedagogical University
aynurasadova12@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7642-020X

THE ROLE OF LOGIC AND INTUITION IN MATHEMATICS TEACHER TRAINING

Abstract

The economic and political potential of each state is inextricably linked with its education system. In the conditions of the information society, the training of pedagogical personnel in accordance with the needs of the society and the improvement of their professional development system are always considered as one of the most relevant topics. Science and technology are developing rapidly. The flow of information in society is expanding day by day. In order to meet the new orders, needs and demands of society, it is necessary to apply modern approaches in the field of education. There is no field of science in which mathematical knowledge and skills are not involved in one form or another. In this regard, the role of the mathematics teacher is indispensable in providing all representatives of the new generation with at least a minimum level of mathematical knowledge and skills. The organization of mathematics teacher training at a high level in the conditions of the information society depends on many factors. The characteristics of mathematics require special attention not only to mathematical knowledge, but also to logic and intuition in the training of pedagogical personnel. In the presented article, the role of logic and intuition in the training of mathematics teachers and the possibilities of their application in the training process have been examined.

Keywords: *kadre training, mathematics teacher, logic, thinking, intuition, quality of training, equation, inequality*

Aynur Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aynurasadova12@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7642-020X

Riyaziyyat müəllimi hazırlığında məntiq və intuisiyanın rolu

Xülasə

Hər bir dövlətin iqtisadi siyasi potensialı onun təhsil sistemi ilə sıx əlaqədardır. İnformasiya cəmiyyəti şəraitində pedaqoji kadrların cəmiyyətin tələbatına uyğun hazırlanması və onların ixtisasartırma sisteminin təkmilləşdirilməsi həmişə aktual mövzulardan biri hesab edilir. Elm və texnika sürətlə inkişaf edir. Cəmiyyətdə informasiya axını günü-gündən genişlənir. Cəmiyyətin yeni sifarişlərinin, ehtiyaclarının və tələbatlarının ödənilməsi məqsədi ilə təhsil sahəsində müasir yanaşmaların tətbiqi zəruridir. Elmin elə bir sahəsi yoxdur ki, riyazi bilik və bacarıqlar bu və ya digər formada orada iştirak etməsin. Bu baxımdan yeni nəslin bütün nümayəndələrinin ən azı minimum səviyyədə riyazi bilik və bacarıqlarla təmin edilməsində riyaziyyat müəlliminin rolu əvəzolunmazdır. İnformasiya cəmiyyəti şəraitində riyaziyyat müəllimi hazırlığının yüksək səviyyədə təşkil edilməsi bir çox faktorlardan asılıdır. Riyaziyyat fənninin xüsusiyyətləri tələb edir ki, pedaqoji kadrların hazırlanmasında yalnız sırf riyazi biliklərə yox, eyni zamanda məntiq və intusiyaya xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Təqdim olunan bu məqalədə riyaziyyat müəllimi hazırlığında məntiq və intusiyanın rolu və təlim posesində tətbiq imkanları araşdırılıb.

Açar sözlər: *kadr hazırlığı, riyaziyyat müəllimi, məntiq, təfəkkür, intusiya, təlimin keyfiyyəti, tənlik, bərabərsizlik*

Introduction

Improvement of the professional methodical training of future mathematics teachers in higher pedagogical educational institutions and organization of cadre training at a high level have always been considered one of the most relevant issues.

In the State Strategy for the development of education in the Republic of Azerbaijan, the organization of teacher training and the requirements for it have been delineated (president.az).

The problems of training pedagogical cadres and teachers in the conditions of the information society have been studied by researchers from various aspects and specific propositions have been made (Mahmudov, 2015; Alekseeva, 2022; Aldoshina, 2020; Penskaya, Prosvirova, 2015). In the independent and creative activity of a mathematics teacher, logic and intuition are usually applied together.

Effective use of teaching methods in the introduction of logic, mathematical logic and its forms increases the quality of teaching. Mathematical concepts used in the training process are replaced by mathematical symbols. Conjunction, disjunction, implication and equivalence of judgments are taught in higher pedagogical schools. But basic information about these concepts is introduced through wording in the high school course.

The high quality of training depends on the methods and approaches used in training. In a nutshell, the formation of mathematical skills and habits of learners and the development of their logical thinking in the training process is closely related to theoretical, practical, methodical structures.

In the training programs of "Mathematics", "Mathematics and Informatics" faculties of pedagogically oriented universities, logical elements are given a wide and detailed place, respectively. Here, the main goal is for future teachers of mathematics, mathematics and informatics to acquire knowledge and skills related to logic.

The word logic is a philosophical concept of Arabic origin, and it is evaluated as a way or method to reality based on intelligence. Thus, elements of logic are used in one way or another in introducing any mathematical concepts and definitions.

Logic and thinking are generally inseparable. That is, if there is logic in training, then there is thinking, and vice versa, if there is thinking, then there is logic.

For example, generalization and abstraction is a logical principle, a training method that is almost always used together in the cognitive process. Although generalization and abstraction is a training method, its application is also related to logic. It is known that a generalization is a certain form – expression of an idea, which highlights any important features that belong only to a given class of objects or relations.

For example, if the proposition B is obtained from the proposition A and the proposition C from the proposition B, then the proposition C is also received from the proposition A. If the proposition itself is logically connected (true), that is, based on thinking, then the stated condition can be accepted.

Let's have a look at such an example: proposition A - "A parallelogram is a quadrilateral", proposition B - "A rhombus is a parallelogram", proposition C - "The diagonals of a rhombus are mutually perpendicular". That is, a rhombus is a quadrilateral with mutually perpendicular diagonals. This proposition is true. Let's assume that the proposition D is of the form "Quadrilaterals whose diagonals are mutually perpendicular are rhombuses". In other words, the proposition "quadrilaterals whose diagonals are mutually perpendicular are rhombuses" is not true. Because the fact that the diagonals are perpendicular does not mean that the given quadrilateral is a rhombus. For example, the diagonals of an equilateral trapezoid can be mutually perpendicular. Thinking, logic and intuition are applied in a combinational form in mathematics training.

Analytical (functional) and intuitive thinking can be characterized in a more concrete way. Analytical thinking involves reporting (analyzing) statements at each mathematical stage and giving detailed information to others (learners) about each mathematical pattern understood. Unlike

analytical thinking, in intuitive thinking, it is impossible to justify each mathematical definition and concept in stages (Kolyagin, 1977).

Along with mathematical logic, formal logic is also used in the formation of each mathematical concept. Therefore, the conclusions based on the mentioned conjunctions can be true or false. The transformation of words into mathematical symbols and, conversely, the interpretation of mathematical symbols in the language of theory is formed on the basis of certain thinking and judgments.

Disjunction, conjunction, implication, equivalence of considerations in the mathematics course of higher pedagogical schools is a generalization of the mathematical symbols of the abovementioned words.

To determine whether a mathematical proposition is true or false, it is necessary to check the basic concepts and axioms of the corresponding theory. For example, the conjunction "or" is one of the distributive conjunctions and is used in meanings such as separation, distribution, differentiation. When it is possible to determine whether any proposition is true or false, it becomes an opinion (Zamanov, Valiyev, 2019).

The compound judgment obtained by combining the judgments A and B with the conjunction "or" is called the disjunction of these judgments and is mathematically denoted as AVB. Here, the symbol "V" replaces the conjunction "or". After accepting the mathematical symbol of disjunction, elements of logic are applied during the use of these or other symbols in mathematical operations (Stolyar, 1965).

Usually, disjunction is derived from the Latin word "disjunctio", which means to separate, divide. When these are taken into account when solving equations and inequalities, it is impossible to get extraneous roots (wrong results) or to lose any roots.

Since the predicate is considered in the specific values of the variable, the values that these variables can take are included with the help of certain quantifiers. In logic, words that turn a predicate into a proposition are called quantifiers. The following types of quantifiers are mainly used in mathematical logic:

1. Generality quantifier. This means "arbitrary", "any" value of the variable and is mathematically denoted as "$\forall$ x".

2. Existence quantifier. The words "there is, can be found, any, some" are used here and are symbolically marked as "$\exists$".

3. Uniqueness quantifier. Here the words "only, solely, only one" are used and is symbolically denoted as "$\exists$"!

These quantifiers are widely used in solving equations, inequalities, and especially in proving theorems. Although the mathematical symbols of these quantifiers are included in higher schools, the knowledge about their application is still formed in the middle school course.

Let’s consider the following exercises:

Exercise 1. The root of the equation $\frac{(x-2)(x-3)}{5}=0$ (1) is true only at x=2 and x=3 values of the variable.

Exercise 2. The root of the equation $\frac{(3x-6)\cdot(1{,}5x-4{,}5)}{x^2-4}=0$ (2) is true only at the value x=3.

For the solution of equation (1), we can say the following considerations:

- the equation is true at the value x=2 of the variable;
- the equation is true at the value x=3 of the variable;
- the equality is true at x=2 and x=3 values of the variable;
- the equality is true at x=2 or x=3 values of the variable.

Although the last consideration here is generally true, it does not cover the complete solution of the equation. If we enumerate these notations with the same rule for equality (2), the content will change. So, for the fraction to be equal to zero, its numerator must be equal to zero. However, since the denominator of the fraction depends on the variable, the stated condition cannot be accepted here. Here, the fact that the denominator is equal to zero when x=2 limits the stated condition. The

limitation in the definition of the concept is determined by the dependence between the content and the scope of the concept. Therefore, the application of disjunction, conjunction, or other actions is taken as the result of a logical approach.

In order for the complex proposition obtained through the conjunction "or" to be false, propositions A and B must each be false. In all other possible cases, the right judgment is taken. Since judgment is a special case of predicate, all actions performed on judgments are also performed on predicates.

The concept of predicate, the definition domain of the predicate and the domain of truth are taught in the mathematics course of the higher school. Logical elements are indirectly used in introducing the concept of equation, system of equations, inequality, system of inequalities and their solutions in the middle school course. Solving the equation, the root of the equation, coincides with the domain of definition and the domain of truth of the predicate concept. For example, the set of the predicate A(x)-«3x-14=25», i.e., the values taken by the variable, is the set of all real numbers. The truth set of this predicate is the value of the variable that turns the predicate into a true equality. This value of the variable is equal to 13. Therefore, the truth set of a predicate is a subset of its definition domain. The inclusion of the properties of mathematical concepts and the proof of theorems are directly related to the elements of logic.

Since the predicate is considered in the specific values of the variable, the values that these variables can take are included with the help of certain quantifiers.

In logic, words that turn a predicate into a proposition are called quantifiers. In mathematical logic, we can solve specific problems using types of quantifiers.

Exercise 1. Find the largest and smallest natural values that n can take for the fraction $\frac{5n-12}{3n+17}$ to be a proper fraction. The solution of this exercise is brought to the solution of inequalities. So, for a fraction to be a proper fraction, its numerator must be smaller than its denominator. That is, 5n-12<3n+17. This is true when 2n<30, that is, n<15. According to the condition of the exercise

The inequalities $\begin{cases} n < 15 \\ 5n - 12 \geq 1 \\ n \in N \end{cases}$ (3) must also be met.That is n$\geq 2{,}5$ and n$< 15.$

This means that the smallest natural value of n is equal to 3, and the largest natural value is equal to 14. Now let's change the condition of the exercise.

Exercise 2. Find the largest and smallest natural values that n can take so that the fraction $\frac{5n-12}{3n+17}$ is an improper fraction. The inequalities for this case will be as follows:

$$\begin{cases} 5n - 12 \geq 3n + 17 \\ 5n - 12 \geq 1 \\ n \in N \end{cases}$$

Here, n≥15 and n≥2.5. This means that the smallest value is equal to 15. According to the properties of natural numbers, the largest value cannot be determined.

In the solution of these last two exercises, the required largest and smallest values of natural numbers are connected with logical judgment. So, logically, the solution of problem 2 could be written corresponding to the solution of problem 1. For this reason, the result of logical operations can be directly applied to the reasoning.

In the general case, there are some analogies in solving equations and inequalities. But logically, applying an analogy without a full analysis of some features may lead to wrong results.

Disjunction of propositions is a special case of disjunction of predicates. Predicates can also be linked using the conjunction "or". The set-builder notation of the predicate, the set of values concepts are introduced by moving from general to specific.

A predicate that is true if at least one of the predicates P(x) and Q(x) turns into a true statement for all x taken from the set-builder notation is called the disjunction of the predicates P(x) and Q(x), and the mathematical symbol is the same as the disjunction of the propositions. From the truth of the disjunction of considerations, one can logically draw up the truth table of the disjunction of predicates. That is, the disjunction of two predicates is considered false when both predicates P(x) and Q(x) for x taken from the set-builder notation become false at the same time.

Let's assume that the predicates P(x)-«2x+1<9», Q(x)- «x+2>5», whose set-builder notation is the set X and are assigned to the particle $x\epsilon N$ /-1$\leq x \leq$ 8, are given. If we connect these predicates with the conjunction «or», the resulting complex predicate will be in the form «2x+1<9» or «x+2>5». This predicate becomes a judgment at the specific value of the variable, and according to the definition of the disjunction of the judgment, the disjunction of the predicates can also be defined.

According to the condition, the truth set of the predicate P(x) defined in this set X consists of the set E= {1,2,3}, and the truth set of the predicate Q(x) consists of the axis F= {x∈N/x>3}. This disjunction of the predicate P(x) and Q(x) forms the set E∪F, and the result is equal to the set E∪F={ ∀x∈N}. This makes at least one of the predicates P(x) and Q(x) true at any value of the set E∪F.

Conclusion

This means that equations and inequalities are a special case of the predicate. Depending on the number of variables, the result of operations on predicates brought to one-variable, two-variable, etc. equations and inequalities.

In many fields of science, especially medicine, mathematics, physics, law enforcement, etc. mathematical logic is widely used. When logic, judgment and intuition are applied together in mathematics teacher training, students' enthusiasm for independent activity and research increases. This can be formed in the joint solution of theoretical and practical issues.

References

1. Mahmudov, M.C. (2015). Modernization of mathematics teaching and teacher training. Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan, Preschool and elementary education (scientific-methodical journal). Baku, 1 (210), pp.9-14.
2. Alekseeva, E.N. (2022). Lawfulness of the methodical preparation of the future teacher of mathematics to work in the conditions of individualization of education. Vestnik of the Moscow State State University. Series. Pedagogy. №, pp.87-99.
3. Aldoshina, M.I. (2020). Formation of professional values of students in modern university education. Siberian pedagogical journal. № 1, pp.79-87.
4. Penskaya, Y.K., Prosvirova, I.G. (2015). Preparation of the future teacher of mathematics to work in modern conditions of changes in school mathematics. Vestnik TSPU (TSPU Bulletin), 11 (164), pp.41-46.
5. Kolyagin, Y.M. (1997). Methodology of teaching mathematics in secondary school. Private methods. Moscow: Enlightenment, 480 p.
6. Zamanov, A.D., Valiyev, V.A. (2019). Mathematics and logic. ADPU, 213 p.
7. Stolyar, A.A. (1965). Logical problems of teaching mathematics. Minsk: High School, 254 p.
8. State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan: [Electronic resource]. URL: https://president.az/az/articles/view/9779

Received: 01.03.2024 Accepted: 16.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/148-151

Süsəngül Mahmudova
Odlar Yurdu Universiteti
magistrant
susannamahmoudva@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ ZAMANI İDİOMLARIN TƏRCÜMƏ PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Tərcümə dünya milli mədəniyyətinin mütərəqqi inkişaf mərhələsinə yaxından təsir göstərən, onun ayrılmaz və inkaredilməz zəruri şaxələrindən biridir. Dünya miqyasında elə bir ölkəyə, milli ədəbiyyata, dilçiliyə rast gəlmək olmaz ki, bu sahəyə biganə yanaşsın, onun təsirindən gen-bol bəhrələnməsin. Belə bir mürəkkəb quruluşa malik olan, yaradıcılıq prosesində ciddi məsuliyyət tələb edən tərcümə, dövrdən asılı olmayaraq, hərəkətedici faktor kimi həmişə ön sıralarda dayanmışdır.

İdiomlar müxtəlif millətlərdən olan insanların dini inanclarını, mədəniyyətlərini və onların mədəniyyətlərinə xas olan xurafatları, müxtəlif ideologiyaları kimi bir çox mədəni cəhətləri əhatə edə biləcək şəkildə geniş əhatəyə malikdir. Praktik olaraq idiomlara bütün xalqların mədəni irsinin tərkibində rast gəlmək mümkündür.

Məlumdur ki, tərcümə geniş mənada beynəlxalq mədəniyyətlərarası kommunikasiya müstəvisində bir dilin semantik kod işarəsinin digəri ilə əvəzlənməsi kimi anlaşılır. Buna görə də məqalədə və dissertasiya işində müxtəlif məqamlarda idiomların tərcüməsi ilə bağlı müəyyən çətinliklərin olduğu göstərilmişdir. Belə problemlərdən bir neçəsi qeyd edilmişdir: 1) idiomun ekvivalenti olmaya bilər; 2) idiomun oxşar qarşılığı ola bilər; 3) bir idiom eyni zamanda həm hərfi, həm də idiomatik mənada işlənə bilər; 4) idiomların istifadə oluna biləcəyi kontekstlər müxtəlifdir.

Açar sözlər: *İngilis dili, Azərbaycan dili, dilçilik, fonetika, leksikologiya, morfologiya, tərcümə, idiomlar*

Susengul Mahmudova
Odlar Yurdu University
master student
susannamahmoudva@gmail.com

Translation principles of idioms during the translation from English to Azerbaijani language

Abstract

Translation is one of its inseparable and undeniably necessary branches, closely influencing the stage of progressive development of world national culture. It is impossible to find a country, national literature, linguistics in the world that is indifferent to this field and does not benefit widely from its influence. Translation, which has such a complex structure and requires serious responsibility in the creative process, has always been at the forefront as a driving factor, regardless of the era.

Idioms have a wide scope to cover many cultural aspects such as religious beliefs, cultures and superstitions of people of different nationalities and different ideologies. Practically, idioms can be found in the cultural heritage of all nations.

It is known that translation is widely understood as the replacement of the semantic code sign of one language by another at the level of international intercultural communication. Therefore, in the article and in the dissertation, it was shown that there are certain difficulties related to the translation of idioms at various points. Several such problems have been mentioned: 1) the idiom

may not have an equivalent; 2) an idiom may have a similar counterpart; 3) an idiom can be used in both literal and idiomatic sense at the same time; 4) the contexts in which idioms can be used are different.

Keywords: *English language, Azerbaijani language, linguistics, phonetics, lexicology, morphology, translation, idioms*

Giriş

Dilin əsas vahidlərini təyin edərkən dilçilik sahəsində aparıcı mütəxəssislərin əksəriyyəti, eləcə də L.S.Vıqotski bu və ya digər bir sistemin əsas vahidi adı altında qeyd edir ki, "belə bir analizin, tədqiqin məhsulu var və bütövlükdə hər bir kompanent bu sistemə xas olan bütün əsas xüsusiyyətləri özündə ehtiva etməlidir, və bu kompanentlər də parçalana bilməyən, ayrılıqda təhlil edilə bilməyən hissələrdir".

Dilçilikdə fərqləndirilmələr əsasında dil vahidləri bunlardır: fonem, morfem, söz, cümlə və mətn (Axundov, 2006: 170).

Dil iyerarxik şəkildə təşkil edilmiş işarələr sistemidir, bu o deməkdir ki, hər bir səviyyə digərinin sələfidir və hər bir sonrakı səviyyə əvvəlkinə əsaslanır.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, hər səviyyədə həm dil vahidi, həm də nitq vahidi vardır. Dilin bütün vahidləri mücərrəddir.

Məlumdur ki, leksikologiya dilçiliyin bir sahəsi, dil haqqında elmdir. Leksikologiya termini iki yunan morfemindən ibarətdir: 'söz, ifadə' mənasını verən leksis və 'öyrənmə, bilik bölməsi' mənasını verən loqos. Beləliklə, Leksikoloji termininin hərfi mənası "sözün elmi" deməkdir. Hərfi məna isə dilçilik elminin bu sahəsinin məqsədləri və mövzusu haqqında yalnız ümumi anlayışı verir, çünki onun bütün digər sahələri də sözləri bu və ya digər şəkildə onlara müxtəlif rakurslardan yanaşaraq nəzərə alır. Məsələn, fonetika dilin fonetik quruluşunu, yəni onun səs sistemini araşdırır, fonemlər və intonasiya nümunələri, sözün xarici səs formasının öyrənilməsi ilə məşğul olur. Leksikologiya ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olan qrammatika dilin qrammatik quruluşunu öyrənir. Sözlər arasında qrammatik əlaqələri ifadə edən müxtəlif vasitələrdən və sözlərin söz qruplarına və cümlələrə birləşdiyi nümunələrə aiddir (Həsrət, 2005: 368).

Dilçiliyin bir sahəsi kimi leksikologiyanın özünəməxsus məqsəd və elmi tədqiqat metodları vardır, onun əsas vəzifəsi lüğətin mənşəyi, inkişafı və hazırkı istifadəsi baxımından öyrənilməsi və sistematik təsvirindən ibarətdir. Leksikologiya sözlər, dəyişən söz qrupları, frazeoloji vahidlər və sözləri təşkil edən morfemlərlə məşğul olur.

Biz belə bir fərziyyədən çıxış edirik ki, söz dil sisteminin əsas vahidi, linqvistik təhlilin morfoloji cəhətdən ən böyüyü, sintaktik müstəvisində isə ən kiçiyidir. Söz dil sistemi daxilində struktur və semantik varlıqdır (Abbasəliyeva, 2018).

Ümumilikdə, sözlər dilin ən əsas sütunlarıdır. Çünki sözlər və lüğətlər olmazsa həmin dil də olmaz. Etimoloji cəhətdən ingilis dilininsə lüğəti homojen olmaqdan uzaqdır. O, iki təbəqədən ibarətdir - yerli söz ehtiyatı və alınma söz ehtiyatı.

Söz və sözün mənası anlayışlarını müəyyən etmək problemlidir və bu, leksik semantikanın əsas terminologiyasını təyin edərkən qarşılaşdığı çətinliklərdə əks olunur. Bu, qismən "söz" termininin özünün çoxmənalı olmasından asılıdır.

Söz mənasının öyrənilməsi 19-cu əsrdə tarixi-filoloji semantikanın doğulması ilə yetkin akademik müəssisəyə çevrildi. Halbuki sözün mənası ilə bağlı məsələlər əvvəlki dövrlərdə çox müzakirə mövzusu olmuşdur. Söz mənasına üç əsas klassik yanaşmanı ayırd edə bilərik: spekulyativ etimologiya, ritorika və klassik leksikoqrafiya (William Strunk, 2019: 58).

Məna linqvistik işarənin bir hissəsini təşkil edən obyektlərin, hadisələrin və ya münasibətlərin şüurumuzda müəyyən əks olunmasıdır – bu onun daxili tərəfi adlanır, səs forması isə onun xarici tərəfi kimi fəaliyyət göstərir.

Qrammatik məna sözlər arasındakı münasibətlərin nitqdəki ifadəsi kimi müəyyən edilir. Qrammatik məna leksik mənadan daha mücərrəd və ümumiləşmişdir.

Leksik məna. Müxtəlif müəlliflərin leksik mənaya verdiyi təriflər, təfərrüatı ilə fərqlənsə də, o əsas prinsipdə birləşir: onların hamısı qeyd edir ki, leksik məna müəyyən dil sistemi vasitəsilə məfhumun və ya duyğunun reallaşmasıdır.

Sözün materiyasını ifadə edən xarici tərəfi – fontik tərkibi olduğu kimi, daxili forması da vardır. Sözün bu daxili forması şüurumuzun xarici aləmə olan münasibəti və onu dərk edilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Deməli hər hansı bir söz bu və ya digər bir anlayışın adını, təfəkkür kateqoriyası olan məfhumlardan birini ifadə edir. Sözlərə məhz bu baxımdan yanaşıldıqda, aydın olur ki, onlar çox rəngarəng olması ilə izah edilir (Трубецкой, 1960: 256).

Sözün fonetik tərkibi onun "təbiət materyasını" təşkil etsə də bu fonetik tərkibin sözün ifadə etdiyi əşyanın məzmunu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu o deməkdir ki, əşya ilə onun tələffüz forması arasında, həmçinin səs kompleksi ilə məfhum arasında heç bir eyniyyət yoxdur. Əgər sözün səs tərkibi ilə ifadə etdiyi məna arasında bir eyniyyət olsa idi, o zaman dünyada müxtəlif dillər yox, yalnız bir dil olardı (Щербак, 1981: 283).

Müəyyən bir məfhum bütün xalqlarda təqribən eyni cür dərk olunduğu halda, hər xalq bu məfhumu müxtəlif səs tərkibi ilə ifadə edir. Məsələn, 5 rəqəmi bütün xalqlar üçün eyni bir kəmiyyət bildirdiyi halda, azərbaycanca – *beş,* rusca – *пять,* ərəbcə - *xəmsün,* farsca – *pənc,* almanca - *fünf,* ləzgicə - *vad,* ingiliscə - *five* və s. sözlər ilə ifadə olunur.

Bundan başqa, bir dilin özündə belə eyni məfhum müxtəlif münasibətlərlə əlaqədar olaraq müxtəlif səs tərkibi ilə (sözlərlə) də ifadə oluna bilər. Məsələn, simic – xəsis – bərk – göy və s. kimi sözlər pul toplamağa olduqca həris, xərcləməkdən boyun qaçıran adam mənasında işlədilir (Abdullayeva, 2018: 17).

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində idiomların tərkib hissəsi olan komponentlər həm say, həm semantika, həmçinin semantik əlaqələr baxımından, bütöv mənanın formalaşmasında birbaşa öz təsirini göstərir. Belə ki, idiomların bir sıra xüsusiyyətlərini araşdırarkən onların mənalarının leksik məna ilə qarşılaşdırılması məqsədəuyğun hesabedilmir. Bu zaman aydın olur ki, bütöv elementləri bir-birindən ayırmaq çətin olduğu kimi onlar arasında olan bağlılığı da aradan qaldırmaq mümkün olmur. İnsanla bağlı olan ifadələr həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində (idiomlar) çoxluq təşkil edir. Məlumdur ki, insanın xarakteri müsbət və mənfi cəhətlərlə doludur. Məhz bu səbəbdən insana xas olan xüsusiyyətlərin mənfi və müsbət cəhətlərini özündə ehtiva edən ifadələr, birləşmələr, idiomlar dissertasiya işində geniş təhlil olunmuşdur (Bağırov, 1985: 140).

İngilis sözlərinin çoxhecalı olması və kök sözlərin üstünlük təşkil etməsinə görə çoxmənalılıq (polysemy) ingilis dili lüğəti üçün çox xarakterikdir. Sözün tezliyi nə qədər çox olarsa, onun semantik strukturunu təşkil edən mənaların sayı da bir o qədər çox olur. Tezlik, söz uzunluğu və çoxmənalılıq arasındakı əlaqəni ifadə etmək üçün "Zipf qanunu" (Zipf's law) kimi tanınan xüsusi düstur işlənib hazırlanmışdır: (the shorter the word, the higher its frequency of use; the higher the frequency, the wider its combinability, i.e. the more word combinations it enters; the wider its combinability, the more meanings are realised in these contexts) söz nə qədər qısa olsa, onun istifadə tezliyi bir o qədər yüksək olar; tezlik nə qədər yüksək olarsa, onun birləşmə qabiliyyəti bir o qədər geniş olar, yəni daha çox söz birləşməsinə daxil olur; onun birləşmə qabiliyyəti nə qədər geniş olarsa, bu kontekstlərdə bir o qədər çox məna reallaşır (Bradford, Richard, 1993).

Polisemiyada (çoxmənalılıqda) problem müxtəlif leksik-semantik variantların qarşılıqlı əlaqəsidir. Bütün leksik-semantik variantlar üçün ortaq bir semantik komponent olmaya bilər, lakin hər variantda digərlərindən ən azı biri ilə ortaq bir şey var. Sözün bütün leksiko-semantik variantları birlikdə götürülərək onun semantik quruluşunu və ya semantik paradiqmasını təşkil edir (Paşayeva, Cəfərova, 2006: 240; 11).

Nəticə

Məlumdur ki, Azərbaycan dili üçün xüsusi idiom lüğəti hazırlanmayıb. Dissertasiya işinin də məqsədi idiomatik ifadələri İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən tələbələrin qarşılaşdıqları əsas çətinlikləri işıqlandırmaq və idiomatik ifadələri İngilis dilindən Azərbaycan

dilinə tərcümə etməkdə tələbələrə kömək edə biləcək bəzi tərcümə strategiyalarını müzakirə etməkdir.

Dissertasiya işində və məqalədə ingilis dilindən azərbaycan dilinə tərcümə zamani idiomlarin tərcümə prinsipərindəki təhlillər göstərdi ki, bu çətinliklərə müxtəlif situasiyalarda rast gəlinir. Həmçinin, idiomatik ifadələrin yarada biləcəyi problemləri həll etmək üçün bir sıra strategiyalardandan bəhs edildir: 1) oxşar məna və formada idiomdan istifadə; 2) Oxşar mənalı, lakin bir-birinə bənzəməyən deyimdən istifadə etmək; 3) Parafraza ilə tərcümə və s.

Aydındır ki, idiomatik ifadələrin tərcüməsi üçün dəqiq və əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir yol yoxdur, lakin hansı strategiyanın həyata keçirilməsinə qərar vermək lazımdır. Sosial-linqvistik və mədəni aspektlərin mühüm rolları bir sıra misallarla göstərilmişdir ki, iki mədəniyyət və dil bir-birinə nə qədər eynidirsə, idiomatik ifadələrin tərcüməsi prosesi də bir o qədər asanlaşır.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A.A. (2006). Ümumi Dilçilik (dərslik). Bakı: “Şərq-Qərb”, 280 s.
2. Həsrət, H.Ə. (2005). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası (dərslik). Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 452 s.
3. William Strunk, Jr. (2019). The Elements of Style. Independently published, 70 p.
4. Abbasəliyeva, R.Z. (2018). Dildə ekspressivlik və emosionallığın verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri. Bakı: “CBS Polygraphic Production”, 160 s.
5. Trubetskoy, N.S. (1960). Osnovy fonologii. Moskva, 366 s.
6. Shcherbak, A.M. (1981). Ocherki po sravnitel'noy morfologii tyurkskikh yazykov (glagol). – Leningrad: “Nauka”, 393 s.
7. Abdullayeva, C.R. (2018). Müasir ingilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərin semantik-sintaktik təhlili. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 30 s.
8. Bağırov, A.Ə. (1985). Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: “Öndər” nəşriyyat, 141 s.
9. Bradford, R. (1993). A Linguistic History of English Poetry. London: Routledge.
10. Paşayeva, A., Cəfərova, E. (2006). Bədii üslubda obrazlığın ifadə imkanları. Bakı: “Elm və təhsil”, 400 s.
11. https://writers.com

Göndərilib: 20.02.2024 Qəbul edilib: 20.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/152-155

Amil Guliyev
The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
master student
amil.guliyev74@gmail.com

EFFECTS OF GLOBALIZATION ON COMMERCIAL LIFE

Abstract

The globalization movement has removed the trade barriers between countries and pushed internationally operating businesses to implement new strategies. As a result, world trade has gained different dimensions. The terms globalization and global managers are popular terms that come up when operating internationally. These demonstrate the universal interest in efforts to operate worldwide. However, these terms do not have the same meaning as international activities. Today, an extraordinary number of companies engage in international trade and investment, but relatively few are global enterprises. Although companies have been doing international business for centuries, the shift towards true globalization is a very recent phenomenon. The purpose of this article is to reveal the interaction of globalization and multinational enterprises, as well as the effects of globalization on world trade. The impact of multinational enterprises on the formation of globalization, the basic characteristics of the globalization process, the basic factors of globalization affecting world working life and the benefits it provides to multinational enterprises have been examined separately.

Keywords: *globalization, technology, multinational companies, global economy, and finance*

Amil Quliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
amil.guliyev74@gmail.com

Qloballaşmanın ticarət həyatına təsiri

Xülasə

Dünyada bütün iqtisadiyyatların inteqrasiyasına, başqa sözlə, vahid bazara çevrilməsinə səbəb olan qloballaşma kimi təyin olunan fenomen, şübhəsiz ki, günümüzün ticarət həyatını istiqamətləndirən ən mühüm amildir. Qloballaşma hərəkatı ölkələr arasında ticarət maneələrini aradan qaldırdı və beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən müəssisələri yeni strategiyalar həyata keçirməyə sövq etdi. Nəticədə dünya ticarəti müxtəlif ölçülər qazanmışdır. Qloballaşma və qlobal menecerlər terminləri beynəlxalq fəaliyyətlə məşğul olarkən ortaya çıxan məşhur terminlərdir. Bunlar dünya miqyasında fəaliyyət göstərmək səylərinə universal marağı nümayiş etdirir. Lakin bu terminlər beynəlxalq fəaliyyətlə eyni məna daşımır. Bu gün çox sayda şirkət beynəlxalq ticarət və investisiya ilə məşğuldur, lakin nisbətən az sayda şirkət qlobal müəssisədir. Şirkətlər əsrlər boyu beynəlxalq miqyasda bizneslə məşğul olsalar da, əsl qloballaşmaya keçid çox yeni bir hadisədir. Bu məqalənin məqsədi qloballaşma və transmilli şirkətlərin qarşılıqlı əlaqəsini və qloballaşmanın dünya ticarətinə təsirlərini aşkar etməkdir. Qloballaşmanın formalaşmasına çoxmillətli müəssisələrin təsiri, qloballaşma prosesinin əsas xüsusiyyətləri, dünyanın iş həyatına təsir edən əsas amillər və qloballaşmanın transmilli şirkətlərə faydaları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *qloballaşma, texnologiya, transmilli şirkətlər, qlobal iqtisadiyyat və maliyyə*

Introduction

Globalization, which is based on intense technological breakthroughs and communication and still affects the socio-economic structure, has become a concept used in many branches of science, from economics to business administration and social science (Concha, Daniel, Johannes, 2018: 123). Accordingly, global market, global strategy, global company, global product, global manager, global workforce, global competition, global culture and other concepts are frequently used in society today.

The concept of global strategy can be defined as identifying common denominators between different national or geographical markets and implementing common strategies for all audiences united on this common denominator (2). In this respect, globalization, which removes the walls between national markets, is a situation that can create great threats and opportunities for businesses, as it brings many businesses from different nations face to face in a common market.

Businesses must grow in the long term in order to maintain their existence and profitability. That's why they have to choose and follow the sectors in which they operate very carefully. Therefore, not every sector or company has the characteristics to implement global strategies.

Accordingly, not every sector can be a global sector. An industry is considered global when rivals' total worldwide positions have a fundamental impact on their strategic positioning in significant regional or national markets. An industry fundamentally becomes global when a company can compete in several national marketplaces with coordination benefits, whether they be financial or otherwise.

The factors that lead businesses to globalize their market position preferences and develop a global network of relationships are as follows:

Macroeconomic Factors: Significant productivity differences between countries, ongoing exchange rate fluctuations especially in developing economies, accelerating technology transfer between countries, and rapid population growth in developing economies, where seven-eighths of the world's population will live in 2050.

Political Factors: Increased regional integrations that encourage trade, liberalization of inputs as production factors, increased attention to the protection of intellectual capital, especially in regional blocs. Increased intervention by tripartite supranational institutions in emerging markets to promote global trade.

Technological Factors: Rapidly declining costs associated with transactions, communication, and transportation, technological advancements in developing countries, knowledge that can be quickly transferred to developing countries, expansion of intensive industries, and an increase in the strategic alliances among technology companies to collaborate on expensive and risky technologies that can be sold on the international market (Ahmadi Begum, 2018: 69).

Organizational Factors: The shift from economies of scale to economies of space, the creation of an international mindset in organizational management, and the shift in strategic focus from the effective management of tangible resources to the effective management of intangible assets.

Multinational corporations and the idea of globalization are closely related. Multinational corporations have had a significant role in shaping the notion of globalization. Moreover, multinational corporations have been greatly impacted by globalization phenomenon (4).

The Impact of Multinational Companies on the Formation of Global Economies

The main factors that give rise to globalization in the modern sense are multinational companies. With the development of multinational companies, national scale calculations have been replaced by international scale calculations. In the development process of multinational companies, there has been not only a spread to developed countries, but also an inflow of foreign capital from developed countries to developing countries, and the multinational character of this foreign capital has been at a high level. Especially in the 1960-1980 period, it was observed that developing countries, together with the industrialization policies they implemented, turned to important legislative regulations in order to attract this foreign capital, which can be defined as multinational companies.

Among the reasons why these countries call on multinational companies for foreign capital, the desire to accelerate the economic growth of these countries in the presence of the resource scarcity problem has undoubtedly been an important determinant (Larry Catá Backer, 2015: 154). These countries sought to address resource shortages in a sense as well by encouraging international corporations to invest. Especially in these economies that suffer from foreign trade imbalance problems in the balance of payments, on the one hand, there is a relief in the foreign exchange position in the balance of payments thanks to the inflow of multinational foreign capital, and on the other hand, with this foreign capital entering into production, it becomes possible to produce previously imported goods by using domestic production factors. Instead of importing, they were expected to produce and even export.

In fact, in the historical process, of course, today's multinational companies were largely first a national company and over time they reached the status of a multinational company. Even though these businesses have gradually developed into multinational enterprises capable of conducting both production and sales across borders, they are now multi-national corporations. These businesses can now create budgets and plans for manufacturing and marketing that take into account the context of both the countries where they acquire their products and the countries where they sell them.

Basic Features of the Globalization Process

1. Consumer behavior is entering an increasingly dynamic process and, accordingly, a more homogeneous structure is formed.
2. Evaluating production factors on a world scale and presenting them for production, distribution and consumption.
3. Carrying out commercial activities in accordance with various rules and standards on a world scale.
4. Development of inter-business relations, which is one of the most important elements of the process.
5. Regarding the production of goods and services in the world, production activities are geographically dispersed.
6. Developed foreign direct capital investments.

Main Factors of Globalization Affecting World Working Life

Today, there is unrestricted cross-border movement of cash and a vast array of services in addition to products. Customs tariffs have become less important in the globe due to the numerous agreements that have been made, and the goal is to convert non-tariff obstacles into tariffs within predetermined timelines.

Rapid technological developments that have occurred in the last quarter century have led to the integration of economies in the world, in other words, to become a single market (Krume Nikoloski, 2016: 47). The process that led to the liberalization and integration of the product and factor markets as well as the increased reliance of developed and developing nations' financial and foreign trade policies on the macro level is known as globalization.

The development of commercial and financial relations not only accelerates globalization, but also pushes countries in the same geographical region with similar characteristics into intense relations that unite their powers. Regional integration movements constitute the first stage of the transition to a large-scale free trade and financial integration environment.

Technology and globalization are having a significant impact on industry structures and the competitive strategies of businesses operating in these sectors (7). Furthermore, these businesses' innovative, creative tactics require the backing of organizational structures.

Innovations in technology and globalization have made it possible to cut the duration of the product development process significantly. Product development has largely been replaced by self-product development. This means intermediates products or technologies that can provide input to many other products.

Conclusion

The most significant force influencing modern commerce is without a doubt the phenomenon known as globalization, which leads to the integration of all economies worldwide, or, to put it another way, the creation of a single market (8).

Businesses across all industries can no longer afford to ignore or reject this development. In order for organizations to survive, they must thus effectively adjust to the phenomena of globalization while also maintaining a continual awareness of the opportunities and challenges it presents.

One way to conceptualize globalization is as a concept that offers multinational corporations boundless freedoms and greatly simplifies their job. However, globalization treats every business equally in terms of these freedoms. In other words, it provides all the benefits it provides to a business to its competitors, creating a very tough competitive environment. In this competitive environment, businesses that follow wrong strategies or remain insensitive to instant changes in their environment can never avoid extinction.

Globalization has thus led to a significant increase in commercial competitiveness worldwide and the need for ongoing transformation. On the other hand, the benefits it provides for producers and consumers should not be ignored. Businesses must be able to leverage their superiority, adapt to globalization, and grow their competitiveness in order to remain viable and compete in the global market (9).

References

1. Concha, R., Daniel, B., Johannes, R. (2018). Globalization, Inequalities and Justice. URL: https://www.jstor.org/stable/j.ctvbkk12k.12
2. What Is a Global Strategy? (2023). URL: https://www.indeed.com/career-advice/career-development/global-strategy#:~:text=A%20global%20strategy%20is%20a,and%20international%20and%20multinational%20strategies
3. Ahmadi, B. (2018). Technological Advancement and the Meaning of Progress. URL: https://www.internationaljournalssrg.org/IJHSS/2018/Volume5-Issue4/IJHSS-V5I4P112.pdf
4. What is globalization in business? (2021). URL: https://online.hbs.edu/blog/post/what-is-globalization-in-business
5. Backer. L.C. (2015). Regulating Multinational Corporations: Trends, Challenges, and Opportunities. URL: https://www.jstor.org/stable/24591006
6. Krume, N. (2016). Technology and economic development: Retrospective. URL: https://www.researchgate.net/publication/309887394_Technology_and_economic_development_Retrospective
7. Impacts of Globalization and Technology on Business. (2024). URL: https://www.globaljurix.com/blog/impacts-of-globalization-and-technology-on-business.php
8. Globalization and technology - A Twin Phenomena. (2021). URL: https://indiaai.gov.in/article/globalization-and-technology-a-twin-phenomena
9. Globalization in Business with History and Pros and Cons. (2024). URL: https://www.investopedia.com/terms/g/globalization.asp

Received: 17.02.2024 Accepted: 01.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/156-160

Mirzabala Poladov
Azerbaijan State Oil and Industry University
mirze.poladov@list.ru

THE ECONOMIC CRISIS OF THE REGULATION OF THE WORKING SYSTEM: ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract

In this study, it is aimed to examine the role of artificial intelligence in human resources management. At the same time, it has been tried to examine how artificial intelligence provides support in basic processes such as recruitment, training, talent and career development, performance evaluation and remuneration. It has been determined that when artificial intelligence is integrated into the candidate finding and selection process, human resources employees and managers have the perception that this technology will save the job from monotony, reduce the stress experienced in finding the appropriate candidate, and provide access to more candidates with the desired quality.

Keywords: *human resources, artificial intelligence, performance, management*

Mirzəbala Poladov
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
mirze.poladov@list.ru

İş sisteminin tənzimlənməsi iqtisadi böhranı: suni intellekt

Xülasə

Bu tədqiqat insan resurslarının idarə olunmasında süni intellektin rolunu öyrənməyə yönəlib. Eyni zamanda, süni intellektin dəstək, təlim, istedad və karyeranın inkişafı, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi və mükafat kimi əsas proseslərdə dəstəyi necə təmin etdiyini öyrənməyə çalışılıb. Müəyyən edilib ki, süni intellekt namizədlərin axtarışı və seçilməsi prosesinə inteqrasiya edildikdə, kadr şöbəsinin əməkdaşları və menecerlər hesab edirlər ki, bu texnologiya işini monotonluqdan xilas edəcək, uyğun namizədin axtarışında yaşadığı stresi azaltacaq və istədiyi keyfiyyətə malik namizədlərin daha çox olmasına imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: *insan resursları, süni intellekt, məhsuldarlıq, idarəetmə*

Introduction

In this study, it is aimed to examine the role of artificial intelligence in human resources management. At the same time, it has been tried to examine how artificial intelligence provides support in basic processes such as recruitment, training, talent and career development, performance evaluation and remuneration. Artificial intelligence, which mimics the functions of the human brain, is no longer a fictional idea, but a return to concrete reality. Today, it is seen that artificial intelligence applications have become an indispensable part of both daily and business life. From a human resources perspective, it is noticed that artificial intelligence applications are being used effectively in many complex processes (Winfield, 2020: 97).

The concept of artificial intelligence, defined in 1956 as the engineering of producing intelligent machines, was first introduced by John McCarthy. In its most general definition, artificial intelligence is the computer arm that deals with the designs of agents that can detect stimuli and develop action in the context of stimuli. It is to design technological devices that can exhibit behaviors within the framework of human mind logic. Programs developed for this purpose are the most important component of artificial intelligence.

The technological structure has improved day by day and has increased the possibilities of artificial intelligence. Thanks to the rapidly developing infrastructure in fairly recent history,

devices that were even imaginary in the past have been introduced to use. The components that contribute to the development of artificial intelligence are listed as follows:

- Expert systems: the demonstration of performance in the form of an expert.
- Intuitive problem solving: How artificial intelligence can find the most suitable options for problem solving.
- Natural language processing: Refers to language-based communication between machine and human.
- Vision: refers to the ability to automatically recognize shapes, symbols and features (Yılmaz, 2022: 16).

Artificial intelligence has the power to make fundamental changes in both daily life and business habits. It is shown with the devices produced that artificial intelligence can be used in every area where man lives. Artificial intelligence technology can be used in everything from simple home cleaning to highly complex human relationships. Artificial intelligence devices have started to be used effectively in every field such as education, science, economy and daily life. (Yıldız, 2010: 129).

The process of finding candidates is one of the first stages of human resource management. It is necessary to have suitable candidates to provide the workforce required by the organization. Thanks to artificial intelligence, it is possible to reach the candidates who are suitable for the organization and find the relevant candidates very quickly. In this process, thanks to artificial intelligence, filtering and pre-screening operations can also be performed, saving time and labor (Tomar, 2015: 46).

Among the applicants, natural communication is established with those who remain after listing those who have the appropriate criteria. Chatbots designed with artificial intelligence communicate with candidates and are held in the foreground. These tools, which are similar to social platforms, provide the first interaction between the candidate and the organization.

Candidates eligible for the job may not be identified through the traditionally conducted interview and testing processes. Wrong decisions made in the personnel selection process can increase the workforce turnover rates of organizations in the long run. Interviews can sometimes be influenced by environmental factors. Sometimes human resources managers can make biased choices. Artificial intelligence technologies are trying to guide human resource managers in identifying and matching candidates suitable for business requirements. In the process of selecting personnel, artificial intelligence testing, video interview and selection decision are discussed within the framework of the headings (Bundy, 2017: 285-287).

With artificial intelligence applications, it has become possible to make psychometric measurements through machines. Detailed information about the candidates can be obtained with various games developed with artificial intelligence. In this way, data can be collected about many situations such as personality characteristics, cognitive skills, endurance levels and endurance under stress. Providing this process through artificial intelligence also allows candidates to compete with each other. The candidates who take sides in the developed games interact with each other and give an idea of their own characteristics (Bersin, 2017: 27).

The candidates selected after the recruitment process are now employees of the organization. Beginners need to go through the orientation process in order to be able to adapt to their work, to acquire the organizational culture and to feel like they belong. Trainings designed to provide orientation can be provided with robotic technologies. In the trainings given by robot trainers, mutual interaction can be established just as in human-to-human communication. Robot trainers are qualified to provide training to groups of 4-7 people on average and have the ability to analyze. At this stage of the recruitment process, interviews are made with candidates who have undergone test procedures and are deemed appropriate. Thanks to artificial intelligence, the candidate and the screen can be confronted in these interviews and the human resources manager does not need to be in the environment. In the video interview environment, various questions are asked to the

candidates and the interview is recorded. These records are then analyzed and a perfor (Ford, 2018: 2).

In terms of the human resources department, it is very difficult to evaluate the performance of the employees. Because managers sometimes fall into some traps such as mixing performance and potential, seeing everyone the same, evaluating people who look like them above, discriminating, evaluating people who are loved by managers as higher performance (Bersin, 2017: 27).

He expressed talent development as a process that helps a company develop and succeed by making it possible for employees to show all the potential they have and pursue a fulfilling career path. Talent development is just as valuable to companies as human resources. Because talent development brings operational success to companies. AI-powered talent development solutions identify the skills the company and employees will need in the future according to the field they work in and help drive transformative and innovative changes in the business (Tegmark, 2017: 6).

Artificial intelligence helps in career management because it has a guiding feature in making important promotion decisions. It does this first with data verification. In other words, according to the results of the performance evaluation, it checks and verifies the input data for the promotions of the employees who have shown good development. With data verification, the hidden aspects and abilities that employees do not specify in their resumes but gain from the trainings and performance they receive are revealed. In line with the hidden directions and abilities revealed, the candidates suitable for promotion are listed (Winfield, 2020: 97).

Catalant is programmed to expand their knowledge of the task and their teammate's ability to work. Machine learning begins to process information that can be learned through task descriptions. This data then influences machine learning algorithms to offer advice on which employee is right for the team. In other words, Catalant is looking for the most suitable talents to create the best performing team among the employees. Credit Suisse, a financial company, invented Internals First. This practice evaluates existing employees for the team when there is a gap. The app also saved the company $75 million in team building costs (Sabuncuoğlu, 2013).

Wage management is one of the complex processes that takes shape in the context of each organization's own characteristics. Even in the most advanced organizations, it is seen that various mistakes can be made in wage management. Artificial intelligence tools are used to minimize these errors. This situation is examined under the headings of artificial intelligence wage determination and detection of financial crimes (Wang, 2019).

Using artificial intelligence instead of traditional methods in wage determination can reduce the errors that may occur by 6%. For this reason, some of today's businesses benefit from artificial intelligence technologies in determining wages. However, it is foreseen that the use of artificial intelligence technologies in wage determination will be much more in the coming years. Artificial intelligence is based on the skills and performance results of employees when determining their wages. This makes it possible to be objective in determining the wage (Winfield, 2020: 97).

With artificial intelligence technologies fighting financial crimes, companies can be more agile, effective and efficient. Because in the detection of financial crimes in the human resources department, artificial intelligence is both an early advocate and a rich ground for innovation-savvy initiatives. Mizuho Bank, for example, is trying to build an AI-powered IBM Financial Crimes system. The system offers advanced research techniques for human resource management and attempts to prevent financial crimes that employees plan to commit. It also analyzes the behavior of employees with its detection systems and activates the security mechanism. Supported by IBM Watson software, the system has the ability to extract big data and produce meaningful content from the obtained data (Yawalkar, 2019; Zeng, 2020).

Conclusion

The results of the study show that the process of finding and selecting candidates with the support of artificial intelligence is perceived positively by employees and managers. Another result obtained from the study is the perception that the lack of attention experienced in traditional

trainings will decrease in the trainings carried out with artificial intelligence technology. The results of the study show that in performance evaluation applications supported by artificial intelligence, human resources managers are in the perception that they will not lose motivation, that the right criteria for performance evaluation will be determined and that accurate estimates will be made for future performance.

According to the results of the study, it was seen that human resource management experts are in the perception that artificial intelligence will help in the field of career planning, that it will facilitate the correct determination of promotions, that the remuneration can be done correctly, and that fair remuneration will be possible in this way. Human resources workers and managers should be advised to be open to digitalization.

In the trainings given within the scope of human resources management, it is recommended to provide courses to improve the digital skills of the employees. It is thought that it will be functional to plan appropriate trainings to motivate employees who do not have sufficient knowledge and skills in this field and are afraid of the use of technology. According to the results of the study, experts working in the field of human resource management should benefit from artificial intelligence-supported software. In the changing world conditions, too much demand for work causes the recruitment process to be difficult. Artificial intelligence technologies contribute to the greatly reduced time allocated for finding and selecting candidates. In addition, it is recommended that those working in the field of human resources have knowledge about data production and machine learning, which are sub-branches of artificial intelligence. In this way, communication with different units can be strengthened and it can be easier to develop the software needed in the field of human resources. It is recommended to consider what can be done to improve the performance of employees who are understood to have low performance in performance evaluation measurements made with artificial intelligence. In these applications, it is thought that the use of artificial intelligence-supported trainings may be functional. In the applications of artificial intelligence in human resources management, it may be one of the disadvantages that an emotion-oriented communication with the candidate is not possible.

For this reason, it is recommended to carry out studies in which the effects of artificial intelligence and emotional intelligence in human resource management applications will be discussed together. During this study, it was observed that the studies in the field of human resources management and artificial intelligence were quite limited. For this reason, it is recommended to increase the studies where different variables are also discussed.

References

1. Winfield, A. (2020). Intelligence is not One Thing. Journal of Artificial General Intelligence, 11(2), 97.
2. Yılmaz, Ö.İ. (2022). Süni İntellekt Kontekstində İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi. Nəşr olunmamış doktorluq dissertasiyası. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu, 16 s.
3. Yıldız, H. (2010). İşə Sosioloji Perspektiv. Jurnal of Social Politics Conferences, 58, 129 s.
4. Tomar, J.S. (2015). Business Intelligence: Achieving Fineness Through Data, Text and Web Mining. International Journal of Computer Applications, 128 (12), 46 s.
5. Bundy, A. (2017). Preparing for the Future of Artificial Intelligence. Book Review, 32, pp.285-287.
6. Bersin, J. (2017). Navigating the Future of Work, Deloitte Review, 21(8), 27 p.
7. Ford, M. (2018). Robotların yüksəlişi. İstanbul: Kronik nəşriyyatı. 2.
8. Tegmark, M. (2017). Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial İntelligence. Munih: Knopf Press, 6 s.
9. Sabuncuoğlu, Z. (2013). İşletme. İstanbul: Beta Basın Yayın.
10. Wang, P. (2019). On Defining Artificial Intelligence. On Defining Artificial Intelligence, 10(2), pp.1-37.

11. Yawalkar, V.V. (2019). Studying of Artificial Intelligence and its Role in Human Resources Management. International Journal of Research and Anaytical Reviews (IJRAR), 6 (1), pp.20-24.
12. Zeng, H. (2020). Adaptability of Artificial Intelligence in Human Resources Management in This Era. International Journal of Science, 7 (1), pp.271-276.

Received: 09.02.2024 Accepted: 15.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/161-165

Gülçöhrə Hüseynzadə
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət
İdarəçilik Akademiyası
magistrant
guluhussain98@gmail.com

VAHİD MƏHKƏMƏ TƏCRÜBƏSİ PRİNSİPİNİN MİLLİ HÜQUQ SİSTEMİNDƏ YERİ

Xülasə

Məhkəmə təcrübəsi - hüquqi tənzimləmə mexanizminin bir halqasıdır. Hüquqi tənzimləmə mexanizmi isə dövri olmaqla, hüquqyaradıcılığı ilə bağlanır. Bundan sonra hüququn realizəsi və hüququn tətbiqi mərhələləri başlayır ki, bu mərhələlər də öz növbəsində yeni hüquqyaradıcılığına təkan verir. Hüquqi tənzimləmə mexanizmində məhkəmə hakimiyyətinin əsas funksiyası hüququn tətbiqidir. Lakin mexanizmdə hüquqtətbiqetmə hüquqyaradıcılığının yeni bir qolu ilə kəsişir. Burada isə əsas rolu məhkəmə presedenti oynayır.

Presedent latın sözü olub (praesedentis) sözündən götürülüb mənası əvvəlki, qabaqkı, əvvəl gələn mənasını verir. Məhkəmə presedenti konkret iş üzrə çıxarılmış elə qərardır ki, bu qərar analoji işlərin həll zamanı həmin məhkəmə və ya aşağı instansiya məhkəmələri üçün məcburi xarakter daşıyır.

Ən geniş mənada məhkəmə presedenti konkret iş üzrə məhkəmənin çıxardığı elə qərardır ki, bu qərar gələcəkdə hakimlərə analoji işlərin həlli zamanı qərarnı çıxarılmasına yardımçı olur. Bu mənada «presedent» termini məhkəmə qərarından başqa bir şey deyildir. Buna görə də prinsip etibarı ilə məhkəmələrin qərarları presedent hüquq kimi qəbul olunur.

Açar sözlər: *məhkəmə presedenti, hüququn mənbəyi, Ali Məhkəmə, davranış qaydaları, normative aktlar*

Gulchohra Huseynzade
The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
master student
guluhussain98@gmail.com

The place of the principle of unit court practice in the national legal system

Abstract

The court is a link of the legal regulation mechanism. It is periodically closed by legal regulation mechanism. After that, the stage of realization and application of the right is started, and these stages, in turn, give impetus to new law-making. The main functions of management in the legal regulatory mechanism are the application of law. But in the process, law enforcement intersects with a new branch of law-making. Court precedent plays the main role here.

Precedent is derived from the Latin word praesetis and means previous, former. A judicial precedent is a specific decision established in a case, which is binding for the court or lower instance districts during the resolution of similar cases.

In the broadest sense, a court precedent is a decision issued by a court on a specific case, which helps judges to make a decision during the resolution of analogies. In this sense, the term "precedent" is nothing but a court decision. Therefore, in principle, court decisions are accepted as presidential rights.

Keywords: *judicial precedent, source of law, Supreme Court, rules of conduct, normative acts.*

Giriş

Hüquq ədəbiyyatında hüquqi presedent konkret iş üzrə qəbul edilən və analoji xarakterli işlərə baxılması zamanı nümunə kimi istifadə edilən qərarlar kimi göstərilir (Lazareva, 1996, 35-36; 1999, 332).

Hüquqi tənzimləmə mexanizmində məhkəmə presedenti - hüququn tətbiqini və hüquqyaradıcılığın birləşdirir. Buna müvafiq olaraq da məhkəmə presedentlərinin mövcudluğunun qanunvericilik qaydasında təsbit olunması və onların tətbiqinə məhdudiyyətlərin müəyyən olunması daha məqsədəmüvafiq olardı.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsində təsbit edilmiş normativ aktlar sistemində (Konstitusiya, referendumla qəbul edilmiş aktlar, qanunlar, fərmanlar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları) məhkəmə aktlarına toxunulmur. Ümumilikdə isə qanunvericilik sistemində yalnız Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarının hüququn mənbəyi qismində statusu tanınır. Belə ki, "Normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununun 4.1.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərinə və IV hissəsinə əsasən qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları Azərbaycan Respublikasının normativ xarakterli aktları siyahısına aid edilmişdir (2).

Normativ hüquqi aktlar səlahiyyətli orqan və vəzifəli şəxslər tərəfindən birtərəfli qaydada qəbul olunur. Qanunlar parlamentin, onun komitələr, deputatlarının və Konstitisiya ilə təsbit edilmiş digər subyektlərin təşəbbüsü ilə qəbul oluna bilər. Z.Ə.Əsgərov qeyd edir ki, qanunvericilik sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı subyektlər (dövlət orqanları), onların hüquq və vəzifələrini birmənalı olaraq müəyyən etmək çox çətindir. Məntiqi olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, normativ hüquqi aktı qəbul edən bütün hakimiyyət orqanları bu münasibətlərin subyektidir. Lakin onların hüquq və vəzifələri ilə bağlı (qanunvericilik sisteminin formalaşdırılması) hər hansı norma tapmaq çətindir. Yenə də hüquqi məntiq əsasında müəyyən etmək olar ki, konstitusiyanın nəzərdə tutduğu tələblərə riayət etmək bu sistemin yaradrlmasıda iştirak edən hər bir orqanın vəzifəsidir (Əsgərov, 2011: 46-47).

Məhkəmə presedentinin hüququn mənbəyi qismində tanınması həm hüquqda, həm də normativ hüquqi tənzimləmədəki boşluqların doldurulmasına səbəb ola bilər. Çünki qanunvericidən qanunun normalarında həyatda baş verən çoxtərəfli konkret situasiyaları əhatə etməsini tələb etmək olmaz. Təbii ki, bu məsələ ilə hüquqda olan boşluqları dolduran məhkəmələr məşğul olurlar. Məhkəmə presedentinin daha geniş mənada məhkəmə təcrübəsinin hüququn mənbəyi qismində tanınması hüququn sonrakı inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yarada bilər.

Məhkəmə presedentlərinin hüququn mənbəyi kimi çıxış etməsinin səbəblərindən biri onunla bağlıdır ki, qanunlar qanunverici orqanın aktı olmaqla, bütün ictimai münasibətləri əhatə edə və tənzimlədiyi sahədə bütün vəziyyət və münasibətləri əhatə edə bilmir. Bununla bağlı olaraq İ.İlin qeyd edir ki, qanun yalnız ümumi qaydaları müəyyən edə bilər. Ona görə də qanun "öz normalarında insanlar, hadisələr, münasibətlər, səlahiyyət və vəzifələr haqqında ümumi qaydada söhbət açır, onların bir cəhət və xüsusiyyətini qeyd edir, digərlərini isə diqqətindən kənarda saxlayır" (İlin, 2003: 214-218). Məhz bu cəhət qanunlarda müəyyən vaakum - boşluq yaradır. Həmin boşluq isə məhz məhkəmə tərəfindən konkret hüquq münasibətinə hüquq normasının tətbiqi zamanı doldurulmalıdır (İbayev, 2007: 608).

Rəsmi səviyyədə ilk dəfə artıq qüvvədən düşmüş olan "Normativ hüquqi aktlar" Azərbaycan Respublikasının 26 noyabr 1999-cu il haqqında Qanununun 3.1-ci maddəsində məhkəmə presedenti, daha dəqiq desək Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-6, 8-ci bəndlərinə və IV hissəsinə əsasən qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlar normativ xarakterli akt kimi qanunvericilik səviyyəsində hüquqin mənbəyi kimi təsbit edildi (6).

Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarının bu cür qüvvəsi "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 75-ci maddəsindən irəli gəlir. Həmin maddəyə əsasən

Konstitusiya Məhkəməsinin qərararları qətidir, heç bir orqan və ya şəxs tərəfindən şərh edilə və dəyişdirilə bilməz (7). Bu müddüa Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarının normativ sistemdə hətta qanunlar o, cümlədən Konstitusiya qanunlarından yuxarı hüquqi qüvvəyə malik olması haqqında fikir yürütməyə imkan verir, çünki müvafiq normativ akt Konstitusiyaya uyğun olmadıqda Konstitusiya Məhkəməsi onu qüvvədən salmaq səlahiyyətinə malikdir. Ona görə də bu qərarlar Konstitusiya ilə digər normativ aktlar arasında aralıq mövqe tutur.

Hüquqşünas alimlər də Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları hüququn mənbəyi kimi qəbul edilməsinin tərəfdarı olmuşlar. D.İ.Naftaliyeva qeyd edir ki, Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən hazırlanmış, rəsmi elan olunmuş, aşağı instansiya məhkəmələri üçün məcburi olan Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları presedent xarakteri daşıyır. Məhz buna görə Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları hüququn mənbəyidir (Naftaliyeva, 2006: 15). R.H.Sadıqov isə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin, o cümlədən yuxarı instansiya məhkəmə kimi Ali Məhkəmənin qəbul etdiyi qərarların hüququn mənbələri sistemində rolu ilə bağlı hüquq ədəbiyyatında mövcud olan mübahisələri təhlil edərək belə qənaətə gəlmişdiki, bu aktlar müvəqqəti də olsa, hüququn mənbəyi kimi qəbul edilməlidir. Müəllif hüquqi tənzimetmədə mövcud olan boşluqları tamamlayan bu qərarları müsbət qiymətləndirərək hesab edir ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidlə əlaqədar qanunvericilikdəki boşluqları operativ və çevik şəkildə aradan qaldırmaq üçün məhkəmələrin norma yaradıcılığına yeni imkanlar verilməlidir (Sadıqov, 2006, 16).

Rusiyalı alimlərdən V.A. Kryajkov da belə bir fikir mövcud idi ki, Konstitusiya Məhkəməsi neqativ qanunverici rolunda çıxış etməklə qüsurlu hüquq normalarını hüquq sistemindən kənarlaşdırır (Kryazhkov, Lazarev, 1998: 242).

Qanunvericilikdə son aparılan islahatlardan sonra Ali Məhkəmənin aktlarının hüquqi mənbəyi qismində tanınması məsələsi yenidən aktuallaşdırmışdır.

Sovet hüquq nəzəriyyəsində Ali Məhkəmə Plenumunun qərarlarının rolu ilə bağlı üç mövqe mövcud idi: Birinci mövqeyə görə bu aktları hüququn mənbəyi hesab etmək lazım idi. Digər qrup isə bunu tamamilə inkar edirdi. Üçüncü qrup alimlər isə kompramisə gedərək qeyd edirdilər ki, Ali Məhkəmə Plenumunun bu cür fəaliyyəti hüquq yaradıcılığı ilə hüquq tətbiqi fəaliyyət arasında orta mövqe tutur.

Ali Məhkəmə Plenumunun qərarları rəhbər xarakterə malik olmaqla qanun çərçivəsində hüquq norması olmaqla konkret işlərdə məhkəmələr üçün məcburi xarakter daşıyırdı. Bu ondan irəli gəlirdi ki, «SSRİ Ali Məhkəməsi haqqında» 30 noyabr 1979-cu il qanununda bu qərarların məhkəmələr, qanunu tətbiq edən digər orqanlar və vəzifəli şəxslər üçün məcburi xarakter daşıması barədə müddəa mövcud idi.

Praktiki planda SSRİ Ali Məhkəməsinin, həm də müxtəlif ölkələrin Ali Məhkəmələrinin Plenumları tərəfindən onlarda mövcud olan səlahiyyətlər çərçivəsində qanunvericiliyin düzgün və eyni cür tətbiqi ilə bağlı aşağı məhkəmələr üçün rəhbər izahların verilməsi qanunverici tərəfindən həvalə olunmasa da, məhkəmə hüquqyaradıcılığını həyata keçirmələri demək idi. Çünki bu dövrdə qanunverici tərəfindən məhkəmələrə qanunvericilik təşəbbüsü hüququ və ya müvafiq orqanlara qanunun şərhi ilə bağlı vəsatətlə müraciət etmək hüququ verilmişdi. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlarının əksəriyyətində məhkəmələr tərəfindən SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumu qərarlarında ifadəsini tapmış göstərişlərə əməl edilməsi tələb olunurdu (İbayev, 2007: 609).

Bununla da qanunvericilikdə təsbit edilməsə də Ali Məhkəmənin kollegiyaları və plenumları tərəfindən qəbul olunan qərarlar təcrübədə birbaşa olaraq məhkəmə presedenti qismində istifadə olunurdu. Məhkəmə instansiyalarının konkret mülki və cinayət işləri üzrə qərarlarının dərc olunması maraqlı şəxslərə analoji kateqoriya işlər üzrə oxşar hallarda aşağı instansiya məhkəmələri tərəfindən oxşar qərarların çıxarılmasına nail olmağa imkan verirdi.

Alimlərin də görüşləri faktiki olaraq bu istiqamətdə idi. V.M.Juykov belə hesab edirdi ki, Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarlarında əks olunan faktiki məhkəmə presedenti həmişə faktiki olaraq hüququn mənbəyi qismində tanınıb. Belə ki, aşağı instansiya məhkəmələrinin qərarlarında işin həllinin hüquqi əsasları kimi bu qərarlara istinad olunurdu. Həmçinin rəsmi olaraq qəbul

olunmasa da, aşağı instansiya məhkəmələri tərəfindən hüququn tətbiqi və şərhi məsələlərində, hüquqda boşluqların aradan qaldırılmasında, qanunun və hüququn analogiyası zamanı orientir qismində istifadə olunurdu (Zhuykov, 2008: 832).

Ölkəmizin bəzi tədqiqatçıları isə yuxarı instansiya məhkəmələrinin (əsasən də Ali Məhkəmənin) qərarlarını hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə və qanunun aliliyinə zidd hesab edirlər və ona görə hüququn mənbəyi kimi qəbul etmirlər. Eyni zamanda onlar göstərirlər ki, məhkəmələrin fəaliyyəti hüquq yaratmaq deyil, hüquq (norma) tətbiq etməkdən ibarətdir (Qasımov, 2005, 46; 1988: 153).

Ölkəmizin ilk müstəqil Konstitusiyasında Ali Məhkəmənin rəhbər izahlarının məcburi xarakteri təsbit edilməsə də son dövrlər prosessual qanunvericilikdə bu məsələyə baxışın dəyişməsi onların normativ xarakterə malik olmasını da aktuallaşdırmışdır. Qeyd edildiyi kimi, "Normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarını normativ xarakterli aktları siyahısına aid edilmişdir. Konstitusiya qanununun 1.0.3-cü maddəsinə əsasən isə normativ xarakterli aktların aşağıdakı əlamətlərini müəyyən etmək olar:

- məcburi davranış qaydalarını əks etdirməsi;
- məhdud subyektlər dairəsi üçün nəzərdə tutulması;
- dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulması;
- müəyyən formalı rəsmi sənəddə əks olunması (14).

Nəticə

Aparılmış təhlillər əsasında Ali Məhkəmə Plenumunun vahid məhkəmə təcrübəsinə dair izahları, həm də Ali Məhkəmənin müvafiq kollegiyalarının məhkəmə təcrübəsinin vahidliyini təmin edən aktları (qərar və qərardadlarına) normativ xarakterli aktlara xas olan xüsusiyyətlərə malik olması qənaətinə gəlinir. Belə ki, bu aktlar özündə məcburi davranış qaydalarını əks etdirir, məhdud subyektlər dairəsi – məhkəmələr üçün nəzərdə tutulub, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulur və müəyyən formalı rəsmi sənəddə (qərar və qərardadda) əks olunur.

Qeyd edilənlər əsasında hesab edirik ki, Ali Məhkəmə Plenumunun vahid məhkəmə təcrübəsinə dair izahlarının və Ali Məhkəmənin müvafiq kollegiyalarının məhkəmə təcrübəsinin vahidliyini təmin edən aktları normativ xarakterli aktlar hesab edilir bununla bağlı "Normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununa müvafiq dəyişikliklər təklif edilir.

Ədəbiyyat

1. Lazareva, V.V. (1996-1999). Obshchaya teoriya prava i gosudarstva. M., s.35-36; Teoriya gosudarsta i prava. Kurs lektsiy. Pod red. N.I.Matuzova, A.V.Mal'ko. M., 332 s.
2. "Normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu. https://e-qanun.az/framework/21300
3. Əsgərov, Z.A. (2011). Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 760 s, s.46-47.
4. Ilin, I.A. (2003). O sushchnosti pravosoznaniya. Teoriya prava i gosudarstva pod. red. i s predisl. V.A.Tomsinova. M., s.214-218.
5. İbayev, V.Ə. (2007). İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentləri hüququn mənbəyi kimi. Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 17-ci buraxılış. Bakı, s.608. (606-613).
6. "Normativ hüquqi aktlar" Azərbaycan Respublikasının 26 noyabr 1999-cu il haqqında Qanunu https://e-qanun.az/framework/102#_edn1
7. "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. https://e-qanun.az/framework/5404
8. Naftaliyeva, D.İ. (2006). Konstitusiya Məhkəməsi qərarlarının hüquqi təbiəti. Hüquqi dövlət və qanun, № 4, 15 s.

9. Sadıqov, R.H. (2006). Sosial təminat hüququnun mənbələri. Diss... avtoref. hüq. elm. nam. Bakı, 16 s.
10. Kryazhkov, V.A., Lazarev, L.V. (1998). Konstitutsionnaya yustitsiya v Rossiyskoy Federatsii. M., 242 s.
11. İbayev, V.Ə. (2007). İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentləri hüququn mənbəyi kimi. Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 17-ci buraxılış. Bakı, s.609 (606-613).
12. Zhuykov, V.M. (2008) Kommentariy k postanovleniyam Plenuma Verkhovnogo Suda Rossiyskoy Federatsii po grazhdanskim delam. M.: Norma, 832 s.
13. Qasımov, A.M. (1988-2005). Əmək hüququ. Ümumi hissə: Dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 46 s.; Məlikova M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı: Maarif, 153 s.
14. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu. https://e-qanun.az/framework/21300

Göndərilib: 05.03.2024 Qəbul edilib: 19.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/166-171

Əli Əhmədov
Bakı, Azərbaycan
ali.v.ahmadov@gmail.com

VERGİ YÜKÜ, ONUN HESABLANMASI METODLARI, BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNƏ VƏ İQTİSADİYYATA TƏSİRİ

Xülasə

Vergi yükü vəsaitlərin vergilərin ödənilməsinə yönəldilməsi ilə digər mümkün istifadə istiqamətlərindən ayrılmasından yaranan iqtisadi məhdudiyyətlərin səviyyəsi, dərəcəsidir. Başqa sözlə desək, hər bir ödəmənin yaratdığı yükdür.

Dünya vergi praktikasında makrosəviyyədə vergi yükü göstəricisi kimi verginin hansı səviyyəli büdcəyə və büdcədənkənar fondlara ödənilməsindən asılı olmayaraq vergi ödəyicilərindən alınan bütün vergi məbləğinin hasil olunmuş ÜDM-un həcminə nisbəti götürülür.

İqtisadi cəhətdən dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələri hal-hazırda, ÜDM və milli gəlirin vergi sistemi vasitəsilə yenidən bölüşdürülməsi üzrə praktiki olaraq maksimal mümkün səviyyəni əldə etmişlər. Ona görə bu ölkələrin büdcəsinə gəlir daxilolmalarının sonrakı artımı əsasən vergilərin alınması strukturunda dəyişikliklərin edilməsi hesabına mümkündür və bunun da əsasında vergi məbləğlərinin artımı ilə ÜDM-un həcminin artımı arasında düz asılılıq təmin olunur. Vergi dərəcələrinin artımı və yaxud vergi güzəştlərinin ləğvi hər hansı bir ölkənin iqtisadi və sosial həyatında mənfi nəticələrin alınmasına gətirib çıxarır.

Açar sözlər: *vergi yükü, fiskal siyasət, kassa metodu, hesablama metodu, tənzimləyici funksiyalar*

Ali Ahmadov
Baku, Azerbaijan
ali.v.ahmadov@gmail.com

Tax burden, its calculation methods, impact on budget revenues and economy

Abstract

The tax burden is the level and degree of economic restrictions arising from the allocation of funds to the payment of taxes from other possible directions of use. In other words, it is the burden created by each payment.

In world tax practice, as a tax burden indicator at the macro level, the total amount of tax received from taxpayers to the volume of GDP is taken, regardless of whether the tax is paid to the national budget and extra-budgetary fubds.

Economically, most of the developed countries of the world have now achieved practically the maximum possible level of redistribution of GDP and national income through the tax system. Therefore, the subsequent growth of revenue inflows to the budget of these countries is possible mainly due to changes in the structure of tax collection, and on the basis of this, a direct relationship betwen the growth of tax amounts and the growth of tax amounts and the growth of GDP is ensured. An increase in tax rates or the cancellation of tax benefits leads to negative consequences in the economic and social life of any country.

Keywords: *tax burden, fiscal policy, cash method, calculation method, regulatory functions*

Giriş

Vergilər ictimai məhsulun bir hissəsinin məcburi ödəniş şəklində dövlətin maliyyə sisteminin formalaşmasının əsas mənbəyi kimi hələ çox qədim zamanlardan məlumdur. Vergitutma iqtisadi

mədəniyyətin bir elementi kimi təsərrüfatın bazar və ya qeyri-bazar tipindən asılı olmayaraq bütün dövlət sistemlərinə xasdır. Bununla əlaqədar olaraq vergitutma barədə bəşər sivilizasiyasının fenomeni, onun ayrılmaz hissəsi kimi danışmaq olar.

"Vergitutmanın nəzəri və praktiki problemləri Avropada XVIII əsrin sonlarından işlənib hazırlanmağa başladı. Fransız alimi F.Kene ilk dəfə olaraq vergiqoyma ilə xalq təsərrüfatı arasında üzvü əlaqənin mövcudluğunu əsaslandırdı. 1776-cı ildə vergiqoyma nəzəriyyəsinin banisi, şotlandiyalı iqtisadçı və maliyyəçi A.Samit "Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat" adlı kitabını nəşr etdirdi. A.Samitin ideyaları bir sıra dövlətlərin maliyyə və təsərrüfat həyatına əsaslı təsir göstərdi" (1).

Vergi yükünün optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi problemi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq istənilən ölkənin vergi sisteminin qurulması və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

"Beynəlxalq vergitutma təcrübəsi göstərir ki, vergi ödəyicilərindən tutulan vergilər onun məcmu gəlirinin 30-40 faizindən çox olduqda iqtisadi fəallığın səviyyəsi aşağı düşür, ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi azalır, ölkədəki biznes mühiti öz cazibədarlığını itirir. Bununla əlaqədar olaraq dövlətin vergi siyasəti vergi yükünün optimal səviyyəsinə nail olmağa yönəldilməlidir.

Lakin bir çox ölkələrdə vergi yükü göstəricisinin kəmiyyəti yüksəkdir. Məsələn, İsveçdə vergi sistemi elə qurulmuşdur ki, vergi ödəyiciləri özlərinin gəlirlərinin 50 % və daha artıq hissəsini dövlət xəzinəsinə ödəyirlər. Bu heç də onların istehsalın inkişafına marağını azaltmır.

Vergi yükünün hesablanmasında müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, vergi potensialının, əhaliyə düşən vergi yükünün səviyyəsinin, makro səviyyədə vergi yükünü və onun dinamikasını müəyyən edən və ölkə iqtisadiyyatının əsas makroiqtisadi göstəriciləri əsasında təyin olunan vergilərin ümumi daxili məhsulda (ÜDM) xüsusi çəkisinin daxilolmalarının cəminin ÜDM-in həcminə nisbətinin faizlə ifadəsi kimi təyin olunur" (2)

Dövlətin vergi sistemi maliyyə ehtiyaclarına olan tələbatını təmin etməklə yanaşı, vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan marağını artırmalı və eyni zamanda, onları daim təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarının axtarışına sövq etməlidir. Təsərrüfat subyektlərinə düşən vergi yükü dövlətin həyata keçirdiyi vergi siyasətinin nəticəsi olmaqla vergi sisteminin keyfiyyət xarakteristikası sayılır.

Vergi yükünün yüksəldilməsi ilə dövlət xəzinəsinə daxil olan vergi sistemi nəzəriyyəsini XX əsrin ikinci yarısının başlanğıcında professor A.Laffer qurmuşdur.

Lafferin nəzəriyyəsinə görə vergi dərəcələrinin müəyyən həddə qədər yüksəldilməsi vergi daxilolmalarının artımına imkan verirsə, həmin həddə özünün maksimum qiymətini alır. Sonra isə büdcə daxilolmaları kəskin azalır. Lafferə görə vergi yükünün əsaslandırılmamış şəkildə artırılması iqtisadiyyatın gizli sektorunun inkişafının birbaşa şərti kimi çıxış edir.

Laffer göstərmişdir ki, yalnız vergi yükünün azaldılması sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırır və təşəbbüskarlığı inkişaf etdirir. Bu zaman dövlət gəlirlərinin artımı məhsul (iş, xidmət) istehsalçılarına düşən vergi yükünün artırılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsi əsasında baş verir.

"Vergi yükünün hesablanmasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, vergi potensialının, əhaliyə düşən vergi yükünün səviyyəsinin, makro səviyyədə vergi yükünü və onun dinamikasını müəyyən edən və ölkə iqtisadiyyatının əsas makroiqtisadi göstəriciləri əsasında təyin olunan vergilərin Ümumi Daxili Məhsulda (ÜDM) xüsusi çəkisinin hesablanması metodikaları məlumdur" (3).

Optimal şəkildə qurulmuş vergi yükü sistemi bir tərəfdən dövlətin maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatını təmin etməli, digər tərəfdən isə vergi ödəyicisinin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan marağını artırmalı, onu hətta təsərrüfatçılığın səmərəliliyini yüksəltmək üçün mütəmadi olaraq yollar aramağa həvəsləndirməlidir. Bu mənada vergi yükü göstəricisi ölkənin vergi sisteminin keyfiyyət ölçüsüdür.

"Məlum olduğu kimi, vergi ödəyicisinin üzərinə düşən vergi yükünün artması nəticəsində əvvəlcə vergi sisteminin səmərəliliyi yüksəlir və öz maksimumuna çatır, sonra isə kəskin surətdə aşağı düşür. Bu zaman büdcə sisteminin itkilərinin yeri doldurulmaz olur, çünki vergi ödəyicilərinin müəyyən hissəsi ya müflisləşir, ya da öz fəaliyyətini dayandırır. Digər hissəsi isə ödəməli olduqları vergilərin məbləğinin minimallaşdırılmasının qanuni və ya qeyri-qanuni yolunu tapırlar. Sonradan vergi yükünün səviyyəsi aşağı salındıqda belə dağılmış istehsalı bərpa etmək üçün illər tələb olunur. Bundan başqa, vergidən yayınmanın real yolunu tapan vergi ödəyicisi vergi yığımlarının əvvəlki səviyyəsi bərpa olunduqda belə vergiləri tam həcmdə ödəməyəcək.

Buna görə də vergi yükünün optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi problemi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq istənilən ölkənin vergi sisteminin qurulması və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır" (4).

Ümumiyyətlə vergilərdən qaynaqlanan yük biznes strukturlarına müsbət və mənfi təsir göstərə bilər. Dövlət müxtəlif səbəblərdən dolayı vergilər tətbiq edə bilər: bu insanların gəlirlərinin yenidən bölüşdürülməsi prosesi olduğu kimi, eyni zamanda xarici iqtisadi təsirlərin qarşısının alınması da ola bilər.

Vergi yükünün vergi ödəyicilərinə təsiri istər mikro, istərsə də makro səviyyədə nəzərdən keçirilməsi aktual mövzudur.

Dünya vergitutma təcrübəsində vergi sistemlərində aparılan islahatların əsas istiqamətlərindən biri də vergilərin və yığımların sayının azaldılması, vergi tutulan bazanın və vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması, güzəştlərin siyahısına yenidən baxılması hesab edilir. Bu, vergi ödəyicilərinə düşən vergi yükünün əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması imkanlarını nəzərdə tutur və bununla da onların istehsalın genişləndirilməsinə və biznesin leqallaşdırılmasına olan maraqlarına təsir göstərir.

"İqtisadi ədəbiyyatlarda ölkə vergi sisteminin formalaşmasının ilk illərindən başlayaraq vergi yükü barədə, iqtisadiyyata düşən həddindən artıq vergi təzyiqi haqqında yazılara tez-tez rast gəlinmiş, lakin istehsalın inkişafı amili kimi vergi yükünün tədqiqi, vergi yükü göstəricisinin istifadə sferası sistemli xarakter daşımamışdır. Bununla əlaqədar olaraq müxtəlif səviyyələrdə konkret istifadə məqsədləri müəyyən edilməklə vergi yükü göstəricisinin hesablanması metodikasının işlənməsi və onun əsaslandırılması məsələsi aktuallıq kəsb edir"(5).

Mütəxəssislərin fikrinə görə, iqtisadi inkişafın qarşısını alan əsas amillərdən biri fiskal siyasətin düzgün aparılmamasıdır. Belə ki, vergi yükünün yüksək olması istehsal subyektlərinə normal iqtisadi fəaliyyətlərini davam etdirməyə bir sıra maneələr törədir. Bu isə öz növbəsində müəyyən mənfi nəticələrə gətirib çıxarmış olur. Əvvəla, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti öz aktivliyini xeyli dərəcədə itirir. Digər tərəfdən isə vergi yükünün ağırlığı altında dözə bilməyən fiziki və hüquqi şəxslər daha çox vergidən yayınmağa meyl edirlər ki, bu da öz növbəsində həm kölgə iqtisadiyyatının həcminin artmasına səbəb olur, həm də dövlətin büdcə kəsiri problemlərini daha kəskin şəkildə qabartmış olur.

Eləcə də vergi yükünün optimal səviyyəsindən aşağı olması dövlətin bir sıra iqtisadi funksiyalarının, o cümlədən problemlərin həllinə yönələn siyasətinin səmərəliliyini aşağı salır.

"Bu cür şəraitdə fiskal siyasətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və vergi yükünün optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi məsələləri aktuallaşır. Bu məsələlərin həlli üçün bir sıra yanaşmalar mövcuddur ki, onların keyfiyyət metodu və kəmiyyət metodu xüsusi maraq doğurur. Keyfiyyət metodu vergi ödəyigilərinin hesablarına vəsait daxil olduqca vergilərin hesablanmasını nəzərdə tutur. Lakin bu yanaşmada makroiqtisadi təhlil metodları nəzərdə tutulmur. Bunun əksinə olaraq, kəmiyyət metodunun əsas məqsədi qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinə əsasən fəaliyyət göstərən fiskal mexanizmlər çərçivəsində vergi dərəcələrinin və vergi yükünün səviyyəsinin maksimal dərəcədə rasional şəkildə müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu metod vergitutma sisteminin tamamilə yenidən qurulmasını nəzərdə tutmur, sadəcə, bəzi fiskal göstəricilərə düzəlişlərin edilməsi məqsədini daşıyır" (6).

Vergilərin hesablanmasının metodunun iki növünü göstərmək olar: kassa metodu, hesablama metodu. Azərbaycan Vergi Məcəlləsinin 130.4-cü maddəsində göstərilir ki, vergi ödəyicisi vergi ili

ərzində eyni metodu tətbiq etmək şərtilə vrgilərin uçotunu kassa metodu və ya hesablama metodu ilə apara bilər.

Məsələyə əsasən kassa metodu ilə uçot aparan vergi ödəyicisi gəliri əldə edəndə və ya gəlir onun sərəncamına veriləndə, bu gəliri nəzərə almalı və gəlirdən öz xərclərini yalnız bu xərcləri çəkdiyi zaman çıxmalıdır. Kassa metodu tətbiq edən vergi ödəyicisi tərəfindən mal və xidmətlərə görə ödənişi hələ əldə etməyibsə, o zaman vergitutma obyekti yaranmır.

"Kassa metodunu seçən zaman pul vəsaitlərinin kassaya və ya hesablaşma hesabına istənilən mədaxili gəlir, uçot dövrü ərzində həyata keçirilmiş istənilən ödəniş və ya köçürmə isə xərclər hesab edilir. Bu vəziyyətdə, eyni dövr üçün gəlir və xərclər arasındakı əlaqə heç bir əhəmiyyət daşımır...

Kassa metodunun üstünlükləri :

- istifadədə çox sadədir, çünki yalnız ödənilmiş və ya əldə edilmiş nağd vəsaitləri nəzərə alır;
- şirkətlərin pul axınını çox rahatlıqla izləmək mümkündür;
- vergi öhdəlikləri ancaq vəsait daxil olduqda hesablanır" (7).

Hesablama metodu ilə vergi ödəyicisi gəlir əldə edilməsinin və xərc çəkilməsinin faktiki vaxtından asılı olmayaraq gəlirini və xərcini müvafiq surətdə gəlir almaq hüququnun əldə edildiyi və ya xərcin çəkilməsi barədə öhdəliyin yarandığı vaxt nəzərə alınmalıdır.

Hesablama metodunda müəyyən bir dövr üçün gəlirlər onların ödənişindən asılı olmayaraq, həmin dövr ərzində satılmış malların və xidmətlərin satış dəyəri hesab olunur. Xərc isə realizə olunan malların və xidmətlərin maya dəyəri, habelə müəssisə tərəfindən malların və xidmətlərin istehlakıdır. Bu isə təchizatçıya ödəniş edilib edilməməsindən asılı olmur. Başqa sözlə, əgər sizin gəlirləriniz mühasibat xidmətlərindən formalaşırsa, bu zaman həmin xidmətlə əlaqəli olan dövrə aid hər şey- icarə, mühasibin maaşı, kommunal xərclər və s. xərclər hesab olunur. Bu isə o deməkdir ki, bütün bunlar məhz həmin mühasibat xidmətinin satılmasına imkan yaradıb.

Hesablama metodu daha mürəkkəbdir və onun mənfəəti kassadakı qalıqla üst-üstə düşmür. Lakin əldə edilən mənfəət müəssisənin rentabelliyinin göstəricisi hesab edildiyindən hesablama metodunun daha böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki gəlir, xərc və mənfəət bir-biri ilə əlaqəlidir.

"Vergi ödəyicisi vergi uçotunun aparılması üçün hesablama metodundan istifadə etdikdə, əqdlə bağlı olan xərcin çəkilməsi vaxtı aşağıda sadalanan şərtlərin hamısına əməl edildiyi vaxt sayılır:

- vergi ödəyicisi birmənalı olaraq maliyyə öhdəliklərini qəbul edir;
- maliyyə öhdəliklərinin məbləği dəqiq qiymətləndirilir;
- əqddə və ya müqavilədə iştirak edən bütün tərəflər əqd və ya müqavilə üzrə özlərinin bütün öhdəliklərini yerinə yetirmişlər, yaxud müvafiq məbləğlər qeyd-şərtsiz ödənilməlidir.

Yuxarıda göstərilən maliyyə öhdəliyi əqdə və ya müqaviləyə müvafiq surətdə qəbul edilən elə öhdəlikdir ki, onun yerinə yetirilməsindən ötrü əqdin və ya müqavilənin digər iştirakçısı pul şəklində müvafiq vəsait verməli olsun" (8).

İqtisadiyyat elmində fiskal siyasət dövlət gəlirlərinin və xərclərinin köməyi ilə iqtisadiyyata təsir etmək üçün istifadə olunur. Keyns iqtisadi məktəbinə görə, dövlət vergilərin səviyyəsini (dərəcəsini) və xərclərini dəyişdikdə bu məcmu tələbə və iqtisadi aktivliyə təsir göstərir.

"Fiskal siyasət biznes tsikllərində dəyişikliklər baş verdikdə iqtisadiyyatı sabitləşdirmək üçün tətbiq edilir. Fiskal siyasətin iki əsas aləti olan vergilər və dövlət xərcləri dəyişdikdə, bu aşağıdakı makroiqtisadi göstəricilərə təsir göstərir:

- məcmu tələb və iqtisadi aktivliyin səviyyəsi;
- yığım və investisiyalar;
- gəlirlərin bölgüsü.

Fiskal siyasət monetar siyasətdən bəzi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Belə ki, fiskal siyasət qanunvericilik aktı ilə tənzimlənən dövlət gəlirləri və xərclərindəki dəyişiklik vasitəsi ilə iqtisadiyyata təsir göstərir.

Monetar siyasət isə mərkəzi bank tərəfindən pul təklifinə, faiz dərəcəsinə və məcburi ehtiyat normasına təsir etməklə bunu həyata keçirir" (9).

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadi münasibətlərinin makrosəviyyədə tənzimlənməsinin ümumi sistemində vergilər əhəmiyyətli rol oynayır. Vergilər- büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasında, dövlət və yerli özünüidarəetmə strukturlarının konkret mal və xidmət istehsalçıları ilə, o cümlədən hüquqi və fiziki şəxslərlə iqtisadi münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm sosial-iqtisadi kateqoriya və vasitə kimi çıxış edir. Vergilərin tənzimləyici funksiyası, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi baxımından, mühüm əhəmiyyət kəsb edir, eyni zamanda, iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasında da əhəmiyyətli rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində vergilərin tənzimləyici funksiyası bazar iqtisadiyyatı subyektləri üçün yeni texnologiyaların istifadəsi və investisiya strategiyasının aktivləşdirilməsi yolu ilə istehsalın inkişafına əlverişli şərait yaradılmasını özündə əks etdirir ki, bütün bunlar da nəticə etibarilə vergi qanunvericiliyinin keyfiyyətcə dəyişdirilməsi vasitəsilə həyata keçirilir.

“Dövlət orqanlarının vergi sisteminin çevikliyini yüksəltmək və onu təkmilləşdirməklə bağlı gördüyü tədbirlərə əhalinin ayrı-ayrı qruplarına, müstəqil təsərrüfatçılıq fəaliyyətinə ilk dəfə başlayan xırda və orta sahibkarlara, kənd təəsərrüfatı, əmtəə istehsalçılarına vergi güzəştlərinin tətbiqini aid etmək olar. Bu məqsədlə tətbiq edilən güzəştlər sosial yönümlülükdən daha çox tənzimlənmə xarakteri daşıyır. Vergilərin sosial və tənzimlənmə funksiyaları mənfəətin müəyyən hissəsinin vergilərdən azad olunmasına imkan verir.

Makroiqtisadi tənzimlənmə siyasətində vergilərin yerinə yetirdiyi tənzimləyici funksiyalara aşağıdakılar aid edilir:

- vergiqoyma sisteminin müəyyən edilməsi və dəyişdirilməsi ;
- vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi və dəyişdirilməsi;
- vergi dərəcələrinin tətbiq edilməsi.

Vergilərin qlobal şəkildə aşağı salınması mənfəətin artmasına, təsərrüfat fəaliyyətinin stimullarının güclənməsinə, kapital qoyuluşunun və məşğulluğun genişlənməsinə gətirib çıxarır. Mənfəətə görə vergi dərəcəsini dəyişdirməklə, dövlət kapital qoyuluşuna və məşğulluğun genişlənməsinə gətirib çıxarır. Mənfəətə görə vergi dərəcəsini dəyişdirməklə, dövlət kapital qoyuluşuna əlavə stimullar yaradır və ya onu aşağı salır, dolayı vergilərin səviyyəsini dəyişməklə isə istehlak fondlarına, qiymətlərin səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir” (10).

İdarəetmə səviyyəsinə görə vergilərin təsnifatı konkret olaraq baxılan ölkənin dövlət quruluşundan asılıdır. Bir qayda olaraq, federativ quruluşlu dövlətlərdə vergilər üçsəviyyəli, unitar dövlətlərdə isə ikisəviyyəli olurlar. Üçsəviyyəli olan halda idarəetmə səviyyəsinə görə vergilər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- ümumdövlət vergiləri;
- ərazi (federasiya və ya konfedrasiya subyektlərinin) vergiləri;
- yerli vergilər.

Unitar dövlətlərdə isə, bir qayda olaraq, idarəetmə səviyyəsinə görə vergilər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- ümumidövlət vergiləri;
- yerli vergilər.

Məqsədli istiqamətinə görə vergilərin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- mücərrəd vergilər; məqsədli vergilər.

Mücərrəd vergilər dövlət xərclərinin konkret istiqamətlərinin maliyyələşdirilməsi üçün daxil edilirlər. Adətən məqsədli ödənişlər üçün xüsusi büdcədənkənar fondlar yaradılır.

“Vergitutma praktikasının nəzəri cəhətdən əsaslandırılması istiqamətində görülən işlər vergi nəzəriyyəsində öz əksini tapmışdır. Onların təkamülü iqtisadi fikrin müxtəlif istiqamətlərinin inkişafı ilə eyni zamanda baş vermişdir. Vergitutmanın ümumi və xüsusi nəzəriyyələrini xronoloji ardıcıllıqla təhlil etmək fikrində deyilik. Lakin bu sahədə bəzi məqamlara diqqət yetirmək tədqiqatın məqsədləri baxımından zəruridir...

...XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq vergilər bazar təsərrüfatının ümumi tarazlığının tənzimləyicisi kimi geniş istifadə olunur. Vergilərin belə istifadəsi xüsusən çoxsaylı antiböhran

proqramlarda nəzərərdə tutulur. Belə proqramlarda iqtisadiyyatın tənzimləyicisi kimi vergilərə müxtəlif rol ayırılır ki, bu da hökumət tərəfindən rəhbərlik edilən konsepsiyadan asılıdır" (11).

Azərbaycan Respublikasının müasir vergi sistemi müstəqillik illərində formalaşıb. Müstəqilliyin ilk illərində ayrı-ayrı qanunvericilik aktları ilə tənzimlənən sistem, sonradan daha da inkişaf etdirildi. 2001-ci ilin yanvarın 1-dən tətbiq edilən Vergi Məcəlləsi vasitəsilə bu sahədə mövcud normativ hüquqi aktlar sistemləşdirildi, ayrı-ayrı qanunlar vahid kodeksdə toplandı.

Vergi ödəyicilərinin ödəmə qabiliyyətinə uyğun olaraq vergitutma aşağıdakı 3 istiqamətdə aparılır:
- gəlir üzərindən;
- istehlak üzərindən;
- sərvət üzərindən.

"Azərbaycanda gəlirlər üzərindən alınan vergi növləri bunlardır:
- fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
- hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi;
- sadələşdirilmiş vergi.

Azərbaycan Vergi Məcəlləsində istehlak etdiyimiz mallara və xidmətlərə görə alınan vergilərin növləri belə müəyyən olunub:
- əlavə dəyər vergisi (ƏDV);
- aksiz vergisi;
- yol vergisi;
- mədən vergisi" (12).

Nəticə

Məqalədə müəllif vergi yükünü, onun hesablanma metodlarını, vergitutmanın aparılma istiqamətini, gəlirlərə, istehlak və xidmətlərə görə alınan vergi növlərini, o cümlədən vergilərin iqtisadiyyata təsirini araşdırmışdır.

Tədqiqat işi göstərir ki, vergi yükünə vergilərlə yerinə yetirilən funksiya prizmasından baxmaq lazımdır. Ölkədə vergi yükünün səviyyəsi iqtisadi inkişafın seçilmiş modelindən asılıdır ki, bu da dövlətin yenidən bölgüyə hansı dərəcədə müdaxilə etməsini və həmçinin verginin fiskal və tənzimləyici funksiyasının balanslaşdırılmasını əvvəlcədən təyin edir.

Ədəbiyyat

1. https://www.taxes.gov.az>...
2. https://tedris.taxes.gov.az>1...
3. https://unec.edu.az>2016/07
4. tedris-maliye.az>images/books/vergiler Və...
5. https://vergiler.az>news>taxes
6. https://www.taxes.gov.az
7. www.TAXES.GOV.AZ
8. https://wwwmuhasib.az>article
9. https://az.m.wikipedia.org.wiki
10. https://www.elibrary.az>JURNAL
11. https:/core.ac.uk>pdf
12. https://www.muhasibat.az>azerba...

Göndərilib: 11.02.2024 Qəbul edilib: 22.03.2024

İÇİNDƏKİLƏR

Günay Məmmədova
Türkiyənin İğdır və Qars bölgələrinin folklorunda unudulmuş mövsüm mərasimləri 6
Türkan İsmayıllı
Koqnitiv modelləşmə 12
Ramilə Nəsirova
Müxtəlifsistemli dillərdə qrammatik anomaliyalar 17
Fatma Betul Aydemir Bash
1989 Fergana massacre in Turkish newspapers 23
Nuri Alaviyya, Gulay Yasinli
The impact of globalization on English language 31
Konul Buyuker, Fakhriyya Rajabova
Analysis of tax control on excise goods in Azerbaijan 36
Aidə Novruzova, Kifayət Hüseynova
İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllim fəaliyyətinin pedaqoji xüsusiyyətləri 44
Zenfira Seyidova, Sevda Ocaqquliyeva, Nərmin Novruzova
İnsanların mədəni-mənəvi tərbiyəsində memorial muzeylərin rolu 49
Dilbər Orucova
Bədii diskursda dini metaforalar 54
Səadət Əliyeva
İctimaiyyətlə əlaqələr strategiya kimi 59
Aynurə Hümmətli
Tərbiyə və pedoqoji ustalıq 64
Tural Quliyev
İqtisadi sistemlərdə qeyri-müəyyənlik anlayışı və onun qiymətləndirilməsi 68
Parviz Mammadov
Sectoral analysis of foreign investment 76
Elkhan Salmanov
Effects of online banking on banks' financial performance 81
Shanay Abbasova
Methods of guaranteeing the performance of the obligation as a means of credit
risk management 86
Irada Zulfigarova
Examining the citizen-centered approach in public administration:
a case study of the USA 90
Ceyhunə Aslanova
Anarın nəsrində Qarabağ nisgili 95
Müşviq Mehbalıyev
İranın nüvə böhranının həlli cəhdləri 99
Mədinə Abbaszadə
Avropa İttifaqı çərçivəsində şirkətlərin aqressiv vergi planlaması, mexanizmləri və
mübarizə yolları 105
Nurlana Abdullayeva
Leveraging digital PR (Public Relations) for effective communication in government 110

Gullar İsgandarli
Changes in middle and early modern English simple sentence patterns (SP, SPO and SPC sentence models) 115
Parviz Mammadov
Economic reforms and their impact on foreign investment in Turkiye 121
Elkhan Salmanov
Impact of digital banking and other factors on the financial performance of banks 126
Əli Əhmədov
Vergitutmanın tarixi: nəzəriyyələri, vergi növləri və vergi elementləri 132
Emilya Babayeva
Ruhun səsi 138
Aynur Mammadova
The role of logic and intuition in mathematics teacher training 143
Süsəngül Mahmudova
İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı idiomların tərcümə prinsipləri 148
Amil Guliyev
Effects of globalization on commercial life 152
Mirzabala Poladov
The economic crisis of the regulation of the working system: artificial intelligence 156
Gülçöhrə Hüseynzadə
Vahid məhkəmə təcrübəsi prinsipinin milli hüquq sistemində yeri 161
Əli Əhmədov
Vergi yükü, onun hesablanması metodları, büdcə gəlirlərinə və iqtisadiyyata təsiri 166

İmzalandı: 27.04.2024
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 21,75 ç.v.
Sifariş: 752

---

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az